

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 10 1891

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

1891 № 10

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

երես

1 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ.	1129	Հեղինէ (վէպ):
2 ՄԱՐԿ, ՏՈՒՂՆ.	1155	Խրատական առակների մասին:
3 ԼԵՌԵՆՅ.	1164	Բանաստեղծութիւններ:
4 ՎՐՈՅՐ, Ա. Մ.	1167	Պատրոս Հ. Աղամեան (վերջ):
5 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ, Յ.	1180	Երգչի վրէժը (բանաստ.):
6 Լ. Գ.	1181	Ժողովրդ. կրթ. դաշն. Ֆրանսիացում:
7 ԿԻՎԼՊԵՆԿԵԱՆ, Գ.	1201	Ազգերունը և Բաքուի նաւթը, III:
8 ՄԱՆՈՒՉԱՐԵԱՆ, Մ.	1212	Զւիցերիական պետութիւնը, II:
9 Բ.	1225	«Տարաս Բուլբա»:
10 Ն.	1229	«Արեւիկան Հալքի Պուքովինա»:
11 ԼՈՒՍԻՆԻ.	1233	Ամուսն քրոնիկ. — Անդրկովկ. երկաթուղին 1890 թ. — Սովը Ռուսաստանում: — Թիֆլ. քաղաք. վարչութիւնը: — Կառավ. կարգադրութիւններ:
12 ԵՍԵՄԵԱՆ.	1249	Օրէ ցօր:
13 ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ ՍՏ.	1258	Նամակ խմբագրին:
14 Շ.	1261	Քաղաքական տեսութիւն: Պետութիւնների համախմբումները:
15 ԽՄԲ.	1269	Խմբագրութեան կողմից:

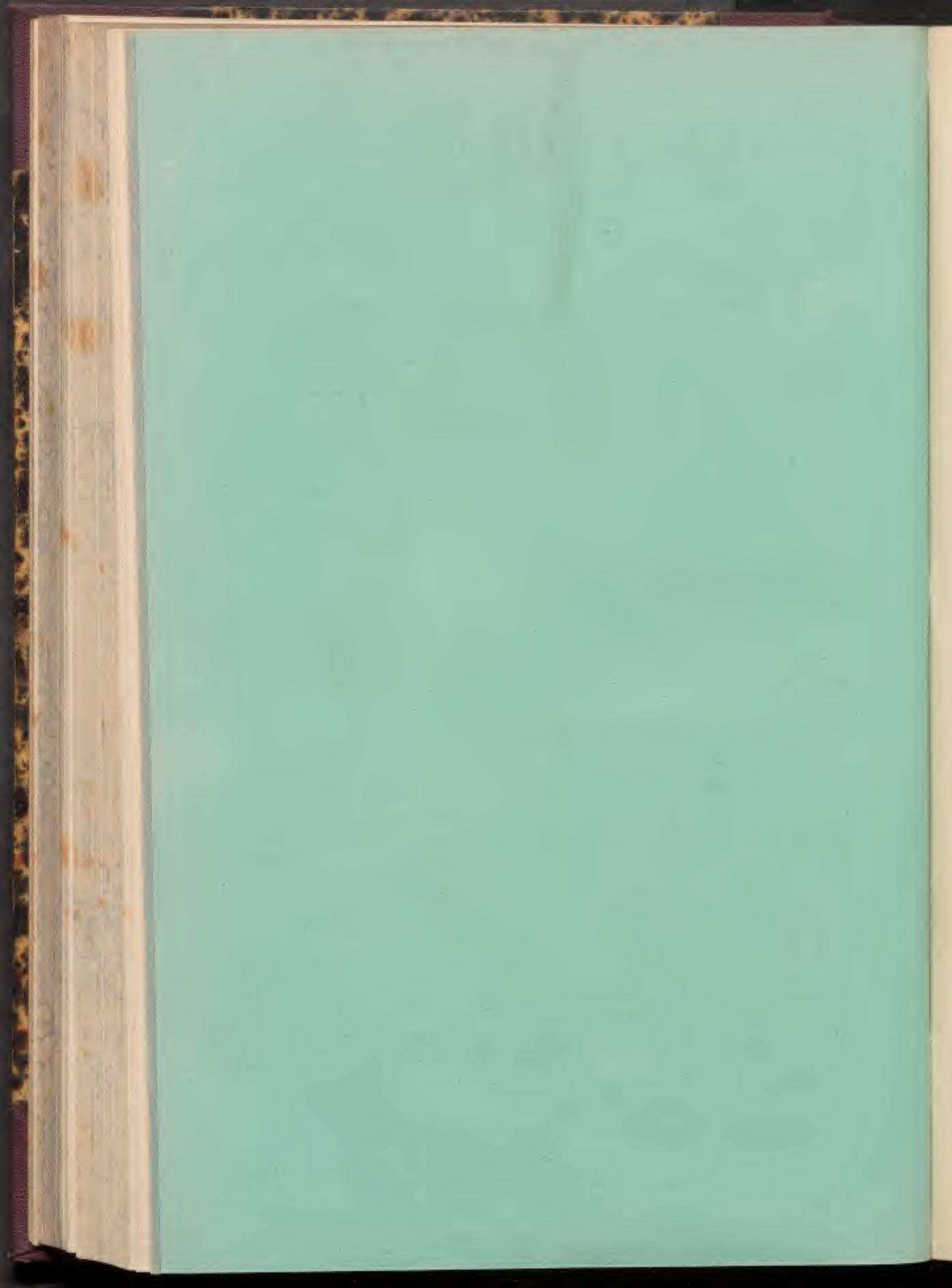
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

Типография М. Д. Ротинянца, на Гол. просп. соб. д. № 41.

1891

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 10 1891

Հ Ո Կ Տ Ե Մ Բ Ե Ր

1891 № 10

ԵՐԲՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

1891

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 10 Октября 1891 г.

Типографія М. Д. Рѣтиніанца, на Голов. просп. со б. д. № 41.

Հ Ե Ղ Ի Ն Է

Վ. Է Պ

Տ-ին Մ. ՄԱՐԻՍԵԱՆԻ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

(Նարունակութիւն 1)

XX

Զընայելով որ Ամիրանովը ամեն կերպ աշխատում էր կնոջ տիրութիւնները փարատել, բայց էլի Հեղինէի սրտից անտանելի թախիժը չէր հեռանում: Տեսնելով թէ ինչպէս մարդը օրէցօր աւելի ուշադրութեամբ և քաղցրութեամբ է վերաբերում դէպի երեխան, Հեղինէն հետզհետէ համոզւում էր, որ անհրաժեշտ է հաշտել ներկայ զրութեան հետ, բայց դեռ այդ նորա ուժիցը վեր էր: Միակ միտքով թարութիւնը, որ նա զոնում էր իւր մշտական հոգեկան կռիւ մէջ անցնող կեանքում—այդ իւր երեխան էր: Աշունքւայ երկար երեկոները անցկացնելով երեխայի օրօրոցի կողքին նստած, նա մտքով տեղափոխւում էր այն ապագայ ժամանակները, երբ իւր որդին կը կարողանար ընդունակ լինել վարձատրել նրան իւր սէրով այն զոհողութիւնների փոխարէն, որ նա արել էր նորա (երեխայի) համար:

1. Տե՛ս «Երևան»- 1891 № 1, 2, 4, 5 7 և 9:

Այսպէս անցաւ մօտ ամիս ու կէս Սահառունու զնալու օրից։
 Հեղինէին երբեմն թուամ էր թէ Ամիրանովը փոխել է զէպի
 լաւը։ Նա, կարծես, սկսել էր հաշուել այն մոքի հետ, որ նրանք
 կարող են սպրկել մի յարկի տակ։

Նոյեմբեր ամսւոյ օրերից մի օր, երբ Հեղինէն երեխայի սե-
 նեակումն էր, կամաց ներս մտաւ սենեակը Քամարը և, ըստ երևոյ-
 թին, ինչ որ մի բանից սաստիկ ուրախացած, նստեց նորա դէմով դէմը։

— Վճռել եմ, էլ չեմ կարող զիմանալ, — յանկարծ արտասանեց
 նա երկար լուծիւնից յետոյ։

Ես ուզում եմ հանդատացնել սիրտս։ Թող սպանեն, մորթեն
 ինձ, էլ ոչ ոքից չեմ վախենում։

Քամարի աչքերը այնպիսի անսովոր կրակով փայլեցին, նորա
 ձայնը այնպէս անսպասելի վճռականութեամբ հնչեց, որ Հեղինէի
 մէջ կասկած ծագեց, թէ արդեօք հօ չէ ցնորւել իւր տալը։

Քամարը այդ հասկացաւ և տարօրինակ կերպով ծիծաղեց։

— Թող, թող շուտով գնամ, քանի որ բարի հրեշտակ է այցե-
 լել ինձ։ Այլ է իմանում, կարելի է, չար ոգին նորից ինձ իւր իշխա-
 նութեան տակ դցի։

Այդ ասելով Քամարը շտապով դուրս փախաւ սենեակից։

Հեղինէն վախեցած նայեց նրան, երեխային օրօրոցը դրեց ու
 դուրս վազեց նորա յետեւից, բայց Քամարը արդէն անյայտացել էր։

Հեղինէն բոլորովին համոզւեց, որ նա ցնորւել է և շատ վախեցաւ։

Հետեւեալ օրերը նա ուշադրութեամբ դիտում էր տալին և տես-
 նում էր, որ նորա բոլոր շարժւածքների մէջ երևում էր մինչև այն
 ժամանակ չընկատւած համարձակութիւն։ Այդ Հեղինէին շատ էր
 զարմացնում, բայց որքան նա աշխատում էր իմանալ այդ անհաս-
 կանալի փոփոխութեան պատճառը, էր կարողանում, Քամարը նրան
 ոչինչ չէր ասում։

Մի քանի օրից յետոյ Քամարին յանկարծ այնպիսի մի անտա-
 նելի տխրութիւն պաշարեց, որ նա էլ չը կարողացաւ զիմանալ և,
 վճռելով ամեն բան յայտնել Հեղինէին, վեր կացաւ ու գնաց նորա մօտ։

Հեղինէն ոչ ննջարանումն էր, ոչ էլ երեխայի սենեակում. նա
 նստած սեղանատանը թէյ էր ածում։ Ամիրանովը, Եփեմիան ու Աննա
 Գուրգէնեանը շրջապատել էին թէյի սեղանը։

Թամարը ասաց, որ իւր համար թէյ չ'ածի Հեղինէն, ընկաւ իւր ձեռագործի հետ և չը խառնեց ընդհանուր խօսակցութեանը:

—Ինչու ես զոյնդ այդպէս զցել, հօ՞ հիւանդ չես,—մի քանի անգամ հարցրեց նրան Հեղինէն:

—Ոչինչ, առողջ եմ,—հազիւ շարժելով շրթունքները պատասխանում էր Թամարը:

Բայց նորա դէմքը հետզհետէ այնպիսի հիւանդոտ արտայայտութիւն էր ստանում, որ քիչ էր մնում որ Հեղինէն զօռով նրան ներս տանէր ու թեք զցէր անկողնի վրայ:

—Ասա, խնդրեմ, այդ ո՞ւմ համար ես գործում այդ շալը:

Թամարը բարձրացրեց հանգած աչքերը, մի ըռպէի չափ նայեց հարսին, յետոյ նւազ ձայնով պատասխանեց՝

—Քեզ համար:

—Որ այդպէս է, կը նշանակի ես կատարեալ իրաւունք ունիմ այդ շալի վրայ և ինչ ուզեմ կ'անեմ,—ծիծաղեց Հեղինէն, աշխատելով տալի ձեռքից խել ձեռագործը:

—Թող, խնդրեմ, ո՞ւմ է վնաս տալիս իմ ձեռագործը:

—Քեզ, Թամար: Գիտես որ հալ չը կայ վրադ: Դու պէտք է այժմ զբօսնես կամ պառկես և ոչ թէ նստած ձեռագործ անես: Ես վաղուց է նկատում եմ, որ սրտումդ ինչ որ մի բան կայ, որ քեզ տանջում է և որ դու մեզնից ծածկում ես:

—Հանգիստ թողէք դրան, Հեղինէ, դրան այդպէս մէկ-մէկ պատահում է, այնպէս տխրութիւն է գալիս վրան, որ կարծես աշխարհքը զլխին մթնել է,—ձեռքը թափ տալով ասաց Եփեմիան:

Ամիրանովը, որ կէս ժամի չափ երեխային իւր ծնկների վրայ նստացրած խաղացնում էր, հարեանցի ափնարկ զցեց փոքր քրոջ վերայ:

—Օյ, շատ սառնանայ մարդ պէտք է դուրս գաս: Տեսնում ես, Հեղինէ, ինչ սիրուն երեխայ է, բոլորովին քեզ է զցել,—ինքնազոհ կերպով արտասանեց Ամիրանովը:

—Իսկ ինձ թւում է, Միքայէլ, որ նա երկուսիդ էլ նման է, վրայ բերեց Եփեմիան: Աչքերն ու քիթը իսկը քո աչքերն ու քիթն են, իսկ մնացած երեսարբն ու կաշւի քնքշութիւնը մօրն են:

Այդ ժամանակ դրսեւից զանգահարեցին, իսկ մի քանի ըռպէից

յետոյ ծառան եկաւ յայտնելու, որ Պետրոսեանցը եկել է: Պետրոսեանցը վաղուց է չէր եղել Ամիրանովներէ մօտ և այդ պատճառով Ամիրանովը մի քիչ զարմացաւ լսելով, որ այցելութեան եկողը նա է:

—Ե՞, ի՞նչ ասացիր նրան:

—Ոչինչ: Նրանք ասացին, որ եկել են աղջիկպարոնի յետևից և նրանց կը սպասեն դռանը:

—Ես գիտէի, որ այդպէս կը լինի, բացականչեց Աննան: Մեր աղախինը հիւանդացել է, իսկ խոհարարը, երևի, հարբած կը լինի: Մօրաքոյրս առհասարակ վախկնտւմ է ինձ նրա հետ տեղ ուղարկել:

—Բայց այս անձրևով շատ էլ յարմար չի լինի կանգնել դըրսեում,—մտահոգութեամբ նկատեց Հեղինէն: Խնդրիր, ներս գա, դարձաւ նա ծառային, կամ չէ, աւելի լաւ է ես ինքս գնամ կանչեմ: Հեղինէն շտապով դուրս եկաւ սեղանատնից ու մի քիչ անցած յետ դարձաւ Պետրոսեանցի հետ:

—Բարեւ, Տիգրան Աւետիշ, շատ ուրախ եմ, որ տեսնում եմ ձեզ, քաղցրութեամբ ողջունեց նրան Աննան: Նրեք օր է, որ մեր տունը չէք եկել. ես ու մօրաքոյրս կարծում էինք թէ հիւանդացել էք:

—Փառք Աստուծու, առողջ եմ: Այսօր համարեա ամբողջ օրը ձեր տանն եմ եղել:

—Միթէ՞ Ուրեմն դուք ընտրում էք այնպիսի օրեր, երբ ես տանը չեմ լինում, ծիծաղելով մատը թափ տւեց Պետրոսեանցի վրայ Գուրգէնեանը: Լաւ, կը տեսնէք, այդ ձեզ էժան չի նստիլ: Իսկ այդ ինչ է ձեր ձեռին, ուշադրութեամբ նայելով Պետրոսեանցի ձեռի ծրարին ասաց նա: Հէնց իմանաս ինձ պէտք է հասնի:

—Ես ձեզ մօտ էի, Աննա Արտեմիւնա, երբ որ բերեցին այս յայտարարութիւնը: Ձեր մօրաքոյրը շատ խնդրեց, որ ես հասցնեմ ձեզ այս թուղթը:

—Տւէք, տեսնենք այդ ինչ է:

Գուրգէնեանը վերցրեց ծրարը և անհամբերութեամբ բաց արեց: Ծրարի մէջ գրած էր մի յայտարարութիւն, որով յայտնւում էր թէ Ուբարովը կտակ է թողել:

Այդ կտակով Ուբարովի ամբողջ կարողութիւնը բացի եօթ հազարից, որ պէտք է հասնէր Թամարին, բաժանւում էր Աննա Գուր-

գէնեանի և հայոց թեմական դպրանոցի մէջ: Կոտակատար նշանակած էր Պետրոսեանցը: Գուրգէնեանին կանչում էին դատարան, որ նա այնտեղ պաշտօնապէս յայտնէր, թէ ինքն է ժառանգը, և պահանջէր իրան հասնելիքը:

Գուրգէնեանը չէր հաւատում իւր աչքերին և շարած նայում էր ամենքին: Այդ դրութեան մէջ մի քանի րոպէ մնալուց յետոյ նա թուղթը յետ տւեց Պետրոսեանցին, ասելով՝—ոչինչ չեմ հասկանում:

Թամարը նստած տեղումը քիչ էր մնում ուշաթափւէր:

—Տէր Աստուած, այս ինչ արեցի,—հազիւ լսելի ձայնով շշմնջաց նա:

—Վա՛, —համարեա սարսափած արտասանեց Պետրոսեանցը և հանդիսաւոր կերպով թուղթը դրեց սեղանի վրայ:

—Ախ, Աստուած իմ, ինչպէս վախացրեցիք ինձ,—բարկացած ասաց Նփեմիան ու երեսը խաշակնքեց,

Նա շարունակում էր հարցական կերպով նայել Պետրոսեանցի վրայ, իսկ Ամիրանովը ու Հեղինէն սկսեցին ուշադրութեամբ կարդալ յայտարարութիւնը:

Ամիրանովը, մի քանի տող որ կարդաց, այնպէս եղաւ, որ քիչ էր մնում երեխային վայր զցէր ձեռիցը: Հեղինէն բռնեց տղային և տալով դայեակին հրամայեց տանի իւր սենեակը:

Ամիրանովը կայծակահար եղածի նման քարացել, մնացել էր նստած տեղումը և դժոխային հայեացքով նայում էր քոյրերին: Նփեմիան, որ դեռ զլիւի չէր ընկել, թէ բանն ինչումն է, շարած նայում էր եղբորը: Նղբայրը հասկացաւ, որ Նփեմիան բանից տեղեակ չէ, և մտքումը վճռեց, որ մեղաւորը Թամարն է, ու այնպէս կատաղի հայեացք զցեց նրա վրայ, որ իսեղծը սպրտնեց ու դողողաց և, չը կարողանալով տանել եղբոր չարագուշակ հայեացքը, վեր կացաւ տեղից ու փախաւ սենեակիցը, թէև հազիւ էր կարողանում կտնկնել ոտքի վրայ:

Մի քանի րոպէ անցած Ամիրանովը ուշքի եկաւ և հասկացաւ, որ անհրաժեշտ էր վկաների ներկայութեամբ սառնասիրտ պահել իրան, բայց տեսնելով, որ ինքն իրան չի կարողանում զսպել, վեր կացաւ զնաց իւր առանձնասենեակը:

Եփեմիան մեքենայաբար հետևեց եղբորը: Թամարը միւս զրունդին էր դուրս գնացել:

— Թամար, ինչոր մի վատ բան կայ այս բանի մէջ, զու բոլորը գիտես, ասա, խնդրեմ, շուտ արա, թէ չէ ես կը դժւեմ, — համենեւով տալի յետևից հարց ու փորձ էր անում Հեղինէն:

— Ախ, սարսափում եմ: Յետոյ կ'իմանաս, ամեն բան կ'իմանաս, այժմ չեմ կարող...

— Թաքցնելդ աւելորդ է, — ձեռքը Թամարի ուսին դնելով՝ հազիւ լսելի ձայնով արտասանեց մեռելի պէս սպրտնած Հեղինէն:

Սա գլխի եմ ընկնում թէ ինչումն է բանը: Կտակը գողացել են Եփեմիան կամ Միքայէլը. իսկ դու, խեղճ զոհ, գործիք ես դարձել նրանց ձեռքում այդ դժոխային գործը կատարելու համար:

Թամարը գլխով արեց և օձից խայթւածի նման փախաւ գնաց ամենահեռաւոր սենեակը:

Այժմ հասկանում եմ, թէ ինչի մասին էին նրանց այն գաղտնիք և անվերջ խորհրդակցութիւնները, մտածեց Հեղինէն:

— Վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ, էլ ինչ անբախտութիւն է մնացել, որ գլխովս անցած չը լինի: Տէր Աստուած, ինչո՞վ եմ արժանացել ես այսպիսի պատժի, — աղէկտուր ձայնով բացականչեց նա և համարեա ուշաթափ ընկաւ բազմոցի վրայ:

Գուրգէնեանը մնացել էր սեղանատանը: Ակամայ հանդիսատես դառնալով այն լուռ տեսարանին, որ մի քանի րոպէ առաջ կատարւել էր այնտեղ, նա մութը կերպով զգում էր, որ այդ բանումը ինչ որ մի ընտանեկան գաղտնիք կայ: Նա իւր ներկայութիւնը այդ դէպքից յետոյ վերին աստիճանի անյարմար էր համարում և մի առիթ էր փնտռում որ, որքան կարելի է, շուտով այնտեղից հեռանար:

— Գնանք տուն. ինչ պէտք է անենք այստեղ, Աննա Արտեմիւսեանա, — առաջարկեց Պետրոսեանցը:

— Գնանք, բայց չը գիտեմ, թէ որտեղ է վերարկուս ու գլխարկս. կարծեմ, դահլիճումը պէտք է լինի: Ինչ էք կարծում, կարելի՞ է մտնել, վերցնել, շւարած հարցնում էր Գուրգէնեանը, որի ապշութիւնը դեռ չէր անցել:

— Ի հարկէ: Մտնենք միասին:

Մտնելով դահլիճը նրանք բացականչեցին և վախեցած յառե-

ցին աչքերը Հեղինէի վրայ. — Դէմքը մեռելի գոյն էր ստացել, աչքերը վեր էին քաշւել, շրթուքները կապտել էին և ամբողջ կերպարանքը այնպիսի մեռելային արտայայտութիւն ունէր, որ Աննան կարծեց թէ նա մեռել էր:

— Մի վախենաք, Աննա Արտեմիւնա, ուշաթափւել է, հանգըստացրեց նրան Պետրոսեանցը: Դուք կոճակները բաց արէք, ես գնամ ջուր բերեմ:

Մի քանի րոպէից յետոյ Հեղինէն ուշքի եկաւ:

— Աննա ջան, հոգիս, ուրեմն քո դէմ էին ուղղած նրանց մեքենայութիւնները, դուրս թռաւ Հեղինէի բերնից:

Հեղինէն ջղաձգաբար բռնեց Գուրգէնեանի գլուխը և բաց չէր թողնում ձեռիցը:

— Խաչը, չեմ հասկանում, թէ ես ինչու պէտք է Ուբարովի ժառանգը լինեմ, — շնջաց Աննան:

— Այժմ ձեզ պէտք է ասել, թէ ինչու՞մն է բանը, Աննա Արտեմիւնա, որովհետեւ միւսնոյնն է, եթէ ես չ'ասեմ, դուք ուրիշ տեղից կ'իմանաք, — շփոթւած արտասանեց Պետրոսեանցը:

— Ի՞նչ կայ, ասացէք, — վախեցած արտասանեց Աննան:

— Ես վերջին օրերս լսեցի, ասաց Հեղինէն, զանազան ակնարկութիւններ քո և Ուբարովի մէջ եղած ազգականութեան մասին. այժմ, ինչպէս տեսնում եմ, այդ գրոյցները հաստատում են:

— Այո, տիկին Հեղինէ, խեղճ Ուբարովը օրիորդի հայրն էր, — դժարութեամբ արտասանեց Պետրոսեանցը ու, խփոյն հանելով՝ զրպանիցը մի նուրբ նկարած պատկեր, շարունակեց, — իսկ այս հիանալի կինը ձեր մայրն է, օրիորդ:

— Աստուած իմ, ինչ եմ լսում, շարած բացականչեց Գուրգէնեանը և նորա աչքերը շաղւեցին:

Իսկ ով էին նրանք, որոնց ես իմ ծնողներս էի համարում:

— Ձեր բարերարները: Հանգստացէք, օրիորդ, ես ձեզ մի օր կը պատմեմ ձեր պատմութիւնը:

— Վայ ինձ, թշաուիս, — գլուխը բռնելով բացականչեց Գուրգէնեանը, կարծես սթափւելով խորը քնից յետոյ: Ինչ քարասիրտ մարդ էք, պ. Պետրոսեանց: Ինչու ինձ ոչինչ չէիք ասում նորա կենդանութեան ժամանակ: Նա տանջւում էր հոգով ու մարմնով,

նա միացնակ էր, իսկ զուք ինձ ոչինչ չէիք յայտնում, որ գոնե նորա մեռնելու ընդհանրապես իմ ձեռքով աչքերը փակէի: Այժմ ես հասկանում եմ այն տարօրինակ խօսքերը, որ նա ասում էր ինձ հանդիպելիս. իսկ ես, թշուառական, նրան խելացնոր էի կարծում:

Պետրոսեանցը այնքան յուզւած էր, որ ոչինչ չը կարողացաւ ասել օրիորդին մխիթարելու համար:

Հեղինէն յենեւի էր պատին ու համարեա չէր լսում Գուրգէնեանի խօսքերը:

Երևում էր, որ ինչ որ մի նոր միտք էր ծագում նորա գլխումը. նա այլ ևս չէր զգում առաջնայ թոյլութիւնը:

— Աննա, Աննա, յանկարծ բացականչեց նա, շուտ արա, գնա տուն, հեռացիր այստեղից. քեզպէս մաքուր մարդիկ այս տանը չը պէտք է մնան:

Պետրոսեանցը խորին ցաւակցութեամբ նայեց նրանց վրայ: Մի քիչ յետոյ նա Գուրգէնեանին տարաւ տուն:

Աննան չը հանգստացաւ մինչև որ պատմել տւեց Պետրոսեանցին իւր անցեալը:

Պետրոսեանցը աշխատում էր ծածկել Աննայից նորա անցեալից այն ամենը, որ կարող էր շատ վշտացնել նրան:

Խանդաղատանքի, երախտազիտութեան և վշտի արտասուներներ երևացին օրիորդի աչքերում:

Նա ամբողջ գիշերը չը կարողացաւ աչքերը փակել. շատ և իրարից տարբեր զգացմունքներ յուզում և ալէկոծում էին նորա հոգին:

Հեղինէն՝ մենակ մնալով՝ մի ժամի չափ ման էր գալիս դահլիճում խորին մտախոհութեան մէջ:

Ինչ որ լուրջ մտքեր յուզում էին նրան և վճռական արտայայտութիւն էին տալիս նորա դէմքին:

Երեկոյեան ժամի ութին մօտ էր:

Ամիրանովը զուրս եկաւ տանից:

Նիեմիան եղբոր հետ երկար խօսելուց յետոյ գնաց փնտռելու քրոջը:

—Ախ, անզգամ, այս քո՝ բաներն են։ Ինչպէս համարձակեցիր ձեռք տալ այն թղթերին. չէի՞ր իմանում թէ ինչ դժարութիւններով էի կարողացել ես ձեռք պցել այդ թղթերը։ Կաց, դեռ Միքայէլը ինչ կը բերի զլիւիւ, նզոված արարած, —ասում էր Եփեմիան փրփուրը բերնին, երբ որ Հեղինէն աննկատելի կերպով մտաւ նեքսւ։

Փամարը, կանգնած տեղը, տենդով հիւանդի նման դողում էր։

—Մեղք եկէք խեղճին, առանց այն էլ դուք ու ձեր եղբայրը դրան շատ էք տանջել, խորովել, արհամարհաբար ասաց Հեղինէն կանգնելով երկու քոյրերի մէջ տեղը։

Եփեմիան սաստիկ կարմրեց ու հեռացաւ։

Հեղինէն Փամարին զոռով թեք գցեց իւր անկողնի վրայ ու ինքը դուրս եկաւ պառչողամբը։

Վճռական բոպէներ էին Հեղինէի համար։ Նա դործ էր դնում իւր կամքի ամբողջ ոյժը հարցը հաստատ վճռելու համար։ Վերջապէս, մօտ երկու ժամ անցնելուց յետոյ, նա վերադարձաւ իւր սենեակը անդրդւելի դիտաւորութեամբ՝ իրագործելու իւր մտքումը որոշած ծրագիրը։

Փամարը դեռ չէր քնել։

—Հը՞, ինչպէս ես զգում քեզ։

—Առաջւանից լաւ եմ, բայց չեմ հանգստանալ մինչև որ համաձայնես ինձ լսել։

Այս ասելիս Փամարը այնպիսի թախանձալից հայեացք գցեց հարսի վրայ, որ նա չէր կարող չը կատարել նորա խնդիրքը։

—Ես այժմ քեզ շատ զգւելի մարդ եմ երևում, չէ՞։ Բայց լիւր, Հեղինէ, իմ անցեալը և տես թէ արդեօք մի որ և իցէ ինձ արդարացնող բան չես գտնիլ անցեալումս։

Հեղինէն նստեց անկողնի վրայ և քաջալերելով ասաց՝

—Ես լաւ գիտեմ, Փամար, որ Աստուած քեզ բարի սիրտ ու մաքուր զգացմունքներ է տւել և որ, դժբախտաբար, հէնց մանկութիւնից դու շրջապատուած ես եղել անսիրտ ու ստոր մարդիկներով։ Եղբայրդ ու քոյրդ, օգուտ քաղելով քո անձար դրութիւնից, քեզ իրանց ազդեցութեան տակն են գցել, որ շատ հեշտ է եղել, —դու խեղճ ու միամիտ, նրանք սատանայի պէս խորամանկ։

—Դու գուցէ կարծում ես, Հեղինէ, թէ ես այնքան փչացած

եմ, որ չէի նկատում ինձ շրջապատող կեղտը: Ձէ, ես շատ լաւ տեսնում ու հասկանում էի, բայց մնում էի այդ կեղտի մէջ, որովհետեւ ելք չը կար, որովհետեւ անճար էի:

Մի րոպէ Թամարը լուռ կացաւ, յետոյ, ձեռները խաչելով, հոգոց քաշեց ու գլուխը կռացնելով կրծքի վրայ, շարունակեց.

— Ինձ համոզեցին, ինձ հաւատացրին, թէ անհրաժեշտ է հաշտուել Ուբարովի հետ: Ես շատ ուրախ էի այդ բանին, որովհետեւ նրան մի քիչ սիրում էի: Սկզբում ես չէի իմանում եղբօրս ու քրոջս գաղտնի նպատակը: Յետոյ քիչ քիչ սկսեցի գլխի ընկնել: Երբ որ նրանք այդ նկատեցին, ամեն բան յայտնեցին ինձ, տեսնելով որ էլ ծածկելն աւելորդ է: Նրանք ինձ էլ զրաւեցին իրանց կողմը: Խոստումներ էին անում ինձ, նկարագրում էին իմ ապագայ բախտաւորութիւնը այն դէպքում, եթէ մեզ յաջողէր ժառանգութիւնը մեր ձեռքը գցել: Ել ինչ ասեմ, մի խօսքով նրանք մի քանի օրուայ մէջ ինձ ափսոսեցին ու իրանց ձեռքին գործիք շինեցին:

Մեզ չը յաջողեց հաշտուել քեռուս հետ: Շատ չ'անցած մի նոր վտանգ էլ ծագեց մեզ համար Աննա Գուրգէնեանի կողմից: Մի քաջէն ու Եփեմիան չը յուսահատեցին և սկսեցին ամեն միջոց գործ դնել որ քեռիս կտակ չը կազմէր: Այն ժամանակ ես սարսափ զգացի: Բայց զրաւելով նրանց խոստումներից ու փաղաքշանքներից և վախենալով նրանց բարկութիւնից, ես չը հակառակեցի նրանց ու շարունակեցի օգնել, թէև մի ներքին ձայն անդադար ինձ ասում էր, որ ես զգւելի բան եմ անում: Ես շատ անգամ մտածում էի, որ մարդուս մէջ էի ընկնում ու ինքս ինձ հարցնում էի՝ ինչի՞ցն է, որ մարդուս մէջ այդպիսի երկուութիւն կայ:

Այ, Հեղինէ ջան, եթէ ես այն ժամանակ քեզ այնպէս մօտ լինէի ինչպէս այժմ, ես այս աստիճան չէի ընկնիլ բարոյապէս: Լինում էին րոպէներ, երբ ես զգում էի, որ դու մեր ամենքիցս անհամեմատ բարձր ես կանգնած, բայց ես ամաչում եմ ասել, այդ միտքը իմ մէջ միայն նախանձ ու ատելութիւն էր զարթեցնում դէպի քեզ: Քո բարութիւնն ու բազմը վարմունքը կամաց — կամաց խեղդեցին իմ մէջ այդ զգացմունքները:

Ե՛հ, յուսահատ կերպով թափ տուց ձեռքը Թամարը և երեսը դրեց բարձին:

Ինչի վրայ էի խօսում, երկար լռութիւնից յետոյ նորից սկսեց նա և ձեռքը դրեց քունքին:

Հա՛, կտակի մասին էր: Կտակը, չընայելով մեր ջանքերին, կազմեց: Ե, ամեն բան վերջացաւ, մտածեցի ես, թէեւ, ճիշտն ասած, չէի իմանում ուրախանամ թէ տխրեմ որ մեր ուզածը չի յաջողել: Այնքանն եմ միայն յիշում, որ այդ օրից սիրտս հանգստացաւ, կարծես վրայիցը մի ահագին քար վայր ընկաւ, բայց, ավստոս... երկար չը տեւեց իմ անդորրութիւնս:

Կարծես մի տենդային դող սառսուեցրեց թամարի ամբողջ մարմինը: Վերջապէս նա իրան յաղթեց ու վերին աստիճանի յուզած ձայնով շարունակեց.

Միքայէլն ու Եփեմիան դրա դէմ էլ ճար գտան: Նրանք վճռեցին գողանալ կտակը: Ես զգաւոր զգացի դէպի եղբայրս ու քոյրս և հրաժարեցի այդ գարշելի գործին մասնակցելուց: Թոյլ չը տալ, որ նրանք իրազործեն իրանց մտադրութիւնը, ես չէի կարող, այդ իմ ուժիցը վեր էր: Նրանք երդում առան ինձնից, որ ոչ ոքի բան չ'ասեմ և, չը գիտեմ ինչ հնարքով, բերնիցս խօսք քաշեցին, իմացան, թէ որտեղ էր սրահած կտակը: Ուբարովի մեռնելու օրը Եփեմիան իմ աչքի առաջին գողացաւ կտակը: Եւ այդպիսով, ես այն օրից դարձայ ակամայ գործակից նրանց յանցանքի:

Դու այն ժամանակ ջրերն էիր գնացել, խորը հոգոց քաշելով շարունակեց թամարը: Ես ինքս ինձնից սկսեցի զզուել. խիղճս ինձ հանդիստ չէր տալիս. ասի, թէ իմանայիր, ինչեր քաշեցի ես այն ժամանակ: Ինձ թուում է, որ ես կը դժւէի, եթէ կտակի տեղ մի ուրիշ թուղթ չը դնէի, որ նոյն դիշերը Եփեմիան հանդիսաւոր կերպով այրեց: Խորամանկութիւնս չը բացւեց, որովհետեւ Եփեմիան, ռուսերէն չ'իմանալով, այն թուղթը կտակի տեղ ընդունեց: Այդպիսով կտակը մնաց իմ ձեռքին, բայց այնքան համարձակութիւն չունէի որ յայտնէի թէ կտակ կայ և իմ ձեռքին է:

Այն օրւանից, որ Միքայէլը ժառանգութեան իրաւունքները ստացաւ, ես գիշեր-ցերեկ հանդիստ չունէի: Միակ միսիթարութիւնս այն էր, որ միտքս դրել էի շուտով բանալ այդ ինձ ճնշող գաղտնիքը: Ամեն անգամ, որ քեզ հետ տեսնուում—խօսում էի, այդ տրամադրութիւնս աւելի էր հաստատուում: Քանի քանի անգամ ես ու-

զեցել եմ քեզ ցոյց տալ կտակը, բայց վախենում էի: Այդ անվճռականութիւնս ինձ աւելի ատելի էր զարձնում իմ աչքումս: Վերջապէս, ինչ երկարացնեմ, էլ չը կարողացայ դիմանալ այդ բարոյական տանջանքներին ու սրանից երեք օր առաջ ծածուկ տարայ կտակը զրեցի այն սենեակը, որտեղ մեռել էր Ուբարովը և որտեղ մինչև այժմ էլ ապրում է նորա այն կիսակոյր պառաւ ազգական կինը, որ նրան պահում էր հիւանդ ժամանակը:

Պառաւին ասացի, որ այդ թուղթը տանի ներկայացնի դատաւորին. նա էլ արեց:

— Յիշում եմ, ես էլ նկատում էի, որ դու քեզ մի տեսակ էիր զգում, բայց չէի հասկանում թէ ինչ կայ:

— Հա, Հեղինէ, քեզ այն ժամանակ թւում էր, թէ ես ցնորւել եմ. և, ճիշտ ասած, ես ինքս զարմանում եմ, թէ ինչպէս է եղել, որ խելքս չեմ կորցրել:

Է, ինչ ասեմ. զգում եմ, որ դու այս բոլորը իմանալուց յետոյ ինձ պէտք է ատես:

— Զուր ես այդպէս կարծում, Թամար: Ով որ տեսել է, թէ ինչպէս էիր դու տանջում այս քանի շաբաթը, չի կարող չը խղճալ քո վրայ և չը սիրել քեզ անկեղծ սիրով:

— Բայց ինչու ես այդպէս եղել, Հեղինէ. ինչու ես այդպէս գոյնդ գցել: Ներիր, որ ես քեզ վշտացրեցի իմ պատմածով:

— Մի վախենար. ես այնքան կամքի ոյժ ունեմ, որ կարող եմ դառնութեան բաժակը մինչև վերջին կաթիլը խմել: Եզուցւանից ես իմ անցեալիս հետ ունեցած բոլոր կապերը կը կտրեմ, կ'ոչնչացնեմ: Աւելի լաւ է իմ որդին հայր չ'ունենայ քան թէ մի օր իմանայ, որ իւր հայրը զող ու աւազակ է, աւելի լաւ է ես ու նա մեռնենք քան միանք այստեղ ու ծծենք այս վարակած օդը:

Թամարը լաւ չէր հասկանում Հեղինէի ասածի միտքը, բայց նա այնպիսի ձայնով արտասանեց այդ խօսքերը, որ տալը ամբողջ մարմնով սառստեց ու ցնցւեց:

Հեղինէն մի բոպէի չափ նայեց նորա վրայ, յետոյ վեր կացաւ ու զարթեցրեց պառաւ դպեակին: Դպեակը լսեց նորա պառուերը ու դուրս զնաց: Մի քիչ անցած ներս բերեցին երկու չեմոզան: Հեղինէն շտապով դարսեց իւր բաները, հրամայեց դպեակին, որ

Հաւաքի երեխայի սպիտակեղէնն ու սեղաւորի, և ինքն նորից մի տոմսակ գրեց Ասունուն, որով խնդրում էր նրան կառք վարձել իւր համար:

Նամակն այսպէս էր վերջանում:

«Վաղը առաւօտ ժամի տասնը մէկին կը սպասէք ինձ պոստի կայարանում: Գնում եմ Պետրիգորսկ քեռուս մօտ: Այս պէտք է առաջժամ գաղտնի մնայ ամենքից: Պատճառը մի սարսափելի բան է: Գուցէ մի ժամանակ դուք իմանաք...»

Ել ոչինչ չը հարցնէք ինձանից:

Հեղինէ Ամիրանեան:

Երբոր Հեղինէն ուղարկեց նամակը և հարցրեց իմացաւ, որ մարդը դեռ տուն չի եկել, շարունակեց ճանապարհի պատրաստութիւնները: Նա այնպէս շտապելով էր անում այդ, այնպէս ուշադրութեամբ էր մի բանից միւսն անցնում, կարծես վախենում էր չը լինի թէ յանկարծ մէկը իրան համոզի հրաժարւել այդ վճռական քայլն անելուց:

Թամարը շարած ու վախեցած նայում էր հարսին:

— Հեղինէ, երևում է՝ պատրաստում ես ճանապարհ ընկնել. չը զիտեմ ո՞ւր ես գնում, բայց միւսնոյն է, խնդրեմ, ինձ էլ տար հետը: Դու որ չը լինէիր՝ ես բոլորովին կը թաղւէի բարոյական կեղտի մէջ. դու աչքերս բաց արեցիր, դու իմ մէջ զարթեցրիր ձգտումն դէպի լաւը, մի խօսքով դու ինձ կեանք տւեցիր, քեզնով ես չարութիւն առայ իմ բարոյական մեռելութիւնից: Թէ Ասունած կը սիրես, այժմ ինձ բարոյական վերածնութեան կ'իսաճանապարհին մենակ մի թողնիլ:

Հեղինէն զրկեց Թամարին և խոստացաւ նրան հետը տանել:

XXI

Ամիրանովը մնացել էր շարած, թէ ինչպէս է գտնւել կտակը, քանի որ Եփեմիան նրան հաւատացրել էր թէ ինքն իւր ձեռքով ոչնչացրել էր այդ թուղթը: Բայց այսպէս թէ այնպէս կտակը գտնւել էր: Այդ միտքը ամբողջ զիշերը տանջում էր նրան. մի կողմից նրան սարսափ էր ազդում այն, որ նա պէտք է զրկւէր Ուբա-

քովի թողած ժառանգութիւնից, միւս կողմից նա վախենում էր, որ Թամարը գաղտնիքը յայտնի և Հեղինէն, իմանալով ամեն բան, աւելի ևս սառչի իրանից, մինչդեռ, ինչպէս իրան թւում էր, շատ քիչ էր մնում որ նա բոլորովին հաշուէր իւր հետ:

Առաւօտեան Ամիրանովը գնաց դատարան առանց տեսնելու Հեղինէի հետ: Նա անհամբերութիւնից տանջւում էր, թէ երբ պէտք է տեսնի կտակը, որի մէջ նա յոյս ունէր գտնել մի քանի ձեւական գտնեցառութիւններ, որոնք հնարաւորութիւն կը տալին իրան վէճ բարձրացնել ժառանգութեան մասին:

— Զը՛մ, ուրախ-ուրախ բացականչեց նա կարդալով կտակը. թէև վիաններով վաւերացրւած է, բայց չի ներկայացրւած ուր հարկն է և այլ պատճառով օրինական նշանակութիւն չունի:

Դատարանից դուրս գալով՝ Ամիրանովը սկսեց սառը մտածել և հասկացաւ, որ հարցը այնքան պարզ չէր, որքան իրան թւում էր: Որքան մտածում էր, չէր կարողանում մի հնարք գտնել, որ թէ հարստութիւնը մնար իրան և թէ անունը չ'արատաւորէր: Շատ զօռ տւեց գլխին այդ անտանելի դրութիւնից դուրս գալու համար, վերջապէս վճռեց գնալ Պետրոսեանցի մօտ ու աշխատել մի կերպ համաձայնութիւն կապանել նորա հետ:

Այո, պէտքէ աշխատեմ հէնց այսօր վերջացնել այս գործը: Վերջացնելուց յետոյ կ'երթամ տուն կնոջս հետ կը խօսեմ, մի կերպ կը բացատրեմ: Երէկ նրան ես թողեցի սաստիկ շւարած դրութեան մէջ, — ասաց նա ինքն իրան:

Մի քանի ժամ յետոյ Պետրոսեանցը կատաղութիւնից խեղդելով մտաւ Գուրգէնեանի սենեակը: Օրիորդը դաս էր տալիս երեխաներին:

— Տիգրան Աւետիչ, ինչ է պատահել ձեզ, վախեցած հարցրեց օրիորդը:

— Երեւակայեցէք, Աննա Արտեմիւհնա, Ամիրանովը այնտեղ է հասցրել իւր անամօթութիւնը, որ համարձակւում է դատարանում վէճ բարձրացնել ժառանգութեան մասին: Թող մէկ էլ մի ծպտուն հանի՝ տեսնի ինչ կը բերեմ գլուխը. բոլոր խարդախութիւնները հրապարակ կը հանեմ: Մի ժամից յետոյ ինձ վերջնական պատասխան պէտք է տայ:

— Տիգրան Աւետիչ, ինդրում եմ, աղաչում եմ, թողէք այդ գործը: Խղճացէք զոնէ Հեղինէին. առանց այդ էլ նա անբախտ է:

— Ապահով կացէք, նա ինձնից էլ լաւ է ճանաչում իւր մարդուն և վաղուց ատում է նրան:

Ինչ լաւ կը լինէր, որ կանայք չը խառնուէին այն գործերին, որ չեն հասկանում: Ձեր բանը ընտանիքն ու տնտեսութիւնն է, ինչ ուզում էք արէք այդ ասպարէզում, իսկ միւս բաներում մեզ, տղամարդիկներին, թողէք. ինչ որ պէտք է ձեզ համար՝ մենք կ'անենք:

Աննան սկսեց տաք-տաք վիճել, պաշտպանել կանանց իրաւունքները, բայց Պետրոսեանցը անհամբերութեամբ կտրեց նորա խօսքը:

Նորա համար չեմ եկել ձեզ մօտ, օրիորդ, որ դատողութիւններ տամ կանանց հարցի մասին...

— Բայց հօ չէք կարող հերքել, որ ես իրաւունք ունիմ հրաժարել այն բանից, որ ինձ տալիս են, ընդհատեց նորա խօսքը օրիորդը սաստիկ յուզւած:

Ես ձեզ ասում եմ, Տիգրան Աւետիչ, որ ես ամեն բանից ձեռք եմ քաշում, միայն թէ կարողանամ փրկել Հեղինէի պատիւը: Մոռանալ թէ ինչ է եղել ինձ համար Հեղինէն — ստորութիւն կը լինէր իմ կողմից, շարունակեց նա յուզմունքից կարմրատակած երեսով:

— Այ, այդպէս են միշտ դատում կանայք: Ես մէկէլ կրկնում եմ, որ զուք այս գործից ոչինչ չէք հասկանում և այդ պատճառով չը պէտք է խառնուէք սրան. այս ձեր բանը չէ, մռայլ դէմքով պատասխանեց Պետրոսեանցը:

Յիշեցէք, որ հարցը միայն ձեր մասին չէ, այլ և մի հասարակական հիմնարկութեան — ուսումնարանի մասին: Լաւ իմացէք, Աննա Արտեմիւսեան, որ այն դէպքերում, երբ մասնաւոր անհատների շահերը դէմ են ընդհանուրի շահերին, մարդուս սրբազան պարտականութիւնն է զոհել անհատների շահերը, եթէ մինչև անգամ իւր ամենասիրելի բարեկամներն էլ լինեն այդ անհատները, և պաշտպանել հասարակութեան շահերը: Այդպիսի դէպքերում ազնիւ մարդը պէտք է մոռանայ թէ իրան և թէ ուրիշներին և պէտք է միայն մի բան աչքի առաջ ունենայ — արդարութիւնը, մի քիչ աւելի մեղմութեամբ աւելցրեց նա, նայեց ժամացույցին ու գնաց:

Աննան տխուր-տխուր նայեց նորա յետևից:

Նա ուզեց շարունակել դասը, բայց չը կարողացաւ ու թողեց գնաց իւր սենեակը: Այնտեղ նա երկար ժամանակ մնաց խորը մտահոգութեան մէջ: Նա մտածում էր Հեղինէի մասին ու աշխատում մի հնարք գտնել գործը այնպէս վերջացնելու, որ Հեղինէն չը վշտանար: Նորա սիրտը կսկծում էր, երբ որ նա մտածում էր, որ ինքը, թէև ակամայ, պատճառ պէտք է դառնայ Ամիրանոյնների ընտանիքի անբաղոտութեան:

Նա սկսեց յիշել իւր անցեալը բոլոր ամենաանշան մանրամասնութիւններով, յետոյ մտքով վերացաւ՝ տեղափոխւեց Թոմասի մօտ և նորա աչքերը արտասուկալեցին:

Ինչիցն է, որ իմ անւան հետ կապւած են անախորժութիւններ իմ մի քանի մօտիկ մարդկանց համար, դառնութեամբ մտածեց նա:

Միթէ ինձ վիճակւած է միայն ցաւ պատճառել իմ բարեկամներին: Այո, Աստուած, ինչ տարօրինակ կեանք է եղել իմ կեանքս:

Այդ մտածմունքները շատ տանջեցին բարեհոգի և քաղցրաբարոյ օրիորդին, որ ամեն կերպ աշխատում էր հաշտ ու սէրով ապրել ամենքի հետ:

Պետրոսեանցի օրիորդ, Գուրգէնեանի մօտից լուրս գալուն պէս, պատահեց իւր մի քանի ընկերներին:

— Գիտե՞ք, պարոններ, հանդիսաւոր կերպով յայտնեց նա նրանց՝ Ուբարովը թեմական դպրանոցի օգտին ութսուն հազար բուբլի է կտակել: Մի այդպիսի նւիրատուութիւն էլ որ լինի՝ մեր դպրանոցը կը կարողանայ այնպէս դնալ, որ համալսարան մօնելու արժանի պատանիներ կը պատրաստի: Ութսուն հազարը մեծ փող է:

Ափսոս Սահառունին այստեղ չէ. շատ կ'ուրախանար: Հէնց այսօր կը գրեմ նրան, թող հոգին փառաւորւի:

Այդ ասելիս Պետրոսեանցը կանգնած տեղումը թռչկոտում էր: Նորա դէմքը, ձեռները, ոտները և ամբողջ իրանը այնպէս սաստիկ շարժւում էին, որ զժւար էր առանց ծիծաղի նայել նորա վերայ:

— Այո, Պետրոս, Պետրոս, շատ կորիճն ես եղել, ասաց ընկերներից մէկը մօտեմաբար խփելով նորա ուսին, իսկ միւսները սկսեցին

զանազան հարցեր թափել նորա գլխին, որոնց նա հաղիւ էր ժամանակ դռնում պատասխան տալու:

— Բայց, պարոններ, ես խօսքով ընկալ: Ժամադիր եմ եղել Ամիրանովի հետ մի շատ կարեւոր գործի վերաբերմամբ, մտահոգ դեմքով արտասանեց Պետրոսեանցը և համարեա վաղէ վաղ անցաւ փողոցի միւս կողմը:

Մինչդեռ ընկերները շարունակում էին տաք-տաք խօսել նոր լսած լուրի մասին, Պետրոսեանցն ու Ամիրանովը շատ թուեղ բացատրութիւն էին տալիս միմեանց: Միևսայիլ Պետրովիչը սաստիկ վախեցաւ Պետրոսեանցի սպառնալիքներին:

Երեկոցեան ժամի հինգին մօտ կը լինէր, երբ որ Ամիրանովը յոգնած ու վրդոված վերադարձաւ տուն: Նա համարեա ուրախացաւ, որ կնոջը տանը չը դուռ:

— Երեխան ո՞ւր է, մի քիչ յետոյ հարցրեց նա աղախինց:

— Զը գիտեմ, աչքերի խորամանկ արտայայտութեամբ պատասխանեց աղախինը:

Նա ու ծառան իրար երեսի նայեցին:

Ամիրանովը մեքենայաբար քայլերն ուղղեց դէպի երեխայի սենեակը: Մտնելով նա զարմացաւ այնտեղ տիրող անկարգութեան վերայ: Պահարանն ու կոմոդը բաց էին. նայեց մէջները, — դատարկ էին. յետոյ վազեց դէպի օրօրոցը, — տեղաշոր չը կար մէջը:

Ամիրանովի սիրտը վիայեց, որ մի սարսափելի բան է պատահել: Նա այլ ևս չը կարողացաւ դիմանալ ու նորից սկսեց հարց ու փորձ անել ծառաներին: Կատաղած նրանց ծաղրից ու կիսատ-պուտ պատասխաններից, նա սեղանի վրայից վերցրեց ճրագն ու վազեց իւր առանձնասենեակը:

Առաջին բանը, որ նորա աչքովն ընկաւ, նորա հասցէով գրած մի նամակ էր: Նա իսկոյն ճանաչեց Հեղինէի ձեռքը և անհամբերութեամբ պատռեց ծրարը:

Նամակը մի քանի սողից էր բաղկացած: Ահա բովանդակութիւնը:

«Ես անջառում եմ ձեզանից ընդ միշտ: Գնում եմ Պետրիգորսկ: Դուք լաւ դիտէք, թէ ինչ է ինձ ստիպում... իմացած եղէք, որ վճիռս անդրդւելի է: Թամարը դալիս է ինձ հետ. վախենում է, որ հալածէք իրան: Հ:

Ամիրանովը ապշած մի քանի անգամ կարգաց այդ սարսափելի տողերը, կարծես չը հաւատալով իւր աչքերին: Մի կողմից՝ կնոջ փախու՛ւտը, միւս կողմից՝ կտակի առիթով ծագած անախորժութիւննե՛րը.—նա գլուխը կորցրել էր և չէր իմանում թէ ինչի վրայ մտածի: Մէկ վեր էր թռչում, դժի նման ինչ որ մի բան էր փնտռում բոլոր անկիւններում, մէկ էլ վերարկուն վերցնում դցում էր վրան, կարծես ուզում էր կնոջ յետևիցն ընկնել ու բռնել, բայց մի քիչ մտածելուց յետոյ կարծես հասկանում էր, թէ ինչ անմիտ բան էր մտադրւում անել, և քարացածի նման կանգնած մնում էր տեղումը, էր մտադրւում անել, և քարացածի նման կանգնած մնում էր տեղումը, սաստիկ զունատւած դէմքով, զարհուրելի կրակով փայլող աչքերով և կատաղութեամբ լի սրտով: Ամիրանովը աշխատում էր սառնասրբութեամբ քննել իւր դրութիւնը, բայց այդ նրան չէր յաջողում: Նրկար ժամանակ մնաց նա այդ դրութեան մէջ. վերջապէս, մի չարազուշակ հայեացք դցելով կնոջ նամակի վրայ, յուզմունքից խեղդւող ձայնով արտասանեց՝

—Այդպէս էլի՛, թողեցիր ինձ գնացիր... Ո՛չ, տիկին, ներեցէք, ես կը ստիպեմ ձեզ վերադառնալ:

Կատաղութիւնից քիչ էր մնում սիրող պատուէր:

Կէս գիշերից շատ անց էր, բայց Ամիրանովը էլի նստած էր և սկի մոքովն էլ չէր անցնում, թէ պէտք է քնել: Նա բոլորովին թուլացել էր հոգեկան կուրից և սկսեց ակամայ անձնատուր լինել մեղմ զգացմունքների: Վերջապէս, երբ որ արեգակի առաջին ճառագայթները թափանցեցին նորա սենեակը, նա անգիտակցաբար դուրս նայեց պատուհանից ու ասաց, —այժմ նրանք այստեղից բաւական հեռու կը լինին:

Յանկարծ Ամիրանովի մոքովն անցկացաւ, որ, գուցէ, կինը իսկապէս ընդ միշտ է հեռացել իրանից...

Նա չէր կարողանում առանց սարսափելու երևակայել այդ... նրան յանկարծ թւեց, թէ ինչ որ մի բան այրւեց նորա ներսը, և նա ջղաձգաբար բռնեց կուրծքը:

Ախ, կնիկ, կնիկ, այս ինչ բերեցիր իմ գլխին. կաց, ես քեզ ցոյց կը տամ, — նորից կատաղելով շշնջաց նա կապուտած շրթունքներով:

Այսպիսի ծանր մտածմունքների մէջ անցկացրեց Ամիրանովը ամբողջ գիշերը մինչև լոյս:

Հետևեալ օրը նա տանից դուրս չ'եկաւ ու առաւօտանից մինչև երեկոյ նա նստած իւր սենեակում մտածում էր, թէ ինչ անի, ինչպէս դուրս գայ իւր զրութիւնից:

Հացը գցեցին, բայց նա չը կարողացաւ ոչինչ բերանը զնել: Հեղինէն ու Թամարը սկի մտքիցը չէին հեռանում և սաստիկ կատաղութեամբ լցնում էին նորա սիրտը: Նա երգեց, որ անպատճառ կը ստիպի նրանց վերադառնալ իւր մօտ:

Մի քանի օրից յետոյ, երբ որ առաջին օրաց բուռն զգացմունքը մեղմացաւ և նա սկսեց աւելի սառնասրտութեամբ դատել, նա ինքն իրան ասաց.

Ոչ, այժմ այդ անկարելի է. պէտք է սպասել, թող նա մի քիչ հանգստանայ, վերջը, ինքս ինձ նորա առաջ արդարացնելուց յետոյ, աւելի համարձակ կը սկսեմ գործել և այնպէս կ'անեմ, որ խելքը զլուխը հաւաքի: Ախ, անիծեալ կտակ, ինչքան դարդուբալա բերեց զլիսիս:

Թամարը Հեղինէին ամեն բան յայտնած կը լինի... Նաա վատ բան դուրս եկաւ... այսպէս թէ այնպէս շատ ժամանակ ու շատ աշխատանք է գործ դրւած այդ ժառանգութիւնը ձեռք գցելու համար, հեշտ ու հանգիստ ձեռքից բաց թողնել յիմարութիւն կը լինի. պէտք է աշխատել մի կերպ որ գոնէ մի մասը մնայ ինձ: Այդ թարս Պետրոսեանցն էլ ո՞րտեղից դուրս եկաւ. ինձ համար էր հէնց աշխարհ եկել՝ ինչ է. սկի խօսք չի ուղում հասկանալ: Համա ով գիտէ, տեսնե՞ք...

Ամիրանովը մտքի հետ ընկաւ ու սկսեց հնարքներ փնտռել գործը յաջող կերպով տանելու համար, բայց ոչինչ դուրս չ'եկաւ, — ուշ ու միտքը Հեղինէի հետ էր...

Ուրեմն առաջ կը վերջացնեմ այդ կտակի գործը ու յետոյ կը սկսեմ միջոցներ փնտռել կնոջս հետ հաշուելու համար, վճռեց նա: Ինչ լինի չը լինի՝ ես իմ որդուցս ձեռք չեմ քաշիլ, Հեղինէն էլ չի ուզիլ բաժանել նրանից. լա՛ւ, բայց մինչև այն ժամանակը պէտք է մի հնարք գտնել, որ այս բանը խալիսի բերանը չ'ընկնի, թէ չէ էլ չեմ կարող ծանօթներին երեսին նայել: Լաւ է, որ այս երեք օրը հիւանդ ձևանալով տանիցը դուրս չէի դալիս, հօ մինչև. վերջը չեմ կարող այդպէս անել. այ, վաղը պէտք է գնամ ծառայութեան:

Ամենքին կ'ասեմ, թէ կինս զնացել է բժշկւելու: Ը', յիմար, որ ես եմ հա'. մէկը հարցնող լինի թէ ով է նոյեմբեր ամսին հանքային ջրերը գնում բժշկւելու: Տէր Աստուած, ինչ անեմ, ո՞ր քարոյն ընկնեմ: Այս, ինչ անողորմ կերպով վարւեց նա ինձ հետ: Կարող էի սկի մաքովս էլ է անցկացնել, թէ կինարմատի ձեռքից այսքան բան կը քաշեմ ես, -- սաստիկ վրդովւած խօսում էր ինքն իրան հետ Ամիրանովը:

Չէ, ես ինձ խալխի ծիծաղատեղ չեմ դարձնիլ, -- աղաղակեց նա բարկութիւնիցը կաս-կարմիր կտրած և բռնեցքով կատաղաբար խփեց սեղանին:

Վճռեցի. ամենքին կ'ասեմ, թէ իշխանուհի Շակունին յանկարծ հիւանդացել է և հեռադրով կանչել է կնոջս Բան է՝ եթէ մինչև ամառ չը կարողացայ յետ բերել նրան, զժւար չի հաւատացնել, որ քնացել է այնտեղ հանքային ջրերում լողանալու համար, իսկ մինչև աշունք դեռ շատ ժամանակ կայ, շատ բան կարող է փոխել:

Դեռ երկար ժամանակ Ամիրանովը անշարժ կանգնած էր մի սեղում՝ խորասուզւած մտածմունքների մէջ:

XXII

Հեղինէն ամբողջ ճանապարհին լուռ էր ու շարունակ վախւել- լսելով շորս կողմն էր նայում, կարծես վախենում՝ էր թէ յետևիցն ընկած կը լինեն: Ամեն անգամ զանգակի զնգոց կամ ձիու ոտնաձայն լսելիս՝ նա ամբողջ մարմնով դողում էր ու երեխային պինդ սեղ- մում էր կրծքին:

Նրա հետ տանջւում էին նոյնպէս և Ասունին, Թամարն ու հա-ւատարիմ՝ դայեակը: Շատ էր ուղում Ասունին մի կերպ փարատել Հեղինէի տխրութիւնը, բայց զգում էր որ այդ անկարելի է:

Վերջապէս նրանք հասան Վլադիկաւկազ: Ասունին ինդրեց իւր ծանօթներից մէկին, որ Պետրիգորսկ էր գնում, տեղ հասցնել Ամի-րանովներին: Հեղինէն երախտագիտութեամբ սեղմեց նրա ձեռքը և ասաց՝

— Բաւական չէ՞, որ դուք այսքան նեղութիւն կրեցե՞ք իմ պատճառով. ինչու էք ուրիշներին էլ նեղութիւն տալիս:

—Ինչեր էք ասում, տիկին Հեղինէ, այս ինչ նեղութիւն է. վերջապէս ինչ կը լինի, որ մի քիչ էլ նեղութիւն. ես պատրաստ եմ ձեռքիցս եկած ամեն բան անել ձեր հանգստութեան համար,— զգացւած ասաց Ասունին:

Հեղինէն երախտագիտութեամբ ուղղեց նրա վրայ իւր վշտահար հայեացքը:

— Հապա թամարը ո՞րտեղ է:

— Նա այստեղ մի ազգական կին ունի, առաւօտանից գնացել է նրա մօտ:

— Հա, գիտեմ. ամառը Պետտիգորսկ գնալիս մենք նրա մօտ իջանք, մի քանի օր մնացինք,— մտքամոլոր կերպով ասաց Հեղինէն ու դուրս եկաւ սեղանատնից մենակ թողնելով Ասունուն:

Ասունին կէս ժամի չափ կանգնած մնաց՝ մէջքը տւած վառարանին:

— Ալէքսանդր Վասիլի, սթափեցրեց նրան թամարի ձայնը:

— Ախ, դ՞ուք էք. ի՞նչ կը հրամայէք:

— Ես ուզում եմ այստեղ մնալ: Կարծեմ այն բոլորը լսելուց յետոյ, որ ես ձեզ պատմեցի, զուք էլ ինձ խորհուրդ կը տաք մնալ: Ես այստեղ կը կենամ մօրաբորջս մօտ, որ վաղուց ինձ հրաւիրում էր իւր մօտ: Որ ամբողջ աշխարհքը տալին ինձ, ես չէի բաժանելի Հեղինէից, եթէ հաւատացած չը լինէի, որ իմ ներկայութիւնը միշտ անախորժ յիշողութիւններ պէտք է զարթեցնի նրա մէջ:

Ասունին ասաց որ իւր կարծիքով էլ լաւ կը լինի, որ նա մնայ Վլադիկաւկազում:

— Խնդրում եմ, Ալէքսանդր Վասիլի, մի կերպ յայտնեցէք իմ մտադրութիւնը հարսիս. այնպէս արէք, որ սրտին չը կպչի:

— Ապահով եղէք, օրիորդ, ես նրան կ'ասեմ:

Հեղինէն շատ հանգիստ կերպով լսեց այդ լուրը: Այդ ժամանակ նրա վրայ այնպիսի տրամադրութիւն էր եկել, որի ժամանակ մարդս մի տեսակ յոգնած սրտով խաչում է ձեռները և անձնատուր է լինում հանգամանքների բերմունքին:

Երեկոյեան ժամի իննին մօտ կը լինէր երբ Հեղինէն հասաւ Պետտիգորսկ: Միայն այդ ժամանակ նա սթափուեց ինքնամոռացութիւնից ու հաւատաց, որ վերջին օրւան դէպքերը և իւր համարձակ վարմունքը երազ չէին, այլ իրականութիւն:

Նա իջաւ Ասունու ասած հիւրանոցում և երկար անքնութիւնից յետոյ քնեց մինչև առաւօտւան ժամի տասը:

Քունը բաւական կազդուրեց նրան:

Ժամի վեցին ծառան յայտնեց Հեղինէին, որ մի ինչ-որ կին ուզում է նրան տեսնել: Ասունու ազգականն էր—տիկին Աստուածատրեան: Նախընթաց օրը Ասունուց նամակ էր ստացել, որով նա խնդրում էր ընդունել իւր տանը Հեղինէին և ամեն կերպ օգնել նրան:

Աղքատ, բայց հիւրասէր Աստուածատրեանը այնքան թախանձազին խնդրում էր Հեղինէին տեղափոխել իւր տունը, որ նա չը կարողացաւ հակառակել և համաձայնեց:

—Քրոջս տղային իմ հարազատ որդու պէս եմ սիրում. մենք այնքան լաւութիւն ենք տեսել նրանից, որ ես ինձ սաստիկ անպատուած կը համարեմ, եթէ որ դուք չը համաձայնէք մեր տանը կենալ,—խնդրում, համոզում էր նրան տիկին Աստուածատրեանը:

Իսկ երեխերքս որքան կ'ուրախանան, մանաւանդ մեծ աղջիկներս: Նրանք արդէն հասել են, Աստուծով շուտով կը պսակեմ:

Աստուածատրեանի տանը տիրոջ խաղաղ նահապետական կեանքը ու շրջապատողների քաղցր վերաբերութիւնը բարերար ներգործութիւն ունեցան Հեղինէի յուզած հոգու վրայ:

Այժմ միայն, երբ մի քիչ հանգստացել էր հոգով, նա սկսեց մտածել իւր վրայ և զգաց իւր նոր դրութեան անյարմարութիւնները: Տանից ամենևին չէր դուրս գալիս և ամեն կերպ աշխատում էր, որ չը բացւի իւր գաղտնիքը: Շատ էր ուզում գնալ քեռոնց մօտ, բայց չէր գնում, որովհետև ինքը Շակունին Պատիգորսկումը չէր, գնացել էր Պետերբուրգ իւր հիւանդացած որդիներին տեսութեան:

Հեղինէն անհամբեր սրտով Ամիրանովից նամակի էր սպասում, յուսալով, որ նրա նամակը կ'ազատի իրան անտանելի անորոշ դրութիւնից:

Մի շաբաթ անցած վերջապէս նամակ եկաւ Ամիրանովից: Մարդը պատւիրում էր Հեղինէին անպատճառ տեղափոխել իշխանուհի Շակունու մօտ, պահանջում էր, որ նա գաղտնի պահի իրանց մէջ ծագած գիտութիւնը, սպառնալով, հակառակ դէպքում, խիստ միջոցների դիմել:

«Ինչ պատրւակով կ'ուզես ապրիր Պետտիգորսկում, միայն թէ, խնդրեմ, ինձ էլ հաղորդիր, որ ես ուրիշ բան չ'ասեմ ծանոթներիս: Առանձին ապրելու համար վկայութուղթ ինձնից ստանալու յոյս չ'ունենաա»,—գրում էր Ամիրանովը նամակի վերջում:

Այդ տողերը կարդալուց յետոյ Հեղինէն դորովալից հայեացք դցեց երեխայի վրայ և վճռեց առժամանակ համաձայնել մարդու առաջարկած պայմաններին ու սպասել, թէ ինչ կը լինի յետոյ: Նա շատ էր մտածում, թէ ինչպէս քեռականջ առաջ արդարացնէր իրան, որ այնքան ժամանակ Պետտիգորսկումն էր ու չէր գնացել նրան տեսութեան, և, որ զլիսաւորն է, թէ ինչպէս բացատրէր իւր գալու նպատակը, որ նա հաւատար իւր տւած բացատրութեանը: Վերջապէս կարմրելով ու անվճռական կերպով նա յայտնեց քեռականջը, թէ մարդը պաշտօնով փոխուում է Ստաւրոպոլի նահանգը:

—Ինչպէս է եղել, որ մենք այդ չենք իմացել, — զարմանալով ասաց իշխանուհին:

Միխայիլ Պետրովիչը միշտ այդպէս է, նախատես և զգուշ: Երևի տեսել է որ լաւ օրեր են անում, մտածել է, որ յետոյ գուցէ էլ այդպէս լաւ եղանակ չը լինի, ձեզ առաջ է ուղարկել: Այ, ինչ եմ ասել. տղամարդը այդպէս պէտք է լինի:

Մի թեթեւ և տարօրինակ ժպիտ խաղաց Հեղինէի երեսին:

Տէր Աստուած, երբ պէտք է վերջապէս ազատւեմ այս ատանելի դրութիւնից, — զայրացած մտածեց նա ու համարեա վազելով դուրս եկաւ պատշգամբը մաքուր օդ ծծելու:

Ձէ, այսպէս շարունակել չի կարելի, պէտք է միանգամից վերջացնել, — համարեա բարձրաձայն արտասանեց նա ու մի քիչ յետոյ վճռեց նամակ գրել մարդուն:

Չը նայելով, որ Ամիրանովը շատ աշխատեց ծածկել իւր և կնոջ մէջ պատահած գժտութիւնը, բայց այդ չը յաջողեց նրան: Հասարակութիւնը վաղուց նկատել էր նրանց ընտանիքում տիրող երկպառակութիւնը և այդ պատճառով Հեղինէի գնալու լուրը կայծակի արագութեամբ տարածւեց քաղաքի մէջ: Սկզբում, ինչպէս միշտ լինում է, խօսում էին դահլիճների անկիւններում, իսկ յետոյ Թ-սի ամեն մի ծակուծուկում: Մի խօսքով ամբողջ քաղաքը այդ սկանդալովն էր զբաղւած: Աւելորդ է ասել, որ էլ բամբասանք չը մնաց,

որ շանէին Հեղինէի մասին, այդ, իրանց կարծիքով, դուրս ընկած կնոջ մասին: Հասկանալի է նոյնպէս, որ Ամիրանովը զայրոյթիցը կատարում էր տեսնելով, որ էլ անկարելի է թաքցնել եղածը, և ամօթիցն ուզում էր գետինը մանել, երբ որ իւր թշնամիների դէմքերի վրայ կարդում էր ծաղրի և չարախնդացութեան արտայայտութիւն: Ամիրանովի բարեկամները ասում էին, թէ Հեղինէն գնացել է Պետրիգորսկ իշխանուհի Շակունու հիւանդութեան պատճառով, բայց նրանց, ի հարկէ, շատ քչերն էին հաւատում:

Եփեմիան, որ մի շաբաթ կը լինէր ինչ տեղափոխւել էր եղբօր մօտ, ամեն միջոց գործ էր ցնում նրա սիրտը հանգստացնելու համար:

Եկան Մենդի տօները: Ուբարովի կտակի գործը շուտով պէտք է վերջանար: Պետրոսեանցը վճռել էր չը խնայել Ամիրանովին, որի դէմ նա շատ կարեւոր և հաստատ փաստեր էր ձեռք բերել: Ամիրանովը այդ գիտէր ու վախենում էր և այդ պատճառով չը համարձակեց վէճ բարձրացնել դատարանի առաջ ժառանգութեան մասին: Շատ ծանր էր, ի հարկէ, նրա համար ձեռք քաշել ժառանգութիւնից, բայց այդ ժամանակ նա այնքան զբաղւած էր իւր ընտանեկան հարցով և այնքան սաստիկ ցանկանում էր հաշուել իւր կնոջ հետ, որ պատրաստ էր ընդունել ամեն տեսակ զոհաբերութիւն՝ կնոջ աչքումը իրան արդարացնելու համար: Կնոջը երկար ու ձիգ նամակներ էր գրում լի զղջումով ու քնքշութեամբ:

Մի օր նա նստած ըստ սովորութեան մտածում էր իւր պրութեան մասին: Դէմքը արտայայտում էր խորին մտահոգութիւն: Ծառան ներս եկաւ ձեռին մի նամակ: Հեղինէիցն էր: Նա ուշի ուշով կարդաց հետեւեալ տողերը՝

«Զեր պահանջի համաձայն ապրում եմ՝ քեռականջ մօտ: Նրանց խաբում եմ: Այդ ակամայ խաբէութիւնը ինձ սաստիկ տանջում է: Ել գիմանալ չեմ կարող: Վերջապէս ինչ միտք ունի ծածկել եղածը, քանի որ ես ընդ միշտ կտրել եմ ամեն կապ անցեալիս հետ: Դուք, ի հարկէ, կը սպառնաք ինձ, որ կը դիմէք դատարանին, օրէնքին, կը խլէք ինձնից երեխային, բայց ձեզ հաւատացնում եմ, որ զուր կը լինի այդ: Իմ վճիռս անորդուելի է: Նախ քան ձեզ յիշեցնելը, որ դուք ձեզ ազատ համարէք ամեն տեսակ պարտականութիւնից դէպի

Քինձ, ես խնդրում, աղաչում եմ ձեզ միայն մի շնորհք, մի անփոփոխ-
րինելի շնորհք անել ինձ—թողնել ինձ մօտ մեր երեխային: Դուք
պետք է համաձայնեք այդպէս անել հէնց երեխայի օգտի համար.
ոչ ոք, մինչև անգամ հայրն էլ, չի կարող այնպէս պահել պահպա-
նել մի երեխայի ինչպէս մայրը: Իսկ եթէ դուք այնքան քարասիրտ
կը լինէք, որ չէք լսիլ իմ աղաչանքին ու կ'աշխատէք զրկել ինձ
իմ մենակ մխիթարութիւնիցս, ես կը կռւեմ ձեր դէմ մինչև
արիւնիս վերջին կաթիլը և հաւատացած եղէք, որ դուք չէք հաս-
նիլ ձեր նպատակին:

2.

Յ. Վ. վերևի կոմսոգի աչքումը դուք կը գտնէք այն բոլոր ու-
կեղէնն ու ակնեղէնը, որ դուք ինձ ընծայել էք: Ես հետս վերցրեցի
հինգ հարիւր բուբլի, որ մնացել էր այն հազար բուբլուց, որ դուք
ինձ տւել էիք ծախսելու իմ օժտիցս: Ես գիտեմ, որ մնացած վեց
հազարը մենք վաղուց ծախսել ենք:

Նամակը որ կարդաց՝ Ամիրանովը յուսահատ քաշ գցեց զլուխը
և մօտ կէս ժամ՝ մնաց այդ դրութեան մէջ: Այդ ժամանակ միայն
նա զգաց, թէ որքան մեղաւոր էր ինքը կնոջ առաջ և թէ որքան
արդար էր կինը, և խիղճը սկսեց սաստիկ տանջել նրան, բաց այ-
նուամենայնիւ նա էլի մտքումը հայհոյում էր Հեղինէին, զարմա-
նում էր Թամարի յանդգնութեան վրայ, անիծում էր Սահառունուն,
թէ և ներքին մի ձայն նրան ասում էր, որ մեղաւորը Սահառունին
չէր: Սիրտը քիչ էր մնում պատուէր սաստիկ յուզմունքից: Նա
խեղդում էր, շունչը կտրւում էր. զղջումն էր պատճառը թէ զայ-
րոյթը—դժւար էր որոշել: Նա տժգոհ էր թէ իրանից թէ ամբողջ
աշխարհից:

Սաստիկ յոգնած ու տանջւած՝ նա բաց արեց պատուհանը և
սկսեց ազահոլութեամբ ծծել ցուրտ օդը:

Մի քանի օրից յետոյ Ամիրանովը նորից նամակ գրեց կնոջը:
Այդ նամակի պատասխանին նա սպասում էր անհամբեր սրտով: Նա
դեռ յոյս ունէր, թէ և թոյլ յոյս, որ կինը դեռ կարող է հաշտւել
իւր հետ: Պատասխանը ստացւեց երկու—երեք շաբաթից յետոյ և
վերջնականապէս համոզեց նրան, որ իւր յոյսը զուր է:

Ամիրանովի տիրութիւնը՝ աւելի սաստկացաւ: Կնոջ ու երեխայի կարօտը սաստիկ տանջում էր նրան: Եփեմիան աշխատում էր համոզել եղբօրը, որ Հեղինէն անպատճառ կը վերադառնայ, եթէ միայն նա (եղբայրը) լսի իւր խորհուրդին և խիստ միջոցների դիմի, բայց Ամիրանովը չէր լսում նրան և իւր սրտի զառնութիւնը նրա գլխին էր թափում:

Ամիրանովը շատ լաւ գիտէր, որ բռնի միջոցները իրան հասարակութեան ծիծաղատեղ կը դարձնեն և ոչ միայն նպատակին չեն հասցնիլ, այլ և կը զրգուեն Հեղինէին իւր դէմ:

(Կը շարունակւի)

ԽՐԱՏԱԿԱՆ ՄԻ ՏԵՍԱԿ ԱՌԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՐԿ ՏՈՒԷՆ

Մանկութիւնիցս սկսած ես սիրում էի կարդալ մի տեսակ խրատական առակներ, որոնց մէջ գտնում էի սրտիս համար բաւականութիւն և որոնցից քաղում էի կեանքի համար օրինակներ:

Այդ առակները միշտ ձեռաց էի պահում և ամէն անգամ, երբ վատ մտքեր էին իմ մէջ յղանում իմ մի որ և է մերձաւորի նկատմամբ, ես նորանց էի դիմում և նոքա քշում՝ ցրւում էին յանցաւոր մտածողութիւնս: Երբ ես զգում էի ինձ եսասէր, ժլատ և անազնիւ, դիմում էի կրկին առակներին և նոքա նորից հաղորդում էին ինձ վեհ տրամադրութիւն:

Բայց շատ անգամ իմ մէջ ցանկութիւն է երևացել, որ այդ արիւնահեղ առակները չը կտրւեն բարեյաջող տեղում, այլ շարունակած լինեն մինչև վերջ բարերարութեան ամբողջ պատմութիւնը բոլոր հետևանքներով: Այդ ցանկութիւնը ժամանակով այնքան մեծացաւ իմ սրտում, որ վերջապէս վճռեցի՝ ես ինքս գտնեմ նոցա համար շարունակութիւններ: Ես եռանդով սկսեցի գործը առաջ տանել և մեծ նեղութիւնից ու բազմաշխատ հետախուզութիւններից յետոյ իրազերծեցի մտադրութիւնս:

Այժմ կաշխատեմ ներկայացնել ձեզ իմ աշխատանքի հետևանքները, զետեղելով առանձին-առանձին առակները և աւելացնելով նորանց այն շարունակութիւնները, որոնք՝ իմ հետազօտութիւններից յետոյ՝ ես գտել եմ պատշաճաւոր:

I

ԵՐԱՆՏԱԳԻՏ ՇՈՒՆԸ

Մի անգամ, մի բարեսիրտ բժիշկ (որ բարոյագիտական զբքերի սիրահար էր) տեսաւ փողոցում թափառող մի շուն՝ տանջւելիս կոտրած ոտի ցաւից։ Բժիշկը տարաւ խղճալի արարածին իւր տունը, դրստեց ու կապեց նորա ցաւած ոտը և կրկին արձակեց փողոց։

Բժիշկը համարեա մոռացել էր իւր արած բարերարութեան մասին, երբ մի քանի օրից յետոյ, առաւօտեան, գաւթի դուռը բացելուց՝ տեսաւ շնորհակալ շանը՝ կանգնած մի ուրիշ թափառական շան հետ, որի ոտը նոցնպէս կոտրած էր մի ինչ որ պատճառից։ Բարեսիրտ բժիշկը իսկոյն օգնեց խեղճ կենդանուն, ըստ որում հիացաւ նախանամութեան անհաս ազդեցութեան վերայ, որով երախտագիտութեան շնորհքը արտափայլում է մինչև անգամ մի շնչին շան մէջ...

Մարտնչութիւն

Միւս օր առաւօտեան բժիշկը տեսաւ իւր դռան առաջ երկու առողջ, շնորհակալ զէմքով, շներ և նոցա հետ դարձեալ երկու կաղ շներ։ Բժիշկը սորանց ևս օգնեց և չորս շները գնացին իրանց ճանապարհը՝ թողնելով բժշկին հիացած և հոգեզմայլ զրութեան մէջ։ Հետեւեալ առաւօտը բժշկի դրանը կանգնած էին չորս առողջացած շները և նոցա հետ կրկին մի չորս հիւանդներ, որոնց վերայ բժիշկը զրեց նոցն խնամքը։ Միւս առաւօտը բժշկի դրանը հաւաքւել էին արդէն տասնեւեց շուն, որոնցից կէսը նոր կաղացածներ էին։ Բժիշկը մինչև կէսօր հազիւ կարողացաւ բոլորի ոտներն էլ ուղղել. բայց նորա հոգեզմայլ տրամադրութեանը սկսեց խառնւել մի տեսակ ծանրութիւն։ Հետեւեալ առաւօտեան արեգակը ծագեց՝ լուսաւորելու բժշկի դրան առաջ արդէն երեսներկու շան, որոնցից տասնվեցը նոր կաղացածներ էին։ Սոքա բռնել էին բոլոր մայթը և փողոցի կէս լացնքը, իսկ հետաքրքիր ամբոխը նայում էր այդ տեսարանին։

Կաղ շների ոռնոցը, բժշկւածների ուրախ ճիւղ, դատարկապորտների ասեկոսէները տալիս էին տեսարանին մեծութիւն և վեհութիւն։ Փողոցում անցուդարձը դադարել էր։

Բարեգործ բժիշկը հրաւիրեց իւր հաշուով մի քանի ոսկոր գծողներ օգնութեան և հազիւ կարողացաւ մինչև մութն ընկնելը վերջացնել իւր բարի գործը:

Բայց ամեն բան ունի իւր չափը, իւր սահմանը: Երբ լուսացաւ հետևեալ առաւօտը և բարի բժիշկը՝ տեսաւ նորից հաւաքւած ցաւագար շների անվերջ շարքը, նա բացականչեց:

—Պէտք է վերջապէս խոստովանեմ, որ ինձ խաբել և յիմարացրել են բարոյախօսական զրքերը, որոնց մէջ ցոյց է տրւած ամեն բանի միայն երեսը և թազցրած է աստառը: Տուէ՛ք ինձ իմ հրացանը, չէ, շատ է վատացել զրութիւնս:

Զեռքին բռնած հրացանը՝ նա դուրս վազեց շէմքը և յանկարծ պատահոքար կոխեց ամենասուռնին անդամ բժշկած շան ազին: Շունը խկոյն բռնեց բժշկի ոտքը և խածեց: Շունը, որ հիացել էր իրան արած բարութիւնից, այնպէս մի ոգևորութիւն էր ստացել, որ սկսել էր ցնորքների մէջ ընկնել և վերջապէս կատաղել էր:

Մի ամսից յետոյ, երբ բարեգործ բժիշկը տանջւում էր ջրավախի արհաւիրքներից, նա ժողովեց իւր տրտում բարեկամներին և յայտնեց հետևեալ կտակը.

—Զգոյշ կացէ՛ք բարոյախօսական զրքերից: Նոքա յայտնում են իրողութեան միայն կէսը: Երբ որ ձեզ դիմելու լինի փուչ-կենդանուն մէկը օգնութեան, իսկ դուք կասկածում լինէք ձեր արածի հետևանքների մասին, զգուշացէ՛ք առաջւանից և ինքներդ սպանեցէք այդ տեսակ տաւարին:

Վերջացնելով այս խօսքերը, բարեգործը շուռ եկաւ դէպի պատը և աւանդեց հողին:

II

ԲԱՐԵԳՈՐԾ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Մի չքաւոր պատանի գրող շատ էր աշխատում տպել տալ իւր յօդւածները, բայց ի գուր. օրագիրները չէին ընդունում խեղճի զրւածները: Վերջապէս տանջւած զրկանքներից և քաղցածութիւնից, նա վճռեց պատմել իւր դրութեան մասին մի յայտնի հեղինակի և խնդրեց նորա հովանաւորութիւնը: Այս բարեհոգի մարդը խկոյն

Թողեց իւր սեփական զործը և սկսեց Թերթել պատանու յիտ
ստացած ձեռագիրները:

Վերջացնելով ընթերցանութիւնը՝ նա սեղմեց պատանու ձեռքը
բարեկամաբար և ասաց:

— Ձեր աշխատանքը առանց արժանաւորութիւնների չէ. եկէ՛ք
ինձ մօտ երկուշարթի օրը՝ բան ունեմ ասելու:

Նրբ նշանակած օրը պատանին եկաւ, երևելի հեղինակը՝
ժպիտը բերանին, առանց մի խօսք ասելու, բացեց ամսագրի նոր
հրատարակած համարը և դրեց պատանու առաջ: Պատանին, երբ
տեսաւ իւր յօդածը տպւած, հիացմունքից չը գիտէր, ինչ անէր:

— Խնչով, աղաղակեց նա, չօքելով և արտասւելով, ի՞նչով կարող
եմ ես երբ և իցէ յայտնել ձեզ իմ անչափ շնորհակալութիւնը:

Այս դէպքը Թող ուսուցանի մեզ ուշադիր լինելու նոր զրական
ոյժերին, որոնք կարօտ են մեր օգնութեան:

Շարունակութիւն

Մի շաբաթից յետոյ պատանին նորից եկաւ յայտնի գրողի մօտ
արդէն հինգ չընդունւած ձեռագիրներով: Բարի մարդը այս աչցելու-
թեան վերայ փոքր ինչ զարմացաւ, որովհետեւ բարոյախօսական գրքե-
րից նա յիշում էր, որ նոր գրողը կարօտ է միայն առաջին օգնու-
թեան: Սակայն նա նայեց և այս ձեռագիրները: Չնշելով անպէտք
ճոռոմաբանութիւնները և հանելով միջից աւելորդաբանութիւննե-
րով լքցրած ամբողջ Թերթեր, նա այնքան ուղղեց, որ ձեռագիր-
ներից երկուսը կարելի եղաւ տպագրութեան տալու:

Անցաւ մի երկու շաբաթ և շնորհակալ պատանին եկաւ՝ նոր
բեռ հետը: Յայտնի հեղինակը երբ առաջին անգամ կարողացաւ
օգնել նոր ասպարէզ մտնողին, զգաց իւր կատարած լաւ գործի
քաղցրութիւնը և մինչև անգամ համեմատեց իրան բարոյախօսա-
կան գրքերում պատահող բարեգործների հետ. բայց այժմ սկսում
էր նկատել, որ սա բարեգործութեան մի նոր, օտարօտի դէպք է:
Նորա ոգևորութիւնը կորաւ: Այսու ամենայնիւ նա չը կարողացաւ
մերժել պատանուն, որ այնպէս միամիտ սրտով և հաւատով դիմել
էր նորա հովանաւորութեան: Հետեւանքը՝ վերջ ամենայնի՝ այն եղաւ,

որ երևելի հեղինակը տեսաւ իրան ծանրաբեռնեալ նորափթիթ գրողի զրքերով: Նորա բոլոր ջանքերը շուտով աչքի անցնել երևտա-սարդ գրողի բոլոր արդիւնաբերութիւնը — ի գուր անցան:

Հովանաւորողը ստիպւած էր պատանուն ամեն օր խրատներ տալ, ուղղել, քաջալերել, միևնոյն ժամանակը հոգալ, որ նորա գրեալները տպեն, ուստի և կոկել նորա ձեռագիրները:

Երբ վերջապէս երիտասարդ գրողը հարթեց իրան համար ծա-նապարհը, նա յանկարծ մեծ անուն ստացաւ, երբ տպեց մի գիրք, ուր նկարագրում էր երևելի հեղինակի անալիս կեանքը, որով սա-կայն նա խոր խոցեց իւր հովանաւորողի սիրտը, որովհետեւ պատա-նին իւր նկարագրութեան մէջ գործ էր ածում կծու ծաղր և հա-ղորդում էր ճշգրտեամբ չլրպատմելիք մանրամասնութիւնները: Գիրքը ունեցաւ մեծ յաջողութիւն. սաստիկ տարածւեց: Երևելի հեղինակը շատ ավրեց այս տմարդի վիրաւորանքից:

Մանր հառաչելով նա ասաց.

—Աւաղ, զրքերը ինձ խաբեցին, նոքա չեն հաղորդում բա-րոյագիտական դէպքերի մանրամասնութիւնները: Զգուշացէ՛ք, բարե-կամս'րս, նոր հեղինակներից: Ով անյայտութիւնից չի կարողանում դուրս գալ, նորան օգնելով՝ դուք մի շարիք էք պատրաստում ձեզ համար:

III

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼ ԱՄՈՒՍԻՆԸ

Մի անգամ տիկին Մակսպադէնը գնում էր կառքով իւր փոք-րիկ որդու հետ միասին քաղաքի մեծ փողոցով: Յանկարծ ձիերը խրանեցին, կատաղի վազեցին և կառավարին վայր գցեցին: Իսկ մայր ու որդին սարսափած մնացել էին կառքում:

Յանկարծ մի երիտասարդ սալապան, տեսնելով այդ, թողեց իւր սալը, ընկաւ համարձակութեամբ ձիերի առաջը և կանգնեց-րեց նորանց: Շնորհակալ տիկինը նշանակեց սալապանի թւահամարը և երբ տուն վերադարձաւ՝ պատմեց նորա քաջութեան մասին իւր ամուսնուն (որ ի դէպ ասել կարողում էր բարոյախօսական զրքեր):

Ամուսինը՝ լսելով պատմութիւնը՝ արտասուեց, փառք տւեց Ամե-

նակալին, առանց որի կամքի մի ճնշողուկ անգամ չի ընկնում բունից, ուղարկեց քաջ սալապանի ետևից և տալով նորան հինգ հարիւր դոլլարի ստացական՝ ասաց.

—Առէ՛ք այս, պարոն Ֆերգիւսոն, իբրև վարձատրութիւն ձեր արած աղնիւ գործի համար և եթէ երբ և իցէ կարօտութիւն զգաք՝ քաջ իմացէք, որ ինձանում կը գտնէք երախտագէտ մի սիրտ:

Այս դէպքը մեզ սովորեցնում է, որ բարի գործը միշտ վարձատրում է նորա կատարողին, որչափ և աննշան լինէր նորա հասարակական զիրքը:

ՀԱՐԱԹԻՆԻՆ

Մի շարաթից յետոյ եկաւ սալապան Ֆերգիւսոնը և խնդրեց պարոն Վաքսպադենին օգնելու նորան աւելի յարմար պաշտօն ստանալու, որովհետև նորան արժանի չէր, որ նա սալեր տանել բերելով զբաղէր: Վաքսպադենը սուեց նորան զբազրի պաշտօն լաւ ոռճիկով:

Շուտով Ֆերգիւսոնի մայրը հիւանդացաւ և Ֆերգիւսոնը... Որպէս զի չը ձանձրացնէնք ընթերցողին, յայտնենք մի անգամից, որ պարոն Վաքսպադենը համաձայնեց ընդունելու նորան իւր տունը: Մայրը տեղափոխեց. բայց սկսեց շատ տխրել իւր փոքրիկ երեխաների կարօտից: Ուստի հարկաւոր եղաւ, որ փոքրիկ Մերին, Զուլիան և Հարաճճի Զիմին էլ տուն բերւեն:

Այս Զիմին ունէր մի զմելի, որը ձեռքին նա գնում է հիւրասենեակ և կտրատում է թանկագին: պատառները և փշացնում կահ կարասիքը: Նրկու օր էլ անցնելուց յետոյ յանկարծ ընկաւ սանդուխքից, վիզը կտրեց և մեռաւ: Թագուովն հաւաքւել էին մինչև տասնեօթ մարդ բարեկամներից: Սոքա բոլորը ծանօթացան տանուէրերի հետ և խնդրեցին տանը պաշտօններ, որ և վերջապէս ստացան:

Ֆերգիւսոնները ձեռքն առին ամբողջ տունը: Պառաւը յաճախ հարստում էր և այս ու այն կողմ յիշոցներ թափում: Բայց շնորհակալ Վաքսպադենները իրանց պարտքն էին համարում նորան ուղղել, յիշելով նորա որդու արած բարերարութիւնը: Ֆերգիւսոնը յաճախ տուն էր գալիս, աշխատանք քիչ էր բերում ընտանիքին և խնդրում էր, որ իւր համար գտնէին աւելի հանգիստ և արդիւնաւէտ տեղ,

որ և յաջողեց ճարել Մակսպադենի շնորհիւ: Բայց երբ եկաւ ամառ-
ւայ արձակուրդի ժամանակը՝ Ֆերգիւսոնը սկսեց յամառ կերպով պա-
հանջել, որ նորան ուղարկեն Եւրոպա առողջութիւնը կազդուրելու
համար: Մաքսպադենը այդտեղ այլ ևս չը կարողացաւ համբերել,
բողոքեց այդ անկոչ բռնաւորի դէմ և վճռական կերպով մերժեց:
Ֆերգիւսոնի մայրը այնպէս զարմացաւ, որ օղու շիշը վայր դրեց
ձեռքիցը և նորա յիշոցախօս բերանը մի քանի բոլէ պապանձեց: Փոքր
ինչ յետոյ՝ երբ ուշքը վերան եկաւ՝ պառաւր կատաղի կերպով դուռաց:

—Այդպէ՞ս է ձեր շնորհակալութիւնը: Իսկ մտածել էք ար-
դեօ՞ք թէ որտեղ կը լինէին ձեր կիներ և որդին, եթէ իմ որդու
օգնութիւնը չը լինէր:

Ֆերգիւսոնն էլ վերայ հասաւ միւսնոյն նախատինքով:

—Այդպէ՞ս է ձեր երախտագիտութիւնը: Դուք մէկ ասացէ՛ք—
ես ազատե՞լ եմ ձեր կնոջ կեանքը թէ ոչ:

Եւթն ազգականները վազեցին եկան խոհանոցից և մէկը միւ-
սից առաջ ընկնելով՝ նախատեցին:

—Հը՛, այդպէ՞ս է եղել ուրեմն ձեր շնորհակալութիւնը:

Ֆերգիւսոնի քոյրերը զարմացական հայեացքով սկսել էին նոյն-
պէս տրտնջալ և բերանները բացեցին նախատինք թափելու, բայց
նոցա մայրը յանկարծ սկսեց լալ և բացականչեց:

—Մէկ մտածեցէ՛ք, որ մեր փոքրիկ Ջիմմին այս տանը կորցրեց
իւր կեանքը:

Մաքսպադենի զայրոյթը աւելի ևս սոստկացաւ և նա կատաղի
կերպով դուռաց:

—Դուրս իմ տանիցը, մուրացկանների աղդ, դուրս: Ինձ խա-
բել էին զրբերը, բայց այսուհետեւ այդպէս բան չի կրկնուիլ. սա էլ
բաւական է:

Յետոյ՝ դիմելով Ֆերգիւսոնին՝ շեշտեց.

—Թէև չիրաւի դու ազատել ես կնոջ կեանքը, բայց ես կը սպա-
նեմ տեղն ու տեղը ամեն մի անպիտանի, թէգուզ նա քեզանից
էլ աւելին արած լինի:

Որովհետև ես քարոզիչ քահանայ չեմ, այդ պատճառով ներելի է, եթէ ես վերջումս եմ գնում վկայութիւնս՝ փոխանակ սկզբում բերելու: Ես նորան քաղում եմ «Նախագահ Լինկոլնի մասին լի-շողութիւններ» գրքից:

«Հակեո ղերասանը Ֆալստաֆի դերում հիացնում էր Լինկոլնին: Երևելի նախագահը, ինչպէս յայտնի է, սիրում էր ուրիշներին հաղորդել իւր համակրութեան զգացմունքները. ուստի և Հակետին նա գրել էր մի սիրալիր փոքր տոմս, որի մէջ արտայայտել էր նորան՝ խաղից տուցած բաւականութեան զգացմունքը: Հակետը՝ ի պատասխան այդ տոմսի՝ ուղարկում է մի գիրք՝ կարծեմ՝ իւր յօրինած: Յետոյ գրում է նախագահին մի քանի նամակներ: Մի անգամ, ես գնացել է նախագահի հրաւերով Սպիրտակ Տան պալատը: Նախագահի սենեակը գնալուց ես պատահեցի Հակետին՝ նստած ընդու-նարանում՝ սպասող դրութեան մէջ: Նախագահը հարցրեց.

—Ո՛ր ոք չը կա՞յ ընդունարանում:

Երբ ես դրական պատասխան տւի և յայտնեցի Հակետի մասին, Լինկոլնը վրդովւած ասաց.

—Ա՛խ, ես չեմ կարող, ես չեմ ցանկանում տեսնել այդ պարոնին: Ես կարծում էի, նա արդէն գնացել է:

Յետոյ աւելացրեց,

—Այս հանգամանքը բնորոշ կերպով ապացուցանում է այդ շրջանի մարդկանց հետ բարեկամութիւն հաստատելու անյարմարութիւնը: Դուք գիտէք, թէ որչափ ես յարգում էի Հակետի դերասանական տաղանդը և գիտէիք իմ նորան համակրական տոմս գրելը: Նա ուղարկեց ինձ այս գիրքը և ես կարծում էի թէ դորանով ամեն բան վերջացաւ: Նա լաւ գերասան է և լաւ անուն ունի: Եւ կարելի էր ենթադրել, որ իմ և նորա մէջ սկսւած բարեկամական քաջը ոչ մի ուրիշ հետեւանք չէր ունենալ: Բայց ի՞նչ էք կարծում, ի՞նչ է նա ինձնից ցանկանում:

Ես չը կարողացայ գուշակել: Լինկոլնը շարունակեց.

—Նա ցանկանում է, մի խօսքով, ստանալ ղեսպանի պաշտօն Լոնդոնում: Տեսնում էք քաջին:

Վերջումը պէտք է յայտնեմ, որ Ֆերգիսոնի մասին պատմածս իսկական պէտք է, որին ես ականատես եմ եղել: Ես միայն փոքր ինչ փոխել եմ այստեղ մանրամասնութիւնները, որպէս զի Ֆերգիսոնը չը ճանաչուի:

Իմ ընթերցողներից իւրաքանչիւրը իւր կեանքի զգացւած և բարի տրամադրւած ըոպէներում՝ խաղացած կը լինի անշուշտ բարեգործ հերոսի դեր: Ես շատ կը ցանկայի զիտեմալ, թէ նոցանից քանիսր հաճութիւն կզգային պատմել իրանց հետ պատահած դէպքերը բոլոր նոցա մանրամասնութիւններով և հետևանքներով:

Այս գրքի մասին ասելու համար ես կ'ընենք մի քանի բաներ: Առաջինը, որ ասելու է, այն է, որ այս գրքը միայն մի քանի օր մնալով իր տեղում, արդէն իսկ մի քանի անգամ վերադարձուի իր տեղում:

Երկրորդը, որ ասելու է, այն է, որ այս գրքը միայն մի քանի օր մնալով իր տեղում, արդէն իսկ մի քանի անգամ վերադարձուի իր տեղում:

Երրորդը, որ ասելու է, այն է, որ այս գրքը միայն մի քանի օր մնալով իր տեղում, արդէն իսկ մի քանի անգամ վերադարձուի իր տեղում:

Չորրորդը, որ ասելու է, այն է, որ այս գրքը միայն մի քանի օր մնալով իր տեղում, արդէն իսկ մի քանի անգամ վերադարձուի իր տեղում:

Եւ վերջինը, որ ասելու է, այն է, որ այս գրքը միայն մի քանի օր մնալով իր տեղում, արդէն իսկ մի քանի անգամ վերադարձուի իր տեղում:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լ Ե Ռ Ե Ն Յ Ի

Ծիծաղեցէք, իմ ընկերներ, վշտիւ վրայ,
Տարօրինակ անգամ թող նա ձեզ թըլայ,
Համարեցէք նրան հիւանդի զառանցանք—
Ինձ չեն խայթում ձեր ծիծաղն ու կըշտամբանք:

Ծիծաղեցէք, եթէ նրա մէջ չէք տեսնում
Մի երկայն շարք մտածումների, սև, տրտում
Մտածումների, որ չեն գտնում պատասխան,
Որ օժիտ է ինձ մեր կեանքից չուառական:

Ծիծաղեցէք. բայց գիտցէք, որ իմ վիշտը
Չէ ինձ յատուկ. նրան զգացել է ձեր սիրտը,
Նա թագնւած է ձեր ծիծաղի տակ անձայն:
Երանի՜ նրան երբէք չը զգաք ինձ նըման:

Թանձրը մշուշի պէս շուրջ խաւարն է տիրում,
Լոկ խորերում, ինչպէս արևն ամպերում,
Մի պայծառ լոյս ճգնում է նրան պատառել,
Յայտնւել, փայլել, չորս կողմ մըշուշը ցրւել:

Բայց սոսկում ենք մենք այդ լոյսից բաղդաբեր՝
Նզովւած կեանքի դարձած տըգեղ ըստրուկներ,

Մինչ մեր ետև թաղած վիհի խաւարում՝
Ընդհանրութիւնն խոր տնքում է, մահանում...

Ծիծաղեցէք, իմ ընկերներ, վշտիս վրայ,
Թէ նրա գաղտնի միտքըն անլալտ ձեզ մընայ:
Երանի՛ ձեր ծիծաղից յետ բնաւ անպէս
Դուք չը թափէք արտասուքներ, որպէս ես:

9 յուլիսի, 1890 թ.

*
* *

Մի ջանար դընել սպեղանի վերքիս.
Թո՛ղ Հոսէ արիւնս. դառըն տանջանքիս
Նա կը տայ աւարտ—Հանգիստ ցանկալի.
Բոպէն էլ բաւ է, որ մարդը մեռնի:

Մի ջանար վերքիս սպեղանի դընել
Եւ դադարի՛ր զուր արտասուք թափել.
Դու գիտես, որ լոկ արիւնն կը լինի
Մարդկութեան ցաւի միակ սպեղանի:

5 մայիսի, 1891 թ.

Այս փառաւ աշխարհի արգանդից զիժւած՝
 Որդները քաղցի ու թըշւառութեան,
 Որդները կեանքի անարդարութեան
 Նոյն իրանց մօրը մարմնում ցամաքած
 Դըրել են իրանց ախտաւոր բոյնը,
 Տարածել նրա մէջ մահաբեր թոյնը:

Եւ հաղարաւոր կողմերից ճաքւած,
 Որպէս տիրողի հնացած ապարան,
 Այդ հին աշխարհը որոտանուման
 Կը կործանէ՝ հիմքն արմատից փրկած,
 Արեան անձրեւով ողջ շաղախելով,
 Դիերի լեռներ չորս կողմ կանգնելով:

Բայց լըղի է այդ աշխարհը հնացած.
 Արնալի ժամին ծննդաբերութեան
 Պիտ ծագեն օրերն սուրբ արդարութեան...
 Փըլի՛ր, կործանւի՛ր, աշխարհ զառամած.
 Թո՛ղ տանջւած մօրը ցաւից դժոխային
 Ծագէ զաւակին մի կեանք դրախտային...

ՊԵՏՐՈՍ Զ. ԱԴԱՄԵԱՆ

(Մի համառօտ հայեացք նորա կեանքի եւ գործունէութեան վերայ)

Ա. Մ. ՎՐՈՅՐԻ

(Շարունակութիւն եւ վերջ¹⁾)

Գ.

Աղամեանի հայեացքը դերաստնական արեւստի մասին.—Նորա գլխաւոր դերերը.—
ի՞նչ արեց Աղամեան հայ բեմի համար.—Աղամեան իբր քանաստեղծ եւ նկարիչ.—
ի՞նչ էր սիրում Աղամեան.—Մեր մասնաւոր կարծիքը նորա մասին ընդհանրապէս

Աղամեանի հաւեացքը դերաստնական արեւստի մասին.—Աղամեան, դժբաղդարար, ծնած էր մի ալնալիսի երկրում, ուր
գեղարեւատը չունի ոչ մի քաջալեր եւ խրախուսող բնութիւնը տալիս էր
իւր աուրքը, արտադրում էր, բայց չէր կար մի հաստատութիւն կամ հիմ-
նարկութիւն որ արտադրածը պահպանէր եւ հոգ տանէր նորա զարգաց-
մանը:

Սուլթան Ապդ-իւլ-Մէջլիլի օրով, երբ շոգենաւերը լողալով աւելի
մօտեցրին հեռու Արեւելքը Եւրոպային, սկսան եւրոպական զանազան ազ-
գերի հոսանքներ, հեղեղել սուլթանների մալաքաղաքը, որոնց չարաքերու-
թիւնները աւելի սերտացան, երբ խրիմի պատերազմի առթիւ եւրոպական
բանակներ Կ. Պոլիս մտան լծանութիւն Սուլթանին: Ազգ միջոցներն էր որ
Կ. Պոլսում եկան եւ սկսան իրանց ներկալացումները եւրոպական, մասնա-
ւորապէս իտալական խմբեր: Ահա սոքա էին որ առաջին անգամ իրանց
խաղով ազդեցին Կ. Պոլսեցի մի խումբ հաւ երիտասարդների վերաջ եւ
նոցա մէջ միտք զղացրին ազգային թատրոն հիմնելու, որին կնքել են

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ» № 9:

«Արևելեան թատրոն» անունով 50-ական թվականներին: Մեր այս փոքրիկ լուսաշարանի նպատակն է, ցույց տալ ընթերցողին թէ՛ աշխարհի մի ինքնաբերական հիմնարկութիւնից չէր կարելի շատ բան պահանջել: Անդրանիկ հալ դերասան և դերասանուհիներ երեցան բնմում, որոնցից շատերը, ակա- նատեաների վկայութեամբ, իրանց բնական տաղանդով զարմացրին նույն իսկ եւրոպացիներին: Իսկ թէ հասարակութեան առաջնորդը՝ մամուլը, ինչ հաջեացք ունէր թատրոնական արւեստի մասին՝ ալդ արդէն վիշաժ ենք մեր գրածքի նախորդ մասում, հետեաբար աւելորդ է կրկնելը: Հետեա- բար առիթ ունենք մտածելու թէ որքան տաղանդաւոր դերասաններ լուսաջ են եկել դեռ առաջին քալում, որ կարողացել են իրանց խաղով միան- գամից հասարակութիւնը սերտ կապել թատրոնի հետ: Ալդ միջոցներումն էր որ մի սիրունիկ տղա, թողած ամեն ինչ, թափառում էր թատերաբե- մերի վերաջ, դերասանների խմբերում և նոցա տներում: Դա Աղամեանն էր. նա իւր բոլոր ուշադրութեամբ հետևում էր մեծ դերասանների խաղե- րին, թէ նոքա ինչպէս էին խօսում, բարկանում, տանջում և մեռնում: Նա էլ սկսաւ հետեւել կենդանի օրինակներին, թէ առանձին և թէ խա- ղալով, զննելով իւր դերերում աւելի կորով, զգացմունք և միացնելով դրանց՝ ներդաշնակ ձաւնը: Սորանցով արդէն նա բաւական զանազանում էր իւր ընկերակիցներին: Այսպէս նա մարդւում էր զրամաներում, գլխաւորաբար սիրահարի դերեր կատարելով: Ինչպէս ալն ժամանակաւ բոլոր բեմերում, նույնպէս և հալկականի վերաջ, տիրապետում էր եղանակով խօսելը, որ մեր մէջ մտած էր մասնաւորապէս իտալացիներին. ամբողջ խումբը վա- րակւած էր ալդ հիւանդութիւնով, ու աւելի լաւ եղանակէր, (մանաւանդ ալ- գալին անւանւած պատմական պիէսներում), նա էր ամենալաջող դերա- սանը: Աղամեան քիչ ունէր այս թերութիւնից՝ իբրեւ աւելի ուշ բեմ զուրս եկող դերասան:

Այցելելով Տփլիս և ապա Ռուսաստան, չիւսկով ուսմական լաւ դե- րասանների հետ, նա մօտիկ ծանօթացաւ բեմի ալթմեան րէալական ուղ- ղութեան. զորան պակաս չէին օգնում և թատրոնական ընտիր քննադա- տութիւններ: Բալց ինչպէս հին ուղղութիւնը անտանկի էր իւր եղանակով, զական անտանկի չէր և բէալականութեան երկրպագուների ուղղու- թիւնը, որին զոհաբերում էին թատրոնական արւեստի բոլոր դեղագիտա- կան մասը: Ահաւասիկ այս կէտի վերաջ ամենալն իրաւամբ Աղամեանը զալրանում էր. Շատ անգամ խաղի բնականութիւնը սլահանջում է որ մի ամբողջ խօսակցութիւնը կամ մենախօսութիւնը կատարել ալնպէս՝ որ դե- րասանի կունակը միալն տեսնէ հասարակութիւնը: Դերասանի խաղից ինչ հաճող կարող է ստանալ հանդիսականը՝ երբ նորա զէմքի արտալա- տութիւնը իրան անտեսանկի մնալ: Այսպիսի զէպքերում բնականութիւնը միշտ պէտք է զհնի գեղարւեստին, և ամենաթունդ բէալիտ դերասանն անգամ չը պէտք է վրդովել այս զոհաբերութիւնից: Այս մասին կարելի

էր դեռ շատ օրինակներ բերել, բայց կարծում ենք որ ալքքանով մեր միտքը հասկացրինք: Աղամեան, (ինչպէս նաև Թրանսիայի լատինի կատակերգակ Կօքքլէն, և ուրիշներ) պաշտպանում էր այն միտքը թէ բնականութեան պատճառով երբէք պէտք չէ ոտնակոխ անել գեղարւեստական մասը: Բնականութիւնը պէտք ներդաշնակ կերպով բեմի վերայ միանալ գեղարւեստական նորութեան հետ, ալլապէս թատրոնը չի հասնիլ իւր գլխաւոր նպատակին, այն է՝ ուղղել, մեղմացնել բարքերը՝ գեղարւեստօրէն ներկայացնելով ճիշտ տիպեր: Տիպերը ճիշտ ներկայացնելիս, առանձին ուշադրութիւն դարձնելով գեղարւեստական մասին, երբէք բնականութեան դէմ դործած չենք լինիլ, ընդհակառակը, բնական տիպը եթէ ունի իւր մէջ թերութիւններ, շատ լաճախ կը պատուպարւի գեղարւեստի վերարկուի տակ: Մենք բոլորս կենդանի վկաներ ենք թէ Աղամեան որքան բնական էր խաղում իւր դերերը, մինեուն ժամանակ մտցրած էր իւր դերերում և զիղարւեստը, էստէտիկան, Շատ ճշտութեամբ նկատած էր „Одесс. Теле-трас“-ի լօղւածագիրը թէ «Աղամեան երեք քառորդովն ընտելիւտ և մի քառորդովն միայն կլասիկ է»: Ամփոփենք արւեստի մասին Աղամեանի քարոզածը:

Ա. Առանձին խնամքով և բնականութեամբ պատրաստել դերերը, մինեուն խնամքով միացնելով նորան գեղագիտական մասը:

Ճաշակի ներառնալու և զարգանալու պատճառով հասարակութեան մէջ աւելի և աւելի պահանջ է զգացուում ղէպի կատարելագործեալ գեղարւեստը: Խոհարարը որ միայն կերակուր եփելու պաշտոն ունի, որ շատ զրական դործ է, խոհարարը, ասում ենք, ոչ միայն ջանք է գործ դնում իւր կերակրի ներքին արժանաւորութեան, քմաց պատճառելիք հաճութիւն, այլ և աշխատում է կարելի եղած գեղարւեստական ձևը տալ նորա արտաքինին, ուզում է կշտացնել՝ մինեուն ժամանակ հաճութեամբ պատճառելով մեր աչքերին: Ուրեմն մի խոհարար, որի կոչումը լոկ փոր կշտացնել է, նա որ աշխատում է գոհացում տալ մեր գեղագիտական ճաշակին, որքան առաւել մեծ է դերասանի պաշտոնը, որի կատարելիք գործը լոկ գեղարւեստական է:

Բ. Հալ լեզւի առողջանութեան խնդիրը: Սա ևս դերասանական արւեստի գեղագիտական մասի հետ իբր ուղղակի առնչութիւն ունեցող խնդիր, մեծ կարևորութիւն ունի, և հանգուցեալ արւեստագէտը լաճախ ցաւով էր չիշում ալս մասին իւր ընկերների ունեցած անտարբերութիւնը. ոմանք անփութ էին, ոմանք անկար, ոմանք էլ թէ մէկն էին և թէ միւսը:

Հալ լեզւի բառերի կազմութիւնից և շեշտեր չ'ունենալուց շատ զգաւար է նորան բեմի վերայ արտասանել՝ տալով նորան այն կատարելութիւնը՝ որ պահանջում է թէ ներկայացնելի դերը և թէ ճաշակը: Արտասանութեան մէջ գլխաւոր տեղ է բռնում նաև բառերի դասաւորութիւնը: Շատ անգամ, իրանց մէջ կոկորդալին բաղմամբիւ տառեր սլարունակող բառեր չարւելով միմեանց մօտ, զերառանին եթէ անկաբւելի չ'են դարձնում,

գոնէ զժւարացնում են արտասանութիւնը և կրքերի արտապատութիւնը։ Այդ պարագայում հեղինակը, կամ թարգմանիչը և թէ անիւթ է եղել, զերասանը ինքը պիտի լրացնէ ազդ պակասը՝ չանուն գեղարուեստի։ Այդպէս էլ անում էր Աղամեան։ Բացի դորանից, նա բառերը աչնպիսի գեղեցիկ կերպով շեշտում էր, որ հաշ լեզուն կրկնակի գեղեցկանում էր ոչ միայն հայերի, այլ նոյն իսկ օտարների լսելիքին։ Աղամեանի քննադատները այս տեսակէտից աչնչափ չառաջ դնացին, որ մինչև անգամ ասեցին. «Աչն լեզուն որով նա խաղում է, թէն հայերէն է, բայց ոչ երբէք կոկորդալին, այլ բաւական քաղցրահնչիւն, հեշտալուր և ալլափոխւած լեզու է, կարծես անգլիական և իտալական լեզուների մի խառնուրդ լինի։ Անդ ծանօթ հայերէնը՝ Աղամեանի բերնում աչն է՝ ինչ որ է հրէական լեզուն դերմաներէնի մօտ. իսկ առողանութիւնը աւելի ընտիր է։ Աչնպէս որ մի մարդ եթէ խաղերէն և հայերէն չը գիտենալ, միևնոյն է թէ Օթէլլօն լսէ հայերէն կամ իտալերէն. իսկ գերադասումը՝ ճաշակի խնդիր է»։ Ահա թէ ինչ է նշանակում գեղեցիկ և մշակւած առողանութիւն։ Բացարձակ կարող ենք ասել, որ հաշ լեզուի սնտեղեակ ոչ մի քննադատը, որքան էլ լաւ գերասանի խաղ տեսներ, չէր համարձակուիլ աչնպէս խօսել հաշ լեզուի մասին, եթէ չը լսէր աչնքան գեղեցիկ և ազդու առողանութիւն՝ որպիսին ունէր Աղամեան։ Բայց մենք հաւատացած ենք որ Աղամեան չատ չէր մտածում իւր արտասանելիքի մասին. նորա տաղանդը և զարգացած ճաշակը իսկոյն թեկադրում էին նրան թէ ինչպէս պէտք է արտասանել։

Նոյն գեղադիրտական տեսակէտից հետևում էր նա իւր բնական հանդերձանքին և գլխաւորաբար զրիմին։ Ոչ մի դերասան գեու չէ ունեցել նորա գեղարուեստական, ճիշդ, և ալլափոխուող զրիմը։

Իսկ եթէ նա առհասարակ հետևում էր էֆֆէկտի, ճիշդ է. բայց նորա գործադրած էֆֆէկտները ոչ թէ աչքի էին ընկնում իրեն անբնականութիւններ, այլ ընդհակառակը, իսաղի բնականութեան ստամանից դուրս չը գալով, գեղեցկութիւն էլ էին պատճառում։ Վերջերս նրանում երբէք մի անտեղի էֆֆէկտ չէ երևացել։

Նորա գլխաւոր դերերը.—Աղամեանի գլխաւոր դերերի վերաջ մենք մի ընդհանուր հաշկացք միայն կը ձգենք. աւելի հետաքրքրողներին թողնելով որ կարդան նորա մասին գրւած բազմաթիւ քննադատութիւնները։

Խօսելով թէ Աղամեան ինչ աչքով էր նախում գերաստանական արուեստի վերաջ, մենք մասամբ ասած կղանք թէ ինչ ոգով պատրաստում էր իւր դերերը։ Գերերը պատրաստուելիս անչափ օգնում էր իրան իւր արտակարգ լիզողութիւնը. բաւական էր որ նա մի անգամ կարդար կամ լսէր, արդէն ըմբռնած էր և մի վարժ չուշարարով պատրաստ խաղալու. իւր

դերը սովորելուց լատի մնացեալ ժամանակը նա նւիրում էր ուսումնասիրութեան: Վերջերս պատրաստած իւր գեղեցիկ ընկերութեան մասին ինչ նոր գրածք որ լուս էր տեսնում (գլխաւորաբար Շէքսպիրի մասին), նա խոլոյն ձեռք էր բերում կարդում և ապա իւր կալծիքը լալտնում: Նա հաւասար լալտութեամբ խաղում էր Համլետ, Օթէլլօ, Կորրադօ, Քին, Ուրիէլ Ակոստա և Արքինին: 1887 թ. Ադամեան երբ պատրաստում էր խաղալ «Լիր Արքան», լսողները տարակուսում էին, որովհետեւ այս դերը բոլորովին տարբերում էր վերոյիշեալներից. բայց Ադամեանի հանձարը լալտող էր, նա նույնքան գեղեցիկ և կատարեալ Լիր էր որքան Կորրադօ:

Ադամեանի դերերի պատիւը Համլետն էր: Եւ ոչ մի դերասանի լալտողած էր այնքան ճշմարիտ և գեղարեւոտական Համլետ ներկայացնել՝ որ պէս Ադամեան: Թէպէտ մեղանում գովում էր Ադամեան, բայց հայ մամուլը երբեք չ'առաջ նորա մասին այն ինչ որ ասեցին Ռուսաստանի թերթերը: Այսպէս, «Московскія Вѣдомости»-ի քննադատը խոստովանում է որ «ոչ Ռոսսի, և ոչ էլ հռչակաւոր Սալէրինին հաւասարուում են Ադամեանին՝ Համլետի դերում»: Իսկ «Искусство» հանդէսը գրում էր. «Հալ դերասան ոչ Ադամեան, առաջին անգամ բեմ դուրս գալով Համլետի դերում, լիովին արդարացրեց այն դոկտանտական լալտարութիւններն, որ հրատարակում էին Մոսկուայի լրագիրներում... Առանց ընդօրինակելու, առանց նմանելու Համլետի հռչակաւոր կատարողներին, նա ստեղծել է լիովին արեւստագիտական մի տիպ՝ ամենամանրամասն կերպով ուսումնասիրւած և կոկեւած հրաշալի նրբութեամբ: Ներկայացման ալդ ինքնագիւտ սեպականութիւնը նրանումն է կալանում, որ Ադամեան Համլետի խօսքերում, և դործողութիւններում մտցրած է շատ աւելի կիրք և կորով, քան Ռոսսի և աշխարհահռչակ Սալէրինի...»:

«Առաջին անգամն է որ ռուսաց բեմում մի արտիստ բան ենք տեսնում. վատ չէր լինի, եթէ մեր «արքունի» դերասանները հետեւէին և բան սովորէին իրանց հալ արեւստակցից, որ ինչպէս կարծում ենք, թէ և վկայական չունէ, բայց ունէ արեւստագիտութեան նուրբ ճաշակ և դերասանական բարձր սաղանդ...»:

Ադամեանի Համլետի մասին երկար և քննադատական լօղածներ նւիրած է «Новости» թերթում լալտնի ռուս գրագէտ Չուլկօ, որոնց մէջ մեծ գովաստով է խօսում Ադամեանի գերակատարութեան մասին:

Ողեստն, որ տեսած է բոլոր թատրոնական հսկաները, և թատերական զարդացած ճաշակի տեսակէտից մեծ համբաւ է վաւելում, Ադամեանին դոկտորանելու համար մալրաքաղաքի թերթերից մի քալ էլ լառաջ գնաց: «Одесск. Вѣстник»-ը գրում է.

«Չափազանց լափշտակեւած ենք Ադամեանի նշանաւոր խաղով և դուստիւրեւած չենք նորա ձայնի զի թական հնչիւններից: Ատարեալ համար-

ձակութեամբ կարելի է ասել թէ Համէտի զերում Աղամեանի լառաջադիմութիւնը գերազանցեց ամեն ակնկալութիւն: Ո՛չ Սաւււնի, ո՛չ Բոսարտ, ո՛չ Պառնաւ, և վերջապէս ո՛չ մի աշխարհահռչակ գերասան տւել է մեզ աչնպիսի անխարդախ և կատարելատիպ Համէտ՝ որը աւելց մեզ պ. Աղամեան:

Օթէլլօն՝ Աղամեանի վերջին տարիներում ուսումնասիրած զերերից մինն էր: Երբ Տփլիսում Օթէլլօի չափաբարութիւնները կպցւած էին, բարեմիտ մարդիկ նորից չնջում էին հասարակութեան ականջին թէ՛ «Օթէլլօ խաղալը նորա բանը չէ»: Ներկայացումը չափաբարութեամբ վերջացաւ, և ճշմարիտ տաղանդը ամեն քրտթիւն լռեցրեց, Ինչպէս Համէտի, Նոյնպէս և Օթէլլօ-Աղամեանի մասին Տփլիսի թերթերը աչն չը գրեցին, ինչ որ գրեցին Ռուսաստանի մեծ քաղաքների աւելի զարդացած հասարակութեան մամուլը: Սակայն հանձարն էր որ չաղթեց բնութեան թերութիւններին և ներկայացաւ մեր աչքին իբրեւ կոտորակ, անվեհեր, քաջ և որոտացող զիւցաղն: Չը նախելով իւր նուրբ և դաշն ձայնին, որ անհամապատասխան էր պատերազմող մարտիտանացու ճշգրիտ տիպին, նա աչն պիսի աչլավորւած, հուժկու և առողջ էր, որ մարդ զժւարանում էր հաւատալ թէ Օթէլլօ ներկայացնողը նոյն Համէտ—Աղամեանն էր: Բայց Աղամեանը հրաշք էր գործում գլխաւորաբար Օթէլլօի աչն տեսարաններում ուր խօսքից աւելի սիրտն է խօսում, և սրտի խօսածը արտապատում է դէմքի և մարմնոյ դանազան նուրբ, հոգեբանական շարժումներով: օր. գ. արարւածը, երբ կազօ սկսում է նախանձու թոյնը թափել քաջ մարտիտանացու հոգում:

Չը նախելով իւր մի գլխաւոր, բնական, հասակի և կազմւածքի թերութեան (Աղամեան կարճ-միջահասակ էր և ունէր շատ նուրբ կազմւածք), աչնու ամենաչնիւ նա իւր մարմինը աչնպէս չարդարում էր, որ հանդիսականի աչքին երևում էր կատարելապէս Շէքսպիրի նկարագրած հերոս-պատերազմողը: Նա մեծ ճաշակով և խնամքով բարձրացնում էր իւր հասակը, և կախառութիւն էր տալիս իւր կազմւածքին: Երևում էր Օթէլլօն առողջ, ցցւած կրծքով, ջղոտ բազուկներով և ամուր սրունքներով: Աղամեան իբրեւ Օթէլլօ իւր արտաքինով ոչ մի թերութիւն չունէր:

Ահա թէ ինչ է գրում „Одесск. Вѣстникъ“-ի չօղածագիրը Աղամեանի Օթէլլօի մասին:

«Պէտք է խոստովանել թէ, Նոյնբերի 3-ին թատրոն զնալիս, բաւական վարանում էինք: Մաւրի զերում օղեսացիք աչնչափ բնական կորիֆէների են տեսած, որ տարակուսում էին թէ արդեօք Աղամեան պիտի կարողանն անբիժ աղատուել աչդ գլխաւոր խաղից: Մի ժամանակ աչդ դերը Օղեսալում կատարել է նշանաւոր Օլրիջը, և ես շատ լաւ պահպանած եմ լիշողութեանս մէջ մեր հասարակութեան աչն ժամանակաւ ցնծութիւնը: Յետոյ աչդ դերը կատարեց Լքնէստօ Ռոսսի, և ապա Սաււնի»

Թատերական ընմի լաւոնի թաղաւորը, Բալց Աղամեան իւր խաղով ո՛չ միայն չը զարթեցրեց ալ լո՛ւսն հեղինակութիւններ լիշատակը, ալ ցոյց տուեց թէ ինքն էլ նրանց համահաւասար մի հանճար է»:

Օգեստայում արդեւած էր թատրոններում գերասանին երեք անգամից աւելի ընմ կանչել, և փողոցներում ցոյցեր անել: Նահանգապետի մասնաւոր թուլտուութեամբ բացառապէս Աղամեանի համար ալ արդեւքը վերացաւ: Օթէլլօի ներկայացումից վետոյ Աղամեան տասնեւից անգամ ի տես կանչուեց: Իսկ ամեն ներկայացումներից վետոյ ոգևորւած ժողովուրդը խանդավառ ցոյցեւոյ առաջնորդում էր նրան դէպի իւր բնակարանը:

Արտաքու կարգի գրաւութիւն ունէր Աղամեանի ստեղծած Ուրիէլ Ակոստան, որ իւր հոգեբանական խորին ուսումնասիրութեամբ բարձրացրած էր նրան իւր արժանաւոր աստիճանի վերադ: Անկարելի էր տեսնել Աղամեանի Ուրիէլ Ակոստան և չը լափչտակել: Նա ալ զերումն էլ գերազանցից իւր նախորդներին: Այս մասին աւելորդ չէ մէջ բերել «Hобородейскій Телеграфъ» թերթի քննադատութիւնից մի հատւած. «Առաջ, զրում է «Տելեգրաֆ»-ի լողածագիրը, Բաւնալին տեսել էի: Նա տպաւորել էր լիշողութեան մէջ Ուրիէլի համակրելի պատկերը, որից վետոյ չէի ուղում նոյն զերում մի ուրիշ գերասանի տեսնել, որպէս զի ալն քաղցր պատկերը չը ջնջւի մտքիցս. բալց չը գիտեմ, նեղանամ թէ սքանչանամ Աղամեանի վերադ, որ հոգոյս միջից հանելով ալն պատկերը՝ նորա տեղում քանդակեց մի ուրիշ Ուրիէլ: Տեսալ ո՛չ թէ ալն Ուրիէլը, ալ նա ճարտարագէտը բացից իմ առաջն ալ կարող մարդու հզօր հոգւոյն խորքը և լուսաւորեց նորա հոգոյն ամենագաղտնի խորշերը:

«Աղամեան մի հանճար է Ուրիէլ Ակոստայի զերում...: Այն, Աղամեան ոչ միայն գերասան է, ալ՝ մի արտաքու կարգի տաղանդ, լաւագոյն ճարտարապետ, և ժամանակակից թատրոնական հեղինակութիւնների մեկնից»:

Աննման էր մեծ արւեստագէտը Դիւմա որդու «Բին»-ի զերում: Սկզբից մինչև վերջ հիանալի էին նա ա թուր կերպարանափոխութիւնները: Մեծ ճաշակով կատարում էր նա Աննա Տէմբլի հետ լորդ Մէնլիւի լանդիմանութեան և ներկայացման պատրաստութեան տեսարանները: Մանաւանդ վերջինում, ալ հս Բինը չէր ներկայացում ընմի վերադ, ալ նոյն իսկ Աղամեանը ինքն էր իւր կապրիվներով, վալրկենական բարկութիւնով և րոպէական հաշտութեամբ: Բաւական մեծ նմանութիւն ունէ Դիւմալի նկարագրած Բինը Աղամեանի հետ: Կարծես հեղինակը զրանով կամեցել է ներկայացնել նոյն իսկ Աղամեանին:

Գերազանց էր Աղամեան «Կորրադօ»-ի զերում: Բացի ալ՝ նա սիրում էր խաղալ նոյն գերը: Չէր կարելի Աղամեանի ներկայացրած Կորրադօից ուրիշ մի Կորրադօի աւելի կատարելագործեալ տիպար երևակալել: Բացի սկզբից մինչև վերջ մշակւած հոգեբանական նուրը խաղից, Աղամեան

մասնաւոր խնամքով պատրաստած կատարում էր վերջին թունաւորման տեսարանը: Թէ որ աստիճան բնական էր խաղում նա այդ տեսարանը, արդէն դորան ապացոյց մէջ բերած ենք Վ. Պոլսում ներկայացնելիս բեմի վերաւ պատահած մի անցք: Նորա ցնցումներէ, կարկամութիւններէ և ջղածգութիւններէ կատարեալ բնականութիւնը վկայում էին բոլոր բժիշկները, որոնք ստարաբաղմութեամբ լաճախում էին Աղամեանի աղշափ կատարելադրածեալ ճշմարտանման կեղծումին ականատես լինելու:

Աղամեանի կատարած բոլոր նշանաւոր դերերի մասին մանրամասն խօսելը մեզ շատ հեռու կը տանէր: Միայն մենք կը լիջատակենք որ նա մեծ լաջողութեամբ խաղում էր «Գլիմակահանդէս»-ի Արմենինի դժւար և ապերախտ դերը: Ռուս բոլոր նշանաւոր քննադատները վկայեցին թէ Աղամեան—Արբենին շատ գերազանց է Պիտարէւից, որ մինչև նորա երեւոյն համարում էր միակ ընտիր Արբենինը: Գերազանց էր «Աւազակներ» ողբերգութեան Ֆրանց Մօօրի դերում, որի մասնաւորապէս և արարածը խաղում էր մեծ ճարտարութեամբ: Կատարեալ խնամքով արտասանում էր նաև Ֆրանսուա Կօպպէի «Կարբիններէի գործադուլ» դեղեցիկ բանաստեղծութիւնը: Վերջերս ստեղծեց նաև «Ջոհի տեղ գոհ» պիէտում Բոչարովի դերը՝ կատարեալ լաջողութեամբ: Ինչպէս նաև «Губернеръ»-ի դերը՝ որը նա խաղում էր ամենալին սիրով:

Բացի ողբերգականից, Աղամեան մեծ տաղանդ ունէր ընտիր և նուրբ կատակերգութեան, որ շատ առթիւ ցոյց տւած էր, բայց չէր գործածում, երկրորդական առարկայ համարելով:

Նա առհասարակ իւր բոլոր խաղացած դերերին մի տեսակ անբացատրելի ոգի և շունչ էր փչում, որով կաշկանդում էր հանդիսականներին: Այդ ոգին մենք չենք տեսել ոչ մի աշխարհահռչակ տաղանդի վերաւ: Վկայ մեր ասածին ռուսական մամուլը, որ իւր բոլոր տեսած համբաւորներէից բարձր դասեց Աղամեանին, չը նայելով որ նորա խաղացած լիզւի, բացի անձանօթ լինելուց, շատերի համար դուրսթիւնն անգամ տարակուսելի էր: Ահա անպիսի անլաջող հանգամանքներում երեցաւ Աղամեան ռուսական բեմի վերաւ, և լաղթութեան դափնին արժանապէս ստացաւ՝ շնորհիւ իւր աստուածատուր հանճարին:

*
* * *

Խօնչ արեց Աղամեան հալ բեմի համար—Աղամեան բոլորովին զուրկ էր վարչական ընդունակութիւններէից. մինեուն ժամանակ ոչ անքան տրամադիր ուսուցանելու (թէև անկեղծ լինելու համար, պէտք է տեսնք որ նորան լսելու և նորա ասածներին հետևելու էլ տրամադիրներ չկային). պէտք է նորից կրկնենք որ նա լաճախ գանգաւում էր իւր ընկեր գերաւանների արհեստի մասին ունեցած աւաարբերութիւնից

Փաստերը ցոյց տւեցին որ մինչ օրս ոչ մի գերասան դեռ չէ ըմբռնել, կամ անկարող է եղել ըմբռնել արեւստի մասին նորա քարոզածը և կամ հասկացածը չէ իրագործել: Մենք սորանով չենք ստիպում, Աղամեանին հետեւած լինելու համար, անպատճառ Համլէտ կամ Օթէլլօ խաղալով ծաղրի առարկայ լինել: Աղամեանի քարոզածը ասելով մենք մատնացոյց ենք անում աչն ուղղութիւնը, որով նա պատրաստում էր իւր դերերը և բնմ դուրս գալիս՝ իւր ամեն մի բառին և ամեն մի շարժմանը ջանալով գեղարեւոտի դրոշմը տալ: Մեզ հանդուցեալ արեւստագէտը ինքն է պատմած որ համարեա ոչինչ նշանակութիւն չէր ունենալ իւր տաղանդը եթէ երկարատեւ և անընդհատ մարդութիւններ չ'անէր թէ միմիկայի և թէ իւր մարմնի ձկնութեան զարգացման համար: Շատ զուր էին բարի հոգիների բերնով տարածւած լուրերը թէ՝ «Աղամեան ծով էր» Աղամեան ոչ միայն ծով չէր, այլ դժւար թէ մի գերասան նորա չափով սիրէր իւր արեւստը և անխոնջ կերպով աշխատէր:

Նա ցոյց տւաւ թէ տաղանդը մշակելով մինչև ս'ր աստիճան կատարելութեան կարելի է հասցնել, ցոյց տւաւ թէ ինչպէս պէտք է վերաբերւել դէպի արեւստը և զարգացրեց ժողովրդի գեղագիտական ճաշակը:

Նա լեզուափոխեց մինչև իւր ժամանակ գոյութիւն ունեցող արեւստի աւանդական կարգերը, ցոյց տւաւ անընական դրամաների և պատմական «Վարդան»-ների գեղարեւոտի նկատմամբ ունեցած միասնելը, նորանով հաղթական թատրոնը հասաւ մի աչնպիսի բարձրութեան, որ սպառնալ օրերը դժւար պիտի տեսնեն: Թէն պէտք է խոստովանել որ նա իւր բեպէրտուարը ներկայացնելիս երբեք չէր մտածում իրան չըջապատող դերասանների կատարելութեան և չարմարութեան, նա միմիայն նրանց ցոյց էր տալիս զլիաւորաբար աչն կէտերը, որ ուղղակի առընչութիւն ունէին իւր խաղի հետ: Իսկ խաղի ընդհանուր ամբողջութիւնը նա թողնում էր անուշադիր, աչնպէս որ իրաւացի դժգոհութիւններ լուռւմ էին թէ «Աղամեան իրան թողուկներով է չըջապատում»: Նա չափազանց նախանձոտ էր:

*
* *

Աղամեան իւր բանաստեղծ և նկարիչ—Աղամեանի գրած ոտանաւորներից 1880 թ. հրատարակւեց մի հատոր, որ չ'արժանացաւ մի սուսնձին համակրութեան. այդ ոտանաւորները որքան էլ մի զգալուն սրտի և վառ երեակալութեան արդիւնք էին, աչնուամենայնիւ պրական մեծ արժանաւորութիւն չունէին: Աւելի ընտիր, լուրջ և կատարելագործեալ են իւր վերջին տարիներում գրածները՝ որոնք դժբախդաբար անտիպ մնացին. նոցա մէջ կալ աւելի բանաստեղծութիւն, ճաշակ և միտք. իսկ իբր նկարագրական—գեղարեւոտական դրամներ՝ հիանալի են: Աղամեան ոչ նկարչի և ոչ էլ բանաստեղծի կոչումով աշխարհ էր

եկած. նորա ճակատին «բեմական հանճար» գրած էր, բայց մինեոյն ժամանակ զարմանալի են նորա ալդ ճիւղերում ցոյց տւած ընդունակութիւնները: Իբր բանաստեղծ նորա գրածները կարելի է առանց տաղտկութեան մինչև անգամ սիրով կարդալ. նա մեծ խնամք էր տանում բառերի գեղեցիկ դասաւորութեան և լանգերի հարստութեան վերաջ, որ մի բանատեղծական գրածքի գեղարուեստական գլխաւոր արժանատիութիւններն: Բայի հրատարակած աշխատութիւններից նորա վերջին գրածքները աշխարհիկ հաղորանութեան համար կարելի է մէկ մէկ գեղեցիկ մարդարիտներ համարել, և ցանկալի էր որ հոգ տարէր ժամ լաւաջ նոցա ի լոյս ածելուն:

Աղամեան իբր նկարիչ, որքան մեծ ճաշակ և սէր ունէր դէպի գեղարուեստի ալդ ճիւղը, ալնուամենայնիւ կարելի է համարձակ ասել որ նա ոչ թէ ստեղծագործող՝ ալ օրինակող էր միայն: Բայց նա մեծ շնորհք ունէր ալդ մասում: Չը նայելով որ նա գեղարուեստի ալդ ճիւղը լոկ ինքնակրթութեամբ էր ձեռք բերել, բայց զէմքերը նկարում էր մեծ ճարտարութեամբ, նորագոյն կատարելագործւած արհեստի պահանջների համաձայն: Նա ապրուստի համար լաճախ ձեռք էր առնում իւր վրձինը: Մեծ հասկացողութիւն ունէր գոյների բաղադրութեան (coloris) մասին: Իսկ անթերի և կատարեալ էին իւր nature-morte նկարները, որոնց անչափ սիրում էր.

Թեոդոսիա եղած ժամանակ Աղամեան նկարեց հոչաւոր ծովանկարիչ Յ. Ալվազովսկու պատկերը, որին ընդունելով մեծ վարպետը՝ գովկց Աղամեանի նկարչական ընդունակութիւնը: Առհասարակ իբր ինքնուսնկարիչ, Աղամեան գերազանց էր:

* *

Ի՞նչ էր սիրում Աղամեան:—Տաղանդաւոր արուեստագէտը վերջերս հոգւով մարմնով անձնատուր էր եղած հոգեխօսութեան, (spiritisme), որի մասին ամեն գրածք հաւաքում էր խնամքով և ուսումնասիրում: Ալն մարդիկն էին իւր մերձաւորները՝ որոնք հետաքրքրւում էին ալդ գիտութեամբ՝ որին վերաբերւում էր մեծ հաւատքով և երկիւղածութեամբ: Իւր վառ երևակալութիւնը և հետախուզող բնաւորութիւնը առատ ճարակ էր գտել նրանում, բայց ոչ մի կերպով չէր լաղենում: Բնութիւնը իւր զաղտնիքները շատ թանձր վարագոյրով էր ծածկել: Բայց Աղամեանի աչքերը չէին սիրում արգելքի պատահել, իւր չը տեսածի պակասը նա երևակալութեամբ էր լրացնում.

Քանի գիշերներ Աղամեան իւր համախոհներով լուսացրել է կանաչ սեղանի շուրջ մեծ ոգիների բերնից գոնէ մի զաղանիք խլելու համար: Հետզհետէ կանչում էր իւր հօր, մօր, Ներսէս Մեծի, Ներսէս պատրիարքի, Շէքոպիրի ոգիները, հարցնում էր, խօսում էր նոցա հետ, իւր և ուրիշների

ապագայի մասին: Գոհացնում էին նորան ողիները, նրանց հաճելի էր որ հողեղէն մարդը խռովէր իրանց անդրգերեզմանական հանգիստը: Չենք կարող սորան մի որոշ պատասխան տալ: Միայն չիշում եմ այն օրը, երբ չոգենաւ՝ նստած մեկնելու էինք դէպի Զմիւռնիա, Աղամեան իւր մի քանի լուղարկաւոր բարեկամների հետ առանձնացած հողեխօտութեան մասին էր ճառում: Նա ձեռքում բռնած թղթերու մի մեծ ծրար, ցոլց էր տալիս այն ապագայի գուշակութիւնները որ թելադրել էին ողիները: «Բացի Շէքսպիրից, ո՛վ կարող է ալսպիտի մոքեր լալոնել» զոչում էր Աղամեան լի հաւատքով: Ապա պատմում էր թէ որքան արագ թելադրում էր ողին, աջնպէս որ ամենաարագ ձեռքը հաղիւ հասնում էր ալդ բոլորը ուրազգրելու:

Զարմանալի չէր, երբ Աղամեան, կէս դիշերին վեր թռած իւր անկողնից, եթէ իւր սենեակում ճնջած էր՝ մի բարեկամ նրան, և եթէ ոչ, մօտի սենեակի ճնջողներին զարթեցնէր և ողիների մասին մի բան հարցնէր կամ պատմէր: Տեսնելով նորա ալդ աստիճան ողիների հետ զբաղմունքը, հարցնում էի ինքս ինձ՝ «Աղամեան ալս աստիճան ենթարկելով իւր վառ երեւակալութեան ազդեցութեան, արդեօք չը պիտի վնասէ իւր մտաւորական կարողութեան»:

Բացի նկարչութիւնից և գրականական դրադմունքներից, Աղամեան չափազայ սիրում էր ձկնորսութիւնը և իւր որսած ձկների և առհասարակ Պետրոս առաքեալի արհեստին ունեցած լաջողութիւնը *Ք* ճարպիկութիւնը պարծենալով էր պատմում: Նա որ իբրև դերասան երբէք ինքնագով և պարծենկոտ չէր, առանձին սնափառութիւն էր զգում դէպի ձկնորսութիւնը և սիրում էր երբ գտնում էին ալս մասում իւր լաջողակութիւնը:

Պէօքի-Վէրէի առաջ կարելի էր նորան տեսնել միշտ վաղ առաւօտեան կարթը ձեռքին, մի ընկեր էլ իւր զիմաց նաւակում նստա՝, ձուկ որսալիս: Նա երեխայի նման հրճւում էր երբ ծովի բնակիչներից մէկը բռնւում էր իւր կարթից:

* * *

Մեր մասնաւոր կարծիքը նորա մասին ընդհանրապէս—Ներկայացնելով ընթերցող հաւ հասարակութեան թատրոնական մեծ վերանորոգչի բնաւորութեան, կեանքի և արւեստի մասին մեր գիտեցածը, կատարելապէս զգում ենք սորա համառօտութիւնը և թերութիւնները: Քանի որ նորա մօտիկ ծանօթներից և բարեկամներից ոչ ոք չէր լանձն առնում մեծ արւեստագէտի նշանակութեան մասին մի քանի խօսք ասելու, մենք պարտք համարեցինք զոնէ ալս համառօտութիւնը հաղորդել, ընդարձակագոյնը աւելի կարողներին թողնելով:

Մենք որքան զարմանքով և հիացմամբ նայել ենք նորա արտակարգ տաղանդի վերաջ, որքան զմայլելով հետեւել ենք նորա կատարած դերերին և մեր զմայլմանը միշտ հետեւել է սքանչալումը, բոլոր լաճախ ևս առիթ ենք ու-

Նեցել անչափ տխրելու նորա բնաւորութեան թերութիւններն վերալ, որ շատ անգամ պատճառ էին դառնում նորա բարոյական և նիւթական վնասին. թէ և ամեն թերութիւն ծածկւում էր իւր տաղանդի քղանցքին տակ, բայց մի ծալը միշտ դուրսն էր մնում: Եւրեւ մարդու մենք նորան ներկայացրինք մեր կարողացած սահմանի մէջ, կատարելապէս երաշխաւորելով մեր ասած-ներն ճշմարտութեանը:

Այն շրջանում, աչն հասարակութեան մէջ և հանգամանքներում, որտեղ մեծացել և զարգացել էր նա, որտեղ հասունացել էր Աղամեանի տաղանդը, եթէ աչքի առաջ ունենանք բոլոր ալս պարագաները, (որոնց մասին բաւականի խօսած ենք բ. մասում), աչն ժամանակ կրկին առիթ է ներկայանում մեր աչքին աւելի զարմանալու նորա բաղմակողմանի ընդունակութիւնների վերալ: Նրեակալէք մի մարդ որ մինչ և անգամ զուրկ է և զել միջնակարգ կրթութիւնից՝ ինքնօգնութեամբ և աշխատութեամբ կարողացել է աչն աստիճանի չառաջ գնալ, որ բացատրել է Շէքսպիրի խորախորհուրդ ստեղծագործութիւնները մալրաքաղաքների զարկացած հասարակութիւնների առաջ՝ մինչև աչն ժամանակ անձանթ նրբութեամբ, ճարտարութեամբ և չաջողակութեամբ. ամբողջ մի զարգացած հասարակութեան մամուլից միաձաչն հռչակել է բեմական բարձր տաղանդներից բարձրագոյն և անդուգական. նա գրել է համարեա առանց սովորելու՝ իւր բնական ճաշակով, նա մտածել է առանց զարգացուցիչ զպրօնների՝ իւր բնական հանճարով. նա նկարել է առանց ուսուցչի՝ իւր բնական ճարտարութեամբ. նա խօսել է լեզուներ առանց վարժապետի՝ իւր բնական տաղանդով: Թէ և մեր մէջ շատ չը զարմանալը նորութիւնների կարգին է, բայց մենք չենք կարող զսպել մեր զարմանքը բնութեան ալս տարօրինակ զաւակի վերալ:

Մենք չենք կարող երեակալել կամ բացատրել թէ ինչ պիտի լինէր Աղամեան, եթէ ունենար մի որոշ աստիճանի կրթութիւն:

Նա շատ ծրագիրներ իւր հետ գերեզման իջեցրուց, որոնց զլիաւորն էր Նւրոպալում իւր կատարելիք ճանապարհորդութիւնը՝ որ հալ հանճարի և հալ լեզւի չաղթանակը պիտի լինէր: Նա մեզ դեռ շատ պէտք էր:

Նա մտադիր էր հալ թատրոնի վերակազմութեան նկատմամբ աշխատութիւններ պատրաստել, որ անշուշտ չէր թուլատրում իւր բաղմաղբաղ վիճակը, և որը ի հարկէ թողած էր աւելի իւր ալետր օրերին:

Վերջացնելով մեր խօսքը նորա մասին, կ'ասենք որ Աղամեան, թատրոնի ալդ ամենափալուն աստղը, մեր աչքին շատերի երեացածից աւելի մեծ է թւել և համարելով նորան ժամանակիս ամենամեծ տաղանդաւոր դերասան, (սա մեր մասնաւոր կարծիքն է) աշխատել ենք մեր սոյն զրաւքում ցոլց տալ մեծ արեւտագէտի բաղմակողմանի բոլոր արժանաւորութիւնը: Մենք որքան կատարելապէս ըմբռնել և հասկացել ենք նորան, աշխատել ենք մեր ըմբռնածը նոյնութեամբ հաղորդել հասարակութեան:

Մեր չաճախակի տեսակցութեան մէջ իւր շարունակ կրկնած խօսքերից մէկն էր՝ «եղբայր Վրոյր, մեծ, շատ մեծ արւեստ է դերասանութիւնը»։ և ես առանց իւր ասածին բացատրութիւնը պահանջելու, մտածում էի ինքս ինձ. աշխատում էի չափել աչդ անլատակ և կնճուռտ արւեստի բոլոր խորութիւնը, որ բարձր էր ուժերիցս, միմիաւն տքնում էի զոնէ մօտաւորապէս մի սահման որոշել աչդ «մեծ, շատ մեծ արւեստ»-ին։ Ի՞նչ էր պահանջում կատարեալ դերասան լինելու համար.—բացի անսլաճատուր տաղանդից և ընդունակութիւններից՝ առողջ և չափաւոր կազմաւոր. ուժեղ, մաքուր և ճկուն ձաւն, շարժուն, միմիկալի ընդունակ դէմք, վառ երևակալութիւն, զարգացած և թափանցող միտք, ընդհանուր և զրակահոլութեան պատմութեան ուսումնասիրութիւն, գեղադիրտական և նկարչական վերին աստիճանի զարգացած ճաշակ, և այլն և այլն։ Այս բոլորը ներկայանում էին աչքիս, և մեծ արւեստագէտի խօսքերը շարունակ հընչում ականջիս. «դերասանութիւնը մեծ, շատ մեծ արւեստ է» և աչքան դժւար՝ որքան դժւար է գտնել մի մարդ՝ օժտած բարոյական և ֆիզիքական աւնչափ արժանաւորութիւններով։ Եւ բնութիւնը չուպլած էր Ադամեանին վերոյիշեալ բոլոր շնորհքները։

Նկարագրել ճշտօրէն Ադամեանին իբր մարդու և թէ իբր դերասանի, դա մի աչնպիսի Նիւթ է, որի մասին շատ երկար կարող է գրել և դարձեալ թերի համարել։ Մենք մեր կարողացածը արեցինք և պիտի աշխատենք մեծ արւեստագէտի կենսագրութեան լրացուցիչ մասերը հետզհետէ հրատարակութեան տալ։ Մեր ցանկութիւնն է որ աչդ մեծ մարդու մեծ հոգին երևալ բոլորին իւր առաւելութիւններով ու թերութիւններով։

Թանգ է մեզ համար Ադամեանի ամեն մի տող ձեռագիրը և կարևոր նոցա հրատարակութիւնը, գլխաւորաբար նրանք՝ որոնք որ և է զրական արժէք ունին, և կամ պարզում են նորա ներքին կեանքի և հոգու մութ անկիւնները։ Իւր գրական աշխատութիւնները ամբողջապէս կ. Պոլիս իւր աղջականների մօտ են, հետեւաբար նոցա հրատարակութեան պէտք է որ նոքա հողատար լինեն։ Իսկ Ադամեանին իբր մարդու և արւեստագէտի շատ մօտից կարելի է ճանաչել իւր առ պ. Աղէքսանդր Ստեփանեանց ուղղած հնգամեալ թղթակցութիւններից, որ պահւած են։ Պ. Ստեփանեանց որ բարեսիրաբար թող տեղ մեզ այս գրածքի համար օգտուել աչդ նամակներից, լուսամբ չը պիտի մերժէ և, մեր սկսած գործը ամբողջացնելու համար, պիտի հաճի թողատրելու, որ աչդ նամակները հրատարակենք, քանի որ նոցա մէջ երևում են Ադամեանի վիշտը, ուրախութիւնը, լուգմունքը, գանգատները և բարկութիւնը։ Ադամեան ոչ մի տեղ չէ երևում աչնպէս՝ ինչպէս իւր նամակներում, մանաւանդ, և թէ ի նկատի ունենանք որ մեծ արւեստագէտի ամբողջ ներքին աշխարհը բաց էր իւր միակ սրբտակից բարեկամի առաջ։

ԵՐԳՉԻ ՎՐԷԺԸ

Յ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

Ծանր հեծութեան ժամանակների
Եւ ճշումների անզգայ որդիք,
Կամեցայ սիրել, սակայն դուք բարի
Սիրտս ու հոգիս զայլրոյթով լցրիք:

Բայց դորա համար ես այնպէս կ'երգեմ,
Որ այդ ձեր սիրտը ցաւից պատառի,
Տխուր ձայներով կը թունաւորեմ
Հանգստութիւնը գալոց օրերի:

Յուսահատութեան թախծալի երգով
Լեզի կը դարձնեմ ձեր կեանքը բոլոր,
Եւ դուք կ'արտասուէք լիացած աչքով,
Խնջոյքների մէջ նստած գլխակոր:

Եւ խիստ վրէժը զայրացած երգչի,
Ձեզ կը հետևի մինչև գերեզման,
Ձեր սիրտը կ'այլի, հոգին կը տանջի,
Եւ կը տառապէք այսպէս յաւիտեան:

ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ

1889 թ. Պարիզի ցուցահանդեսում միջազգային կոնգրեսների թվում կայացաւ նաեւ «Ժողովրդային կրթութեան գործի մասնաւոր նախաձեռնողների կոնգրէսը» (Congrès des représentants de l'initiative privée pour l'instruction populaire): Այդ ժողովի գաղափարը և կազմակերպութիւնը պատկանում են Ֆրանսիացոց «Ժողովրդային կրթութեան դաշնակցութեանը», որի գործունէութիւնը ամենափայլուն կերպով արտացոլանում է, թէ ինչ կարող է անել այդ ասպարէզում մասնաւոր նախաձեռնութիւնը: Ֆրանսիական դաշնակցութեան հիմնադիր ժան Մասէն սկսեց այդ գործը, երբ ինքը մի հասարակ ուսուցիչ էր էլզասի փոքրիկ գիւղաքաղաքում՝ Բէրլենհէյմում: Այդ մարդը, որ այժմ սենատի անդամ է և ահագին ժողովրդականութիւն է վայելում ամբողջ Ֆրանսիայում, բանորի որդի է: Երիտասարդ ժամանակ նա դրաւում էր սոցիալական գաղափարներով, մասնակցում էր 1849 թւի յուլիսի ապստամբութեանը, մինչև անգամ ստիպւած էր փախչել Պարիզից և բնակւել առժամանակ Նորմանդիայում կեղծ անունով: Բայց երբ նա վերադարձաւ Պարիզ, իրերի դուրսիցն աչքան փոխւել էր, որ այլ ևս անգուշ էր մտածել որ և է քաղաքական գործունէութեան մասին: Նա տեղ բռնեց «La République» օրագրի խմբագրատան մէջ, որի յանձնարարութեամբ գնաց գաւառներում թղթակիցներ որոնելու: Այդ ճանապարհորդութիւնը, Մասէի իրան ասելով, մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ նորա յետագայ գործունէութեան վերայ: Նա ճանապարհորդում էր մեծ մասամբ ոտով, քաղաքից քաղաք, շատ գիւղերում կանգ էր առնում: Այսպէս տեղն ու տեղը շփւելով հասարակ ժողովրդի

կեանքի հետ, Մասէն միջոց ունեցաւ ճանաչելու նորա շահերն ու ձգտումները և համոզեց այդ շրջանում տիրող տգիտութեան մասին: Նա պարզ հասկացաւ, որ ժողովրդի տգիտութիւնը և այն, որ նա չի կարողանում բարեկամին թշնամուց ջոկել, գլխաւոր խոչնդոտներից մէկն էր ֆրանսիացոց պետութեան կանոնաւոր զարգացման համար: Այդ միջոցին նորա գլխում առաջին անգամ միտք ծաղեց ժողովրդի կրթութեան գործին նւիրելու: Բայց շատ տարի անցաւ՝ մինչև որ նա իրադործեց այդ միտքը: Ճանապարհորդութիւնից վերադառնալուց քիչ յետոյ նա ամուսնացաւ և թողեց առաջնայ թափառական կեանքը: Նա ուսուցչութեան պաշտօն յանձն առաւ Էլզասի մի փոքրիկ գիւղի օրիորդաց դպրոցում և դադարեց քաղաքականութիւնով պարապել, համոզելով որ այդ պարամունքները ներկայ միջոցին բոլորովին անօգուտ են: Տասը տարի շարունակ նա ապրում էր հեռու հասարակական կեանքից, բոլորովին անձնատուր եղած իւր ուսուցչական գործին և, բացի դորանից, շարադրում էր մանկական ընթերցանութեան գրքեր: Այդ շարադրութիւններից ամենամեծ յաջողութիւնն ունեցաւ «Մի կտոր հացի պատմութիւնը», որը թարգմանւած է ուսերէն, նոյնպէս և հայերէն լեզուներով:

Բայց Մասէն այնքան ոյժ և եռանդ ունէր, որ նա չէր կարող բաւականանալ տարրական դպրոցում ուսուցչութիւն անելով, և նա 60-ական թւերի սկզբում սկսեց կազմակերպել «Վերին-Հռենոսի գիւղական գրադարանների ընկերութիւնը» (Société des bibliothèques populaires du Haut-Rhin), որին հիմք դրեցան նոյն գաղափարները, որոնց պարտական է իւր գոյութեամբ Մասէի ուրիշ, աւելի մեծ գործը՝ «Ժողովրդային կրթութեան դաշնակցութիւնը»: Գիւղական գրադարանների հիմնելուն ֆրանսիացում առաջին անգամ զարկ տուց տէրութիւնը: 1850 թւին, հասարակապետութեան նախադահի՝ պրինց Լուի Բոնապարտի հովանաւորութեան տակ սկիզբն առաւ մէկ ընկերութիւն, որը ինքն իրան նպատակ դրեց՝ բոլոր գիւղական համայնքներում գրադարաններ հիմնել: Այդ ընկերութեան անդամները մեծ մասամբ բարձր դասակարգի ազնուականներ էին՝ եկեղեցականներ և աշխարհականներ: Բայց այդ կառավարչական փորձը չը յաջողւեց և ընկերութիւնը քայքայւեց, հէնց այն պատճառով որ գործի

գլուխն էին անցել: Մասէն բոլորովին տարբեր սկզբունքով էր առաջ-
նորդուում իւր ընկերութիւնը հիմնելիս. նորա նպատակն էր մաս-
նաւոր նախաձեռնութիւն յարուցանել գիւղական հա-
սարակութեան մէջ և ստիպել նրանց, որ իրանք հիմնէին գրա-
դարաններ: «Վերին-Հռենոսի գիւղական գրադարանների ընկերու-
թեան» անդամները պարտաւոր էին՝ ամեն մէկն իւր գիւղում աշ-
խատելու գրադարանի հիմնարկութեան համար: Նոքա պիտի թոյլ-
տուութիւն ստանային մէկից համայնքերէց գործին համակրող մարդիկ
ծարէին, փող հաւաքէին և գրքեր բերել տային: Տարեկան անդամավճարը
5 ֆրանկ էր: Դիւաւոր գործունէութիւնը տեղական անդամների ձե-
ռին էր: Ընկերութեան դերը, ինչպէս Մասէն է ասում, կայանում էր
նորանում միայն, որ «զարկ տրւի» Ձարկը վերելից տրւեց և
չը յաջողեց, ասում է նա իւր յուշածում, գիւղական գրադարանների
մասին:—Ուրեմն ինքներս սկսենք գործը և ամեն մէկս առանձին
աշխատենք գլուխ բերել այն, ինչ որ չը կարողացաւ անել տէրու-
թիւնը: Ժողովրդի մէջ լուսաւորութիւն տարածելու համար պէտք
է գիւղի մէջ գործել, մէկ մարդից դէպի միւսը անցնելով և կեն-
դանի խօսքով հարեւանների վերայ ազդելով... Իսկպէս «Վերին-
Հռենոսի գիւղական գրադարանների ընկերութեան» նպատակը չէ՝
հիմնել գիւղերում գրադարաններ, այլ ստիպել գիւղի բնակիչներին,
որ նոքա իրանք հիմնեն: Ի հարկէ այդ հիմնարկութեան նախա-
ձեռնութիւնը չի կարող պատկանել անգրագէտ կամ կիսագրագէտ
գիւղացիներին, որոնք գիւղական դասի բնակիչների մեծամասնու-
թիւնն են կազմում: այդ պատճառով խօսքերս վերաբերում են գիւղի
աւելի լուսաւորած բնակիչներին—նոտարներին, կալւածատէրերին
և արգիւնաբերական շրջաններում—գործարանատէրերին: Ամեն մէկ
գիւղում կարելի է գտնել այդ տեսակի ինտելլիգենտներից մէկին,
որը իւր սրբազան պարտականութիւնը կը համարէր՝ գրատուն հիմ-
նելը և առհասարակ գիտութիւններ տարածելը ժողովրդի մէջ: Գրքերի
ընտրութիւնը ամբողջովին յանձնւած էր գրադարանների տե-
ղական հիմնադիրներին: Ընկերութիւնը միայն ուղարկում էր պատ-
րաստի եղած գրացուցակները և ամենայն կերպ նպաստում էր
որ ընտիր գրքեր գիւղը հասցնեն, գրավաճառների հետ պայմաններ
կապեն և ճանապարհածախսերը վճարեն:

«Վերին-Հսենոսի գիւղական գրադարանների ընկերութիւնը» միանգամից սկսեց եռանդով գործել. մի տարուց յետոյ նա ունէր արդէն 930 անդամ և 30 գրադարան, գիւղական համայնքներում հիմնւած: Ընկերութեան տարեկան հաշի մէջ Մասէն ասում է՝ թէ դաշնակցութիւնը պէտք է ձգտէ նոր տարր մտցնել գիւղական կեանքի մէջ՝ մտաւոր կեանք ստեղծելու: «Մենք պէտք է աշխատենք, ասում է նա — որ ամեն մի գիւղ ունենայ իւր գրադարանը, ինչպէս ունի իւր եկեղեցին, իւր դպրոցը, իւր մէրիէն (mairie), որ գրադարանը մի անքակտելի ամբողջութիւն կազմի գիւղի մնացած հիմնարկութիւնների հետ:

Ժողովրդական դրադարանի հիմնարկութեան օգտին սկսւած շարժումը շատ արագ էր տարածւում, և Մասէն, այդ յաջողութիւնից դրդւած, մտածեց ընդլայնել ընկերութեան նպատակները և տարածել նորան ամբողջ Թրանսիայում: Նոր ընկերութեան ծրագրի մէջ պիտի մտնէր ոչ միայն ժողովրդական գրադարաններ հիմնելը, այլ նա պիտի կազմէր նաև հրապարակական դասախօսութիւններ ժողովրդի համար, ժողովրդական ակումբներ, հասակաւորների երեկոյեան դասեր և դպրոցներ փոքրերի համար. նա առհասարակ ամեն կերպ պիտի նպաստէր ժողովրդի կրթութեանը և մտաւոր զարգացմանը: Եւ ահաւասիկ 1866 թ. հոկտեմբերի 25-ին Մասէն տեղական լրագրում մի հրաւեր տպեց, առաջարկելով ամենին, որոնց համար թանգ են ժողովրդի լուսաւորութեան շահերը, միանալ և «Ժողովրդային կրթութեան դաշնակցութիւն» կազմել: Մասէի հիմնական սկզբունքին համաձայն, դաշնակցութիւնը պիտի հիմնէր միայն ընկերութեանը համակրող անդամների մասնաւոր նախաձեռնութեան վերայ: Մասէի կարծիքով հասարակ ժողովրդի կրթութիւնը և զարգացումը խիստ կարևոր նշանակութիւն ունի մանաւանդ Թրանսիայում, որովհետև, ընդհանուր ձայնաւորութեան պատճառով, ժողովուրդն է գլխաւորապէս երկրի բախտը վճռողը:

Բայց ընկունելով հանդերձ «դաշնակցութեան» մեծ նշանակութիւնը ժողովրդի քաղաքական կեանքի նկատմամբ, Մասէն առաջին իսկ հրաւերում վճռողաբար յայտնում է, թէ իւր առաջարկած ընկերութիւնը չը պէտք է ծառայի ոչ մի յայտնի՝ քաղաքական կամ կրօնական կուսակցութեան, այնպէս որ բոլորովին տարբեր համոզ-

մունքի տէր մարդիկ կարող են հաւասարապէս դաշնակցութեան մշակները լինել:

Մասէի նախագծի առանձնութիւնը նորանում էր կայանում, որ նորա դաշնակցութիւնը ոչ մի պարտաւորիչ ծրագիր չէր առաջարկում, այլ զործելու կատարեալ ազատութիւն էր տալիս «տեղական խմբերին», որոնց կազմակերպութեան վերայ պիտի աշխատէին դաշնակցութեան անդամները: Ամբողջ շարժման ծանրակէտը այդ տեղական խմբերի մէջն էր:

Երբ Մասէն տեղական լրագիրներում հրատարակեց իւր հրաւերները և սկսեց ստորագրութիւններ հաւաքել, զանազան կողմերից նամակով դիմում էին նրան խնդրելով, որ նա պարզի դաշնակցութեան նպատակները և նորա տարօրինակ կազմակերպութիւնը: Նատերը զարմանում էին, որ ծրագիր չկար, նիւթական միջոցները ամենեւին կենտրոնացրած չէին և տեղական խմբերին ինքիշխանութիւն էր շնորհւած: «Ել ի՛նչ նշանակութիւն ունի դաշնակցութիւնը, եթէ ամեն մի խումբ ուղածին պէս պիտի մշակէ իւր ծրագիրը և կանոնաւորէ իւր ելեմուտը», ասւած է այդ նամակներից մէկում: Այս բոլոր տարակուսանքները Մասէն աշխատում է փարատել իւր յօդւածով նոր ընկերութեան նպատակների մասին, որը զետեղւած է դաշնակցութեան երկրորդ տեղեկագրի մէջ: Ամենից առաջ նա շեշտում է որ իւր առաջարկած դաշնակցութեան մէջ ամենեւին չը պէտք է լինի կենտրոնական վարչութիւն, որ իւր ձեռքում ամփոփէր դրամագլուխը: Ընկերութեան կենտրոնը Բեբլէն-հէյմումն է. այստեղ ստացւում են բոլոր տեղեկութիւնները խմբերի զործունէութեան մասին, այստեղից էլ փոխադարձաբար ուղարկւում են ժողովներին զանազան կարեւոր տեղեկութիւններ: Այդտեղ են տպւում նաև ընկերութեան տեղեկագրերը: Այդ բոլորը մեծ ծախսեր չեն պահանջում, այն պատճառով էլ դաշնակցութեան փողերի մեծ մասը նոյնպէս պիտի գտնւի տեղական խմբերի տրամադրութեան տակ: Երբ որ և իցէ ընկերութեան նպատակն է մաքառել մի որ և է հասարակական հիմնարկութեան դէմ, ինչպէս օրինակ Կորդէնի դաշնակցութիւնը հացի օրէնքների դէմ—ասում է Մասէն—այն ժամանակ հասկանալի է, որ նա պիտի կենտրոնացնի իւր (նիւթական) միջոցները՝ զործին աւելի ոյժ և միութիւն տալու համար: Բայց

այն շարիքը, որի դէմ մենք ենք կուռում, տարածւած է ամեն տեղ և նորա դէմ շատ ու շատ տարիներ պիտի մաքառել: Այս տեսակ հանգամանքներում, իմ կարծիքով, կենտրոնական զանձարանի պէտք չը կայ բոլորովին... «Թող, ով ցանկանում է մեր զաշնակցութեան անդամ դառնալ, չը սպասէ ոչ ծրագրի հրատարակելուն, ոչ վարչութեան նշանակելուն — շարունակում է նա: Թող նոքա ընկերութեան մէջ մտնեն վճռելով, որ առանց վարչութեան կառավարեն, որ իրանք իրանց գործը կարգի դնեն, իրանք ծրագիր կազմեն իրանց գործունէութեան համար, իրանց պահանջներին համեմատ»:

«Խմբերի» ծրագրի առիթով Մասէն աւելացնում է, թէ այժմ արդէն հազար տեսակ այլ և այլ անուններով պատրաստւած են ապագայ զաշնակցութեան համար՝ էլբեֆի «Արգիւնարերող Ընկերութիւնը», որը պարապում է ժողովրդական զբաղարաններ և կուրսեր հիմնելով, «Ժողովրդական կրթութիւն քարոզող միութիւնը» նանտում, «Յգտաւէտ գիտութիւններ տարածելու ընկերութիւնը» Մուլիւում և ուրիշ շատերը: Նոր խմբերը երկար չեն ման գալ ծրագրի յետևից, նոքա կարող են փոխ առնել յիշեալ նախորդներից: Մասէի կարծիքով, զաշնակցութեան դերը պիտի կաշանայ նորանում, որ բոլոր գոյութիւն ունեցող ընկերութիւնների մէջ կապեր հաստատի և նորերը հիմնի նրանց նման:

Զընայած որ Մասէի մտքերի նորութիւնը ու համարձակութիւնը մի քիչ տարակուսանք չարուցին, նորա զաշնակցութիւնը միանգամից մեծ համակրութիւն գտաւ հասարակութեան կողմից: 1866 թւի նոյեմբերի 15-ին Մասէն ապեց իւր երկրորդ հրաւերը և այդ օրը զաշնակցութեան սկզբնաւորութեան օրն է համարւում: Առաջին երեք անդամներն և ստորագրութիւն տւողներն էին՝ մէկ որմնադիր, երկաթուղու մի կոնդուկտոր և մի քաղաքական սերժանտ: (Տարեկան անդամաւճարը մէկ ֆրանկից պակաս չը պիտի լինէր): Ինքը Մասէն չորրորդ ստորագրողն էր: Այսպէս չորս ստորագրութիւն ունենալով, նա լրագրում հրատարակեց թէ զաշնակցութիւնը դրականապէս գոյութիւն ունի արդէն: Մի ամիս անցած 510 անդամ կար, իսկ մի տարուց յետոյ՝ նոցա թիւը հասնում էր 4792: Միևնոյն տարում նոցա հետ միացան մի քանի ընկերութիւններ, որոնք նոյնպէս իրանց նպատակ էին դրել՝ ժողովրդի մէջ

կրթութիւն տարածել, ինչպէս օրինակ, վերև յիշած Ելբեֆի «Արգինաբերող Ընկերութիւնը» և ուրիշները:

Շիւիլի դիւղի խումբը առաջինն էր, որ կազմեց դաշնակցութեան գաղափարների քարոզութեան շնորհիւ: Ահա այն նամակը, որ գրում է այդ խմբի հիմնադիրը Մասէին (տպւած է դաշնակցութեան 3-դ տեղեկագրում 1867 թ. մայիսի 15-ին). «Ժողովրդական կրթութեան դաշնակցութեան» նախագծի շնորհիւ, որ դուք կազմել էիք, Շիւիլիի համայնքը ունի այժմ 140 հատորից բաղկացած ժողովրդական գրադարան, ուր այցելում են մեծ եռանդով: Անցեալ կիւրակի գրադարանի շինութեան մէջ սկսեցին մի շարք հրապարակական դասախօսութիւններ: Այդ տեսակ դասախօսութիւններ պիտի լինեն ամեն կիւրակի, իսկ դաշտային գործերը վերջացնելուց յետոյ — շաբաթը մի քանի անգամ: Այդ տեսակ հրապարակական ընթերցանութիւնները զօրեղ միջոցներից մէկն են ժողովրդի մէջ օգտաւէտ գիտութիւններ տարածելու համար, որովհետև նոքա ուսումնասիրութիւն են յարուցանում անգրագէտ ունկնդիրների մէջ և դորանով ստիպում են նոցա այցելել հասակաւորների դասերը, որ մտադիր ենք շուտով բաց անել: Դաշնակցութեան անդամները միտք ունեն միւս տարի աւելի ընդլայնել իրանց գործունէութեան շրջանը: 1867 թւի անդամավճարները գրադարանի հիմնարկութեան վերայ ծախսեցան, իսկ հետեւեալ 1868 թւին խումբը կամենում է այսպէս կարգադրել իւր եկամուտը՝ մի երրորդ մասը գրադարանի պահպանութեան համար կը ծախսւի, իսկ երկու երրորդականը կը տան համայնքի ուսումնարանին, որպէսզի երեխաները ձրիապէս սկզբնական ուսում ստանան:

Շիւիլիի խմբի հիմնելը մի նշանաւոր դէպք էր դաշնակցութեան պատմութեան մէջ. առաջին անգամ գործնականապէս իրագործւեցան նորա գաղափարները: Դա ցոյց տւեց որ առանց հետեւանքի չը մնացին Մասէի յօդածները, որոնց նպատակն էր մասնաւոր նախաձեռնութեան ոգին յարուցանել հասարակութեան մէջ: Հետեւեալ խումբը, որ կազմեց դաշնակցութեան գաղափարների ազդեցութեամբ — Մէջ քաղաքում էր: Այդ խմբին զօրաւոր դիմադրութիւն ցոյց տւին կղերականները, որոնք հէնց սկզբից բացարձակ իրանց թշնամի յայտնեցին նոր շարժմանը: Մեցի արքեպիսկոպոսը նզովեց այդ խմբի կազմողներին,

որովհետև անոքա սխտեմաբար աշխատում էին կրօնի վարկը ձգելու Բայց կղերականների թշնամութիւնը չէր կարող խանգարել դաշնակցութեան գործը, որ շարունակ աճում և ամրանում էր: Խմբեր էին կազմում Նանսիում, Տուլուզում, Հաւրում, Ռուանում, Մարսէլում: Վերջապէս Պարիզում բացեց դաշնակցութեան մի ճիւղը Ֆլամմարիօնի նախագահութեամբ: Այդ խումբը վերջերումս մեծ դեր էր խաղում դաշնակցութեան գործում, միջնորդ դառնալով Պարիզի գրավաճառների և զաւառներում գրադարաններ հիմնողների միջև: Բացի քաղաքներից բազմաթիւ խմբեր էին հիմնում նաև գիւղերում: Առհասարակ, Մասէի կարծիքով, դաշնակցութեան անդամները պէտք է աշխատէին առաւելապէս գիւղացիների մէջ գիտութիւն տարածել, որովհետև նոցա մէջ կրթութիւնը աւելի ուշ և աւելի դժւար է մտնում, քան թէ քաղաքի ստորին դասի բնակիչների մէջ:

Աւելի մանրամասն զննենք տեղական խմբերի գործունէութիւնը: Ամենից առաջ խումբը գրադարան էր հիմնում: Դաշնակցութեան անդամները հաւաքում էին նշանակաւոր օրը, իրանց միջից ջնդում էին վարչութիւն, ստորագրութեամբ փող էին հաւաքում և մերից թոյլտուութիւն էին խնդրում գրադարան բանալու համար: Նրբ բաւական փող էին հաւաքում, գրքեր էին առնում, տուն էին վարձում և յայտնում էին, թէ գրադարանը բացւած է: Գրքերից օգտուելու համար չնչին վարձ էին վերցնում՝ ամիսը մօտաւորապէս 5 սու (կամ 25 սանտիմ; ոսկով մօտ 6 կոպ.): Առհասարակ գրադարանը բացւելիս գրքերի թիւը շատ շնչին էր լինում, բայց յետոյ շատ մեծանում էր, և երբեմն նշանաւոր գումարի էր հասնում: Օրինակ, Վերսայլի գրադարանը բացւելիս 100 գրքից աւել չուներ, իսկ 1889 թւին նորա մէջ կար 16,500 հատոր: Տուլուզի գրադարանում կար 4,900 գիրք: Շամբոն-Ֆոնտիլի գրադարանում—2860 գիրք և այլն...

Դաշնակցութեան գոյութեան ոկղբում ժողովրդի համար առանձին գրականութիւն չը կար Ֆրանսիայում և ժողովրդական գրադարանների մէջ մտնում էին այնպիսի գրքեր, որոնք նշանակաւոր են հասարակութեան միջին դասի համար: Այստեղ բերենք ժողովրդական գրադարանի գրացուցակը, որը կազմել է Ֆրանկլինի ընկերութիւնը (Այդ ընկերութիւնը հիմնւած է Պարիզում Ժիւլ Սիմոնի նախագահութեամբ, նորա նպատակն է՝ էժան գնով գրքեր ուղարկել

գիւղերի և ուսումնարանների գրադարաններին): Այդ գրացուցակը օրինակելի էր համարուած և շատ գրադարաններ, իրանց հիմնարկութեան ժամանակ, նորանից օգտւել են: Մեզ համար նա հետաքրքիր է մանաւանդ ինչպէս ապացոյց, որ Ֆրանսիայում ժողովրդի ստորին դասերը համեմատաբար բարձր են զարգացմամբ: Գրացուցակը ունի մինչև 500 գիրք և բաժանւած է մի քանի մասերի: Առաջնում, այն է կրօնի և բարոյագիտութեան բաժնում զետեղւած են ի միջի ալլոց Բոսսիւլէի, Ֆենեկոնի, Շատոբրիանի երկասիրութիւնները, Պասկալի «Մտքեր»-ը, Ժիւլ Սիմոնի «Պարտիքը»: Պատմական մասը նւիրւած է առաւելագէտ Ֆրանսիայի պատմութեանը և այնտեղ զետեղւած են, օրինակ, այնպիսի լուրջ և ընդարձակ շարադրութիւններ, ինչպէս են Հանրի Մարտէնի՝ Ֆրանսիայի պատմութիւնը 17 հատորով, նոյնպէս նորա՝ Ֆրանսիայի համառօտ պատմութիւնը 4 հատորով, յետոյ գալիս են Օգիւստեն Թիերիի պատմական շարադրութիւնները, Վոյլտերի՝ «Լուդովիկոս XIV-ի դարը», Միշլէի և Թիերի շարադրութիւնները յեղափոխութեան պատմութեան մասին, Հերոյոտի և Տացիտոսի գրւածքները, Մակոլէյի՝ «Անգլիայի պատմութիւնը»: Ֆրանսերէն վէպերից կամ թատերերգութիւններից քիչերն են առաջարկւած (չը պէտք է մոռանալ, որ գրացուցակը շինւած է վաթսուսական թւերում)։ Կորնէյլ, Ռասին, Մոլիեր, «Պօլ և Վիրգինէ», Բալզակի՝ «Եժենի Գրանդէ»-ն, Ժորժ Սան-ի վէպերը ժողովրդական կեանքից, Ժիւլ Վերնի և Էրկման-Շատրիանի ու մի քանի մանր հեղինակների գրւածքները—ահա այն բոլորը, ինչ որ հայրենի գրականութիւնից առաջարկուած էր ժողովրդին կարգալու: Թարգմանած վէպերի թիւը աւելի մեծ է, մանաւանդ անգլիացի և ամերիկացի հեղինակներից, օրինակ, գրացուցակում մտցրած են Վալտեր Սկոտտի բոլոր վէպերը, Դիկկենսի մի քանի վէպերը, Սելֆորի՝ «Դիւլլիւերի ճանապարհորդութիւնը», «Ռոբինզոն Կրուզէն», «Եղբայր Թոմի սնակը», Կուպերի, Մայն-Րիդի և Մարիետի վէպերը: Ռուսաց գրականութիւնից երկու գիրք են առաջարկւած. Պուշկինի՝ «Կապիտանի ղուտորը» և Տուրգենևի, «Որսորդի օրագիրը»: Բնագիտական գրքերից՝ ցուցակում նշանակւած են ընդամենը 24 հատ: Նրանց մէջ են Bibliothèque utile-ի մի քանի հրատարակութիւնները, 50 սանտիմ ամեն մէկը, որոնք, պարզ

բան է, նշանակած են աշակերտների համար: Այդպես են—Բրոտիէի՝ «Histoire de la terre», Մարգուէի «Les phénomènes de la mer» և այլն: Յետոյ գալիս են մասնագիտական գրքեր հողագործութեան և գիւղատնտեսութեան այլ և այլ ճիւղերին վերաբերեալ, առողջապահական գրքեր և վերջապէս քաղաքական տնտեսութեան վերաբերեալ գրքեր: Վերջին տեսակից ընդամենը 14 հատ են և նոցա թւում գտնուում են Բաստիայի և Սէյ-ի գրած քները:

Բացի գիւղական գրադարաններից դաշնակցութիւնը յանձն առաւ գրադարաններ հիմնել բանտերում, հիւանդանոցներում և զօրասներում:

Վժբադղաբար Մասէի տեղեկագրերում շատ քիչ ծանօթութիւններ կան, թէ ժողովուրդը ինչպիսի գրքեր է կարդում առաւելապէս, բայց այդ քիչ տեղեկութիւններից էլ երևում է որ ընթերցողների գրական ճաշակը ամեն տեղ միատեսակ է: Մեծ մասամբ ամենից սիրւած գրքերը՝ վէպերն են, մանաւանդ յաջողութիւն են վայելում Ժիւլ Վերնի, Մայն-Րիդի և Էրկման-Շատրիանի վէպերը: Համարեա բոլոր նամակներում, որ գրել են Մասէին գրադարանների հիմնողները, յիշում է թէ ինչ յափշտակութեամբ են կարդում վերջինիս վէպերը: Բայց յիշում են նոյնպէս, որ ժողովուրդը հետաքրքրւում է նաև գիտնական գրած քներով: Օրինակ բերենք մէկ գրադարանպետի նամակը. այդ գրադարանը հիմնել է Ռեյմսի խումբը Վիլլեմինսի արհեստանոցներում, ուր բանում են մի քանի հարիւր մարդ: Քնթերցողների մեծամասնութիւնը, կարելի է ասել, կլանում է գրքերը—գրում է նա Մասէին:—Վանայք էլ տղամարդոց պէս եռանդով են կարդում: Հետևեալ նիստում՝ ես պիտի խնդրեմ խմբի անդամներին գրքերի թիւը կրկնապատկելու: Մի շատ հետաքրքիր երևոյթ՝ վէպերի պահանջը ամենից քիչ է: Ամենից շատ ցանկանում են պատմական և բնագիտական գրքեր և ուղեգրութիւններ:

Վերջերը դաշնակցութիւնը հիմնեց մի շատ օգտաւէտ բան, որ յարմար է մանաւանդ գիւղական համայնքներում, ուր այնպէս դժւար է գրքեր ձեռք բերելը: Դա այսպէս կոչւած «թռուցիկ գրադարաններն են (Bibliothèques roulantes), որոնց նպատակն է գրքեր մատակարարել գիւղական ուսումնարանների աշակերտներին: Դոքա հետևեալ կերպով են շինուում. կազմւում է կենտրոնական վարչութիւն,

որը արկղներով գրքեր է ուղարկում ուսումնարաններին: Գրքերը, մէկ ուսումնարանում կարդալուց յետոյ, ուղարկւում են միւսը, այն-տեղից երրորդը և այլն, այսպիսով միեւնոյն գրքերը շրջւում են բոլոր, իրարից մօտ գտնուող ուսումնարանները: Այդ կարգը մոցրւեց առաջին անգամ Նանսիի տասը քաղաքացիին ուսումնարաններում և շրջակայքի 16 գիւղական ուսումնարաններում:

Ժողովրդական գրադարաններ հիմնելուց զատ դաշնակցութեան անդամները կազմում էին հրապարակական դասախօսութիւններ ժողովրդի համար: Դաշնակցութեան հիմնելուց 3 տարի յետոյ 16 ժողովներում արդէն այդպիսի ընթերցանութիւններ էին կազմւած: Գիւղերում ընթերցանութիւններ կազմելու գլխաւոր դժւարութիւնը դասախօսների պակասութիւնն էր, բայց այդ խոշնդոտը ևս հնարաւոր եղաւ վերացնել: Շատ գիւղերում այդ գործը յանձն առան միեւնոյն գիւղական ինտելլիգենտները, որոնց զիմեւ էր Մասէն իւր առաջին յօդւածներով: Այսպէս Բիբովիլ գիւղում (Էլզասում) գեղավաճառը կարդում էր քիմիայից, մէրը աստղաբաշխութիւնից, քահանան-բուսականութիւնից: Գիւղի բնակիչներից մէկը, որը մի քանի տարի ապրել էր Ամերիկայում, ծանօթացրեց այդ երկրի վարք ու բարքի հետ: Դաշնակցութեան քաղաքաբնակ անդամները նոյնպէս սկսեցին ժողովրդական ընթերցանութիւններ կազմել շրջակայ գիւղերում: Այսպէս, Մեցի լսարանի պրօֆեսոր Վակիան գնաց դասախօսութիւն անելու Սոլի գիւղում, ուր որ տեղական խումբը որոշել էր մի շարք հրապարակական դասախօսութիւններ կարդալու: Հողագործութեան մասին: Դաշնակցութեան ազդեցութեան տակ մէկ անասնաբույժ Բեթ-րեմոնից սկսեց մանուշալ շրջակայ գիւղերում և դասախօսութիւններ կարդալ՝ անասունների վերայ կանոնաւոր կերպով հող տանելու մասին: Վիրնոն գիւղաքաղաքում կազմւեց ամբողջ ընկերութիւն, որի նպատակն էր հարեան գիւղերում ժողովրդի համար ընթերցանութիւններ կազմել: Հողագործութեան և գիւղատնտեսութեան ուրիշ ճիւղերին վերաբերեալ: Որքան սիրով էր այցելում այդ դասախօսութիւնները ժողովուրդը, կարելի է եզրակացնել հետեւեալ պատմութիւնից, որ Մասէն բերում է իւր տեղեկագրերից մէկում: Բժիշկ Տենտինգը, որը 5 տարեաց ընթացքում կարգացել էր 200-ից աւել ժողովրդական դասախօսութիւններ Իօննայի նահանգի գիւղերում,

պատմում էր դաշնակցութեան տեղական անդամների տարեկան նիստում, թէ մի անգամ դասախօսութիւնից յետ դառնալիս պատահում է մէկ ժանդարմ աստիճանաւորի, որը ասում է. «Դուք ստիպեցիք ինձ զուր տեղը ճանապարհ գնալու: Ես ուղարկւած էի այստեղ կարգ պահպանելու գինեւորներում, բայց նոքա ձեր շնորհիւ համարեա դատարկ էին»:

Գիւղերում դասախօսութիւնները առհասարակ մասնագիտական բնաւորութիւն էին կրում, որովհետեւ նոքա գործնական հարցեր էին շօշափում հողագործութիւնից և գիւղատնտեսութեան այլ ճիւղերից: Իսկ քաղաքներում ընթերցանութիւնները աւելի բազմաոտեսակ և հետաքրքիր էին լինում: Սրինակ, Նանսիի խումբը կարգում էր հրապարակական դասախօսութիւններ ֆրանսիացի բանւորների դրութեան մասին մինչև 1889 թիւը, ժաննա դ'Արկի մասին, առողջապահութեան մասին և այլն:

Ժողովրդական դասախօսութիւնները ծառայում էին իբրեւ ներածութիւն չափահասների կուրսերի համար, որոնք մի քանի ժամանակից յետոյ բացւեցան դաշնակցութեան համարեա բոլոր շրջաններում: Այդ կուրսերին օրինակ եղան Գեբելլերի և Միւլհաուզէնի բանւորների երեկոցեան կուրսերը, որոնք բացւեցան 50-ական թւականներում: Այդ գործը սկսեց ժան Բուրկարը՝ Գեբելլերի գործարանների տէրը: Սկզբում նա բանւորների համար գրադարան հիմնեց, յետոյ նրանց առաջարկեց իրար մէջ համաձայնել և միասին ընտրել այն առարկան, որը ամենից շատ հետաքրքրում է նրանց: Ինքը խոստացաւ տալ նոցա համապատասխան ուսուցիչ և ուրիշ յարմարութիւններ: Սկզբում դժւար էր այդ գաղափարը բանւորների շրջանում պատաստել: Ամենից առաջ խմբական երգեցողութեան համար խումբ կազմեց: Յետոյ գործակատարները խումբ կազմեցին անգլիերէն սովորելու համար, զսրանից յետոյ բանւորները արդէն սկսեցին միանալ՝ ֆրանսերէն լեզու, թւաբանութիւն, գծագրութիւն և ուրիշ բաներ սովորելու համար: Նրբ արդէն արւած էր առաջին քայլը, գործը արագ կերպով առաջ գնաց ու շուտով աշակերտները այնքան շատացան, որ գրադարանի շինութիւնը չափազանց նեղութիւն էր անում, և Ժ. Բուրկարը ստիպւեց նոր տուն շինել՝ «բանւորների ճեմարանի» համար, ինչպէս անւանում է Մասէն այդ կուր-

սերը: Այդ տան մէջ, բացի 3 դասատուն-դահլիճներէից, կային զրա-
 դարան և լաբորատորիա՝ ֆիզիկայով և քիմիայով զբաղւելու հա-
 մար: Նինուլթիւնը և կուրսերի պատրաստութիւնը միասին գործա-
 րանադիրոջը նստեցին մօտ 60.000 ֆրանկ: Բացի Բուրկարի բան-
 ւորներէից, այդ երեկոցեան կուրսերը այցելում էին հարեան գիւղերի
 բնակիչներէից շատերը: Ուսումը ամբողջովին ձրի էր: 1863 թւի
 ցուցակից, որ բերում է Մասէն, երևում է որ աշակերտները ամե-
 նից շատ պարապելիս են եղել գծագրութեամբ (68 հոգի), յետոյ
 ֆրանսերէն լիզւով (53) և քիմիայով ու ֆիզիկայով (52): Ինչպէս
 երևում է, ընդհանուր զարգացողական առարկաները, ինչպէս զբաղա-
 նութիւնը, պատմութիւնը և աշխարհագրութիւնը, ասանձին հար-
 ցասիրութիւն չէին պատճառում և այդ դասերը ամենից քիչ ուն-
 կընդիրներ ունէին (10—11 հոգի): Գեւելիլերի օրինակով 1866 թ.
 նոյն տեսակ կուրսեր բացւեցան Միւլհաուզէնում և այդտեղ 500
 հոգի աշակերտ գրւեցան: Այդ թիւը, որ ցոյց է տալիս թէ որքան
 մեծ է բանւորների մէջ գիտութեան ծարաւը, աւելի նշանաւոր
 կը լինի, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ Միւլհաուզէնում, ինչպէս
 և ուրիշ տեղեր, բանւորները պարապում էին օրեկան 12 ժամ և որ
 երեկոցեան կուրսերին ստորագրողներից շատերը բնակւում էին մօ-
 տակայ գիւղերում: Դոքա, գործը վերջացնելուց յետոյ, մի քանի վերատ
 էլ ճանապարհ պիտի կորէին տուն հասնելու համար: Ձընայելով որ
 պարտաւոր էին ամեն օր երկար բանելու, նոքա սակաւաթիւ ազատ
 ժամերը նւիրում էին իրանց գիտութեան փոքրիկ պաշարը մեծաց-
 նելուն: Այս դէպքում բանւորները ցոյց տւին, որ լաւ են հասկա-
 նում իրանց իսկական շահերը: Ուրիշ երկիրների պատմութիւնից
 նոյնպէս կարելի է բազմաթիւ օրինակներ բերել, երբ բանւորները
 նոյնպէս սիրով վերաբերւել են դէպի ուսումը: Յոյց տանք հէնց անգ-
 լիացի բանւորների դաշնակցութիւնները, որոնք առանց գործարա-
 նատիրոջ մասնակցութեան և օգնութեան, իրանք կազմում են զրա-
 դարաններ, հրապարակական դասախօսութիւններ, մինչև անգամ
 մասնագիտական ուսումնարաններ, հմուտ բանւորներ պատրաստելու
 համար: Թէև ֆրանսիացի բանւորները ցոյց չեն տալիս այնպիսի
 ձեռնբեկցութիւն և ինքնավստահութիւն, որ Անգլիայի բանւոր դա-
 ւակարգի յատկանիշն է, բայց նոցա մէջ էլ նկատուում է զօրաւոր

ձգտում զէպի լուսաւորութիւնը և այլպիսով նոքա բերրի հող են ներկայացնում դաշնակցութեան լուսաւոր գործունէութեան համար:

Գեբուլլերի և Միւլհաուզինի կուրսերի կազմակերպութիւնը ուսումնասիրելուց և ուրիշ երկիրների նոյնանման հիմնարկութիւնների հետ ծանօթանալուց յետոյ, Մասէն եռանդով սկսեց քարոզել, որ նոյնպիսի կուրսեր բացեն Պրանսիայում և դաշնակցութեան խմբերը, իրանց գոյութեան սկզբից, ձեռնարկեցին այդ գործին: Կօլմարում, Մեցում, Գիէպպում, Մարսէլում—ամեն տեղ էլ բացուում էին այդ տեսակ կուրսեր, ուր այցելում էին մեծ սիրով: Դոցա ծրագիրը մօտաւորապէս ամեն տեղ միւլհոյն էր. ամեն տեղ աւանդում էին սկզբնական ուսումնարանի առարկաներ, ինչպէս քերականութիւն, լեզուաբանութիւն, ու գծագրութիւն, յետոյ բնական գիտութիւններ—ֆիզիկա, քիմիա և առողջապահութիւն: Մի քանի շրջաններում այդ ծրագիրը բաւական ընդարձակել էին. Մեցում բացի այդ բոլորից՝ դաս էին տալիս պատմութիւնից և ներկայ իրաւունքից (дѣйствующее право): Շատ ընդարձակ ծրագիր մշակեց Association phocéenne-ը Մարսէլում: Դասընթացի մէջ մտնում էին բարոյագիտութիւն, սոցիոլոգիա, տիեզերագրութիւն, կրօնական պատերազմների պատմութիւն, անգլիերէն և մինչև անգամ իտալերէն լեզուներ: Գեբուլլերի օրինակով, աշակերտները միշտ իրանք էին ընտրում պարագման առարկան և պարտաւոր չէին բոլոր դասերը լսել: Այդ կուրսերը ամեն տեղ էլ ձրի էին: Դաշնակցութեան Պարիզի խումբերից մէկը՝ cercle de la rue Villehordoin, այդ տեսակ կուրսեր հիմնեց պրոֆեսորների տներում: Այդ տնային կուրսերը այն առաւելութիւնը ունին, որ աւելի սերտ կապեր են հաստատում ուսանողների և ուսուցիչների մէջ: Շաբաթը մէկ անգամ զրական երեկոյթ էին կազմում, ուր հաւաքւում էին կուրսերի (ներկայ) և հին ուսանողները և ուր խօսում էին կարդացած գրքերի մասին:

Արովհետև կուրսերը և ընթերցանութիւնները միայն ձմեռն էին տևում, մի քանի խմբեր, իրանց աշակերտների և ունկնդիրների հետ յարաբերութիւնը չը կտրելու համար, նրանց հետ միասին կիւրակնօրեայ զրօսանքներ և արշաւանքներ էին կատարում ամառուայ ամիսներում: Զրօսանքներին նպատակ էին տրւում՝ զործարաններ և

արեւստանոցներ այցելել, որոնք կարող էին հետաքրքիր և օգտակար լինել բանորհների համար:

Դաշնակցութեան նպատակներից մէկն էր՝ երեխայոց համար ուսումնարաններ շինելը. բայց առաջին տարիներում այդ գործը բաւական ծանր էր դնում, մասամբ նորա համար, որ ուսումնարանների հիմնարկութիւնը համեմատաբար մեծ ծախսեր էր պահանջում, մասամբ էլ նորա համար որ այդ պահանջը այնքան սոխալողական չէր, որովհետեւ շատ երեխաներ ուսումնարան չէին դնում ոչ թէ դպրոցների պահասութեան պատճառով, այլ ծնողների աղքատութեան պատճառով: Ուստի դաշնակցութեան անդամները աշխատում էին գլխաւորապէս չքաւոր երեխաներին դպրոց ուղարկել, նրանց ուսման վարձը վճարելով (ինչպէս օր., Միւլհաուզէնում) կամ նիւթական օղնութիւն անելով այն ընտանիքներին, որոնք չքաւորութեան պատճառով չեն կարողանում սկզբնական ուսում տալ իրանց զաւակներին: Հաւրի խումբը հետեւեալ նպատակներն է դնում իրան. «խումբը մտադիր է փնտրել 7 մինչև 12 տարեկան երեխաներ որոնք դպրոց չեն յաճախում, ամեն կերպ աշխատել նոցա ծնողներին համոզելու որ իրանց զաւակներին ուսումնարան ուղարկեն, երեխաներին յարմար շորեր և գրքեր տալ, ուսման վարձը վճարել և նոցա յառաջադիմութեանը վերահասու լինել: Այդ բոլորին հասնելու համար ամեն մի թաղում (Հաւրում 28 թաղեր կան) նշանակւում են երկու անդամ, որոնց պարտականութիւնն է փնտրել չը սովորող երեխաներին և ամեն միջոց գործ դնել նոցա ուսումնարան տանելու համար: Ուրիշ շատ խմբեր էլ անում էին միևնոյնը. օրինակ Պոնտ—Օտոմերի խմբի ծրագրում ուղղակի հետեւեալ յօդւածն ենք կարդում. «chasse aux enfants, qui ne vont pas à l'école»: Այդ խմբի հիմնադիրը—գրում է Մասէն—ինքը անձամբ «որսում է փոքրիկ շրջմոլիկներին». դասի ժամանակ փողոցում հանդիպող ամեն մի երեխայի, կռնից ուղղակի բռնում է ու տանում ուսումնարան վճարելով նորա թոշակը: Խմբի անդամների պարտականութիւնն էր նոյնպէս վերահասու լինել, որ իրանց հոգատարութեան յանձնւած երեխաները ճշտութեամբ յաճախէին դպրոցը: Միւլհաուզէնի խումբը բացառիկ դէպքերում մինչև անդամ հետեւեալ միջոցն էր գործ դնում ծնողներին հարկադրելու որ իրանց զաւակներին ուսումնարան

ուղարկեն. որովհետև շատ ընտանիքներում 10—12 տարեկան երեխաները արդէն աշխատանք են անում, որից նոքա զրկւում են երբ երեխաները ուսումնարան են գնում, ուստի խումբը վճարում էր այդ ընտանիքներին նոյն գումարը, որը նոքա պիտի ստանային իրանց որդիների աշխատանքից. այսպիսով նրանք սկզբնական ուսում էին ստանում առանց նիւթական միաս պատճառելու իրանց ծնողներին: Շատ խմբեր շինում էին նաև այսպէս ասած, «garderies de poupons» կամ «մսուրներ» ամենավտօքիկ երեխաների համար, որպէս զի նոցա մեծ քոյրերին և եղբայրներին ազատեն նոցա վերայ հակելուց, որը-ուսումնարան ղնալու գլխաւոր արգելքներից մէկն էր: Այդպիսի մսուրներ շինելը ամեն տեղ կանանց դործն էր: Առհասարակ կանայք նշանաւոր չէր էին խաղում՝ դաշնակցութեան դործում: Բաւական է յիշել Վերսալի խմբի նախագահին՝ m-me Hippolite Meunien-ին, որը քսանից աւելի զիւղերում գրադարաններ է հիմնել և այդ բոլոր զիւղերում ամբողջ շարք ընթերցանութիւններ է կազմել ժողովրդի համար:

Վերջապէս դաշնակցութեան անդամները սկսեցին հիմնել այսպէս կոչւած Ժողովրդական ակումբներ՝ գերմանական Arbeiterbildungsvereine-ի օրինակով: Առաջին Ժողովրդական ակումբը Ֆրանսիայում բացւեց 60-ական թւերին Միւլհաուզէում, ուր դորա համար կառուցւեց մի առանձին շինութիւն, որի մէջ պարունակւում էին գրադարան, թանգարան և մի քանի դահլիճներ նւագահանդէսների համար: Բանւորները արձակ ժամերին գալիս են այստեղ իրար հետ խօսելու, լրագիրներ կարդալու, զովինս և ճատրակ (շախմատ) խաղալու (թղթախաղը բոլորովին զուրս է ձգւած այդ տեսակ ակումբներից): Նորա օրինակով ուրիշ խմբեր ևս շինում էին Ժողովրդական ակումբներ: Առաջին իսկ տարում բազմաթիւ ակումբներ շինւեցան (երկու ակումբ 1750 անդամներով) Տաննում, Գեր-ւիլլերում և այլ տեղեր): Մի քանի խմբեր, միջոցների սղութեան պատճառով, գրադարանի շինութեան մէջ էին ակումբ հիմնում: Երբեմն ակումբին կից շինւում էին բնագիտական և արհեստագիտական թանգարաններ, որոնք զօրաւոր նպաստ էին հրապարակական դաստիարակութիւններին և երեկոյեան կուրսերին:

Այս համառօտ նկարագրութիւնից երևում է, թէ որքան ընդար-

ձակ և բազմակերպ գործունէութիւն ունէր դաշնակցութիւնը: Երեք տարի չ'անցած (1867-ից մինչև 1870-ի սկիզբը), նա 17,856 անդամ ճարեց և 59 տեղական խմբեր հիմնեց: Այսպիսի ընդարձակ ձեռնարկութիւնը պահանջում էր արդէն աւելի կանոնաւոր և կենտրոնացած գործադրութիւն. այդ պատճառով Մասէն Պարիզի խմբին յանձնեց կենտրոնական բիւրօն և տեղեկագրերի տպագրութիւնը, իսկ ինքը՝ զնաց՝ զաւառներում դաշնակցութեան գաղափարները անձամբ քարոզելու:

Ֆրանսիական-գերմանական կուլի ժամանակ դաշնակցութիւնը հարկաւ դադարեցրեց իւր գործունէութիւնը. բայց հէնց որ կայացաւ հաշտութիւնը, ամենքը ահագին եռանդով սկսեցին գործել: Ռպրոցի ուսուցիչը մեզ յաղթեց, նա ինքն էլ մեր վրէժը կառնիս—ասում է Մասէն: Եւ ահա ուսուցչի գործունէութեանը կատարեալ ընդարձակութիւն տալու համար, դաշնակցութիւնը վճռեց սկզբնական ուսումը Ֆրանսիայում պարտադիր և ձրի դարձնել տէրութեան միջոցով: 1871 թւի հոկտեմբերին բոլոր զաւառական խմբերին խնդրեցին և ստորագրութեան թերթեր ուղարկեցին: Այդ ձեռնարկութեան փոստի ծախսերը ծածկելու համար, դաշնակցութեան, յանձնաժողովը ուղարկելով այդ թերթերը, խնդրում էր ամենին իրանց ստորագրութեան հետ մէկ-մէկ սու տալ (մօտ մէկ կոպէկ): Այդ պատճառով ամբողջ, «խնդրամատոյց շարժումը» (mouvement pétitionnaire) վերջերում կոչեց «կոպէկի շարժում» տգիտութեան դէմ: Խնդիրները այսպիսի հետեւանք ունեցան. կէս տարի անցած 847.761 ստորագրութիւն էր հաւաքւել, իսկ մի տարի յետոյ աւելացան էլի 69.506 ստորագրութիւն: Բոլոր ստորագրութիւնների թիւը 1.267.267-ի էր հասնում, հաշւելով նաև կուլից առաջ Ստրասբուրգում հաւաքած ստորագրութիւնները: Այդ ամենախոշոր խնդրամատոյց շարժումն էր, որ երբ և իցէ եղել էր Ֆրանսիայում: Մասէն կարող էր հպարտութեամբ ասել որ իւր աշխատանքը իզուր չ'ը կորաւ և դաշնակցութիւնը իւր նպատակին հասաւ: Մի համեստ ընկերութիւն, որի նպատակն էր կրթութիւն տարածել ժողովրդի մէջ և որը հիմնւել էր Էլզասի բոլորովին յետընկած գիւղի անյայտ և աղքատ ուսուցչի անխոնջ եռանդի շնորհով—այդ ընկերութիւնը ամեց և դարձաւ ազգային մեծ գործ և Ֆրանսիայի ազգային կրթութեան նշանաւոր

գործոն: Իհարկէ գրեթէ անհնար կը լինէր մէկուկէս միլիոն ստորագրութիւն հաւաքել, եթէ ամբողջ Ֆրանսիայում սփռւած չը լինէր դաշնակցութեան տեղական խմբերի ցանցը, որի շնորհիւ մի տեսակ կսպ հաստատուեց այդ ասպարիզում գործող մարդկանց մէջ: Ֆրանսիայի բոլոր քաղաքներում և գիւղերում սփռւած, դաշնակցութեան անդամները ջերմ համակրութիւն ցոյց տւին պարտադիր և ձրի ուսման գաղափարին և ամենքն էլ եռանդով սկսեցին ստորագրութիւն հաւաքել: Հոգը արդէն պատրաստ էր դորա համար և ահա թէ ինչու աջակիսի փալլուն արդիւնք ստացւեց:

Բայց այդ շարժումը սաստիկ տրտունջ չարուցեց կղերականների կողմից, որոնք նորա ծագման միջոցին արդէն չափազանց չարամտութեամբ վերաբերւեցան, այդ շարժման մէջ իրանց համար վտանգաւոր թշնամի տեսնելով: Ազգային ժողովը չուզեց հերթական հարցերի շարքում դնել ձրի և պարտադիր ուսման խնդիրը և խնդիրները ուղարկւեցան Նիւպանյունին, որը նախագահում էր պարլամենտից նշանակւած ժողովրդային կրթութեան յանձնաժողովին: Նախագահը ցանկանում էր խնդիրները անուշադիր թողնել, բայց դաշնակցութեան անդամները վճռողական մարդիկ էին. նոքա շարունակ եռանդով ձգտում էին դէպի իրանց նպատակը: Պարիզի խմբի նախագահ Էմ. Վոշէն, հետեւել հնարը գտաւ, խնդիրների ազդեցութիւնը զօրացնելու համար. նա դիմեց բոլոր ժողովրդի ընտրեալ երեսփոխաններին — պարլամենտի անդամներին, գաւառական խորհրդականներին, մէրերին և այլն — և խնդրեց նոցա ձեռք քաշել խնդիրների տակ: Հինգ շաբթւայ մէջ ստորագրւեցին 35 հազար ընտրեալ պատգամաւորներ, որոնք Ֆրանսիայի 14 — 15 միլիոն բնակիչների ցանկութիւնները արտայայտողն էին հանդիսանում: Բայց դժբաղդաբար այդ շարժման ամենատաք ժամանակը Թիերի նախագահութիւնը ընկաւ և իշխանութիւնը անցաւ դաշնակցութեան վաղեմի թշնամի կղերականութեան ձեռքը: Դժբաղդ օրեր վերայ հասան դաշնակցութեան համար. սրեֆէկտները արգելում էին հրապարակական դաստիարակութիւնները, փակում էին գրադարանները և ժողովրդական ակումբները: Ուսու մնարաններին հրաման էր տրւած դաշնակցութիւնից ոչինչ նպաստ չ'ընդունել, ուսուցիչներին պատուիրւած էր դուրս գալ ընկերութեան անդամակցութիւնից: Մինչև անգամ Հումայ Պապը

խառնեց այդ գործում և իւր կանոնական կոնդակում առ 1872 թւի նոյեմբերի 22, որոտաձայն նշովքներ թափեց այդ «վնասակար» հիմնարկութեան գլխին: Կարելի էր կարծել թէ դաշնակցութիւնը սանուլ աւաւ արդէն իւր գործը և այդքան ջանքն ու աշխատութիւնը իղուր կորան: Բայց դաշնակցութեան զաղափարները այնքան խոր արմատ էին զցել Ֆրանսիայի հասարակութեան մէջ, որ չը նայած նորա դէմ շարուցւած հալածանքին՝ 1876 թւին նա ունէր 30.000 անդամ և հիմնած ունէր 210 խմբեր, 400-ից աւել զրադարաններ համայնքներում և 175 զրադարան զօրատներում: Իսկ երբ կղերական նախարարութիւնը ընկաւ և կառավարութեան գլուխ անցաւ Ժիւլ Ֆերրին, դաշնակցութիւնը քաղաքացիական իրաւունք ստացաւ և նորա օրինագիծը՝ պարտադիր և ձրի ուսում մտցնել, ընդունեց և հաստատուեց պատգամաւորների պալատում: 1889 թւին, դաշնակցութեան մէջ մտնող բոլոր ընկերութիւնների ներկայացուցիչները առաջին անգամ կոնգրէս կազմեցին: Այդ ժողովում մշակեց դաշնակցութեան կանոնադրութիւնը և գծեց այն ճանապարհը, որով նա պիտի ընթանայ ապագայում: Այդ ժողովում Մասէն ճառ խօսեց, որով յայտնում էր թէ դաշնակցութիւնը այսուհետեւ էլ պիտի ազատ լինի կուսակցական ոգուց. «մեր գործն է՝ ընտրողներ ստեղծել, ոչ թէ՝ ընտրութիւններ անել», — ասում է նա: «Ճատ չարչարեցանք մինչև որ ազատ ժողովուրդ դարձանք: Ուրեմն աշխատենք պահել այդ ազատութիւնը, իսկ դա միայն այն ժամանակը կարելի է, երբ մեզանից ամեն մէկը այդ ազատութեան պահպան կը լինի: Երբ այդպիսով դաշնակցութիւնը պետական հաստատութիւն ստացաւ, այնուհետեւ ամեն տարի կոնգրէսներ էին կազմում, իսկ 1889 թւին դաշնակցութիւնը առաջին անգամ միջազգային կոնգրէս կազմեց «Ժողովրդային կրթութեան մասնաւոր նախաձեռնողներից»: Այդ կոնգրէսին մասնակցում էին բոլոր եւրոպական տէրութիւնները, մինչև անգամ Չինաստանը, Ճապոնը, Արգենտինեան հասարակապետութիւնը և ուրիշները: Այդտեղ վճռեց ժողովրդային կրթութեան միջազգային դաշնակցութիւն կազմել: Ֆրանսիական դաշնակցութիւնը, որ իւր գոյութեան 25 տարւայ ընթացքում 200-ից աւել խմբեր էր կազմել, այժմ աւելի ընդարձակում է իւր նպատակները, և, ինչպէս Մասէն

ասում է, «անցնում է միջազգային խաչակրութեան գլուխը տգիտութեան դէմ արշաւելու»:

Տեսանք, թէ Թրանսիայի ժողովրդի կրթութեան գործում ինչ մեծ նշանակութիւն ունեցան մասնաւոր մարդկանց ջանքերը, որոնք իրանց սիրտն ու հոգին ամբողջապէս նւիրել էին ընտրած գործին:

Թրանսիական դաշնակցութեան պատմութիւնը ցոյց է տալիս, թէ ինչեր կարելի է անել եռանդով և միաբան գործելով: Մեզ մնում է միայն ցանկանալ, որ այդ դաշնակցութեան օրինակը դէթ մասամբ նպաստէ մեզ մօտ ևս նոյնպիսի հաստատութիւնների կազմելուն:

ԱՊԹԵՐՈՆԵԱՆ ԹԵՐԱԿՂԶԻՆ

ԵՒ

ՌՈՒՍԱՅ ՆԱԻԹԸ

ԳԱՂՈՒՍՏ ԿԻՒԼՊԵՆԿԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹)

Հիստորիան Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների տարեկան արտադրութիւնը նաւթով, որը 1883 թ.ին 460 հեքտոլիտր էր, վաւր իջաւ 1884-ին 445 միլիոնի և 1885-ին՝ 400 միլիոն հեկտոլիտրի. Բաքւի նաւթի արտադրութիւնը, ընդհանրապէս, 1883-ին միայն 110 միլիոն հեքտոլիտր էր, իսկ չնայ արագ բարձրացաւ՝ գործիքների և հաղորդակցութեան ճանապարհների կատարեւազործելով: Միւս կողմից Բաքւի ապաղան ահագին է, մինչդեռ Միացեալ-Նահանգներինը անհանգստացնող է դառնում, և Կովկասի նաւթի վերջնական չաղթութիւնը չի կարող չատ հեռուն լինել, եթէ հաւատանք պզ. Մարւինին (Marvin), Ստուէլին (Stowell) և Պաւէլ Չիխաչեւին (Paul de Tchihatchef ³):

Աւելացնենք որ նաւթային հողերը, որոնք առաջ երկրում իշխող թուրք և պարսիկ բէգերի սեպհականութիւն էին, ալժմ մեծ մասամբ գործարանատէրերի սեպհականութիւն են: Գլխաւորներն են՝ Նորբէլ եղբայրները և Ռոթշիլդի տունը: Ամենաշուրջ աղբիւրների հարեանութեամբ՝ գետինը արժէ 50 ից մինչ 80 ֆրանկ քառակուսի սաժէնը, կամ 11 մինչ 17 ֆրանկ քառակուսի մէտրը: Շահագործող հողերի կենտրոնները զուրս կարելի է գնել քառակուսի սաժէնը 15 ֆրանկով և աւելի պակաս:

¹) Տե՛ս «Մուրճ» № 7—8 և 9.

²) Սովորական չափսի միութիւնն է բարիլ (baril), որ ունի 42 գալլոն. մի գալլոնը պարունակութիւնն է մօտ 4 1/2 լիտր:

³) Տե՛ս Revue des deux Mondes 1888 թ. հոկտեմբերի 1-ին:

III

Տեսնելուց չեա թէ ինչպէս Ապշերոնեան թերակղզին ու անապատաւին դաշտերում նաւթը խփում է դէպի օդը աղմկալի շատրաններով, մեզ մնում է նրան հետեւել արհեստանոցների մէջ ուր չահագործութիւնը նորան իւր ձեւքն է տւում, նորան մշակում է և պատրաստում արտահանութեան համար: Մենք պէտք է թափանցենք Սև քաղաքը, այսինքն Բաքւի աջն զղւելի քաղաքամասը, որը վերապահւած է գործարանների արհեստաւորների համար: Այնտեղ ամեն ինչ սև է՝ պատերը, հողը, մթնոլորտը, երկինքը. մարդ զգում է նաւթը, որի գոլորշիները շնչում ենք. հեղուկի սուր հոտը մարդուս կոկորդն է բռնում: Ուր են Մինգրէլիալի բուսականութիւնը, Ղարաբաղի կանաչը, Թիֆլիսի ուրախ հորիզոնը? Ճամբորդը երազել անգամ չի ուզում ալդայիսի բաներ պահանջելու: Նա նաւթի թագաւորութեան մէջ է. Ապշերոնի թանկագին բերքը կլանում է ամեն հոգսեր. մարդ գնում է ծխի մշուշի մէջ որ մթնացնում է մթնոլորտը և իւզալին ցեխի ջրաշեղջի մէջ, որ պատել են զետինը. Սև քաղաքում ամեն ինչ սև է: Բայց հէնց ալդտեղ պէտք է որոնել Անդրկովկասի հարստութիւնը. Սև քաղաքն է որ ապրեցնում է Բաքուն իւր 200 գործարաններով, որ ալետեղ հիմնել են երեսուն տարուց պակաս միջոցում. և, չը լինէր նաւթը՝ երբէք չէին շինիլ Բաթումի երկաթուղին: Ուսումնասիրենք ուրեմն ալդ հետաքրքրական քաղաքամասը. մենք կ'աշխատենք ծանօթացնել դիստիլացիալի դանաղան արդիւնքների հետ, նոցա զլիսաւոր գործադրութիւնների հետ, և, եթէ մենք չեա չենք կանգնիլ ստատիստիքական տեղեկութիւնների կամ օրգանական քիմիալի չորութիւնից, ալդ նրանից է, որ մենք համոզւած ենք թէ սրքան ալդ ուսումնասիրութիւնը հետաքրքրական է: Կարելի է սրղեօք աննշան համարել մի ինդուստրիալի մանրամասները, որի արդիւնքը քսան տարում հարիւրապատկւել է? 1870 թւին մաքրած նաւթի տարեկան արդիւնքը հազիւ 15,000 թոն էր. ալժմ նա անցնում է 1 միլիոն թոն:

Հում նաւթը իջնում է Բալխանէ-Սարունջիից մետաղեալ խողովակներով. եթէ կարիք լինի՝ կարելի է հեղուկը ջրհանել ինչպէս ալդ լինում է ամերիկական pipe lines-ներում. բայց զետինը ալքքան թեք է, որ ալդ գործողութիւնը աւելորդ է դարձնում: Բալուլի հարթութեան համար ստեղծել են գործարանների մի ալ կէնտրոն որքան կարելի է՝ նաւթի հողերին մօտ: Նրբ գալիս է Սև քաղաքը, նաւթը հոսեցնում են Վիթլոարի աւազանների մէջ, որոնց տարողութիւնը տարբեր է. Նոբէլ հեքաւրները ունին մի քանիսը 50,000 հեքաօլտր տարողութեամբ: Նոցա նման մեծ գործարանատէրերը իրանց սեպհական խողովակներն ունեն՝ Բալխանի հորերը միացնելու համար իրանց թորագործարանների (distilleries) հետ: Փոքր զտողները (raffineur) բնդհանուր խողովակ ունեն: Հեղուկի տեսքը իւզա-

վիյ է, կանաչաւուն գոյնով, դեղնաւուն փոփոքով և ցոլքով. գոյնը աւելի մուգանում է, ցոլքը մաւգ կապուտ դառնում, երբ քննում էք նաւթի մեծ քանակութիւն. հում նաւթի սպէցիֆիքական քաշը տարբերւում է 790 և 891-ի մէջ. Բալախանում նա 871 է 17 աստիճան ջերմութեամբ ցելսիուսով ¹⁾։

Չտելու գործողութիւնները ամեն տեղ գրեթէ նոյնն են. փոխանակ հում նաւթը ուղղակի աւաղաններից կամ նաւթամբարներից փունդերը կամ «րետորտները» անցկացնելու, նախ անց են կացնում առաջնի նման ջրամբարների մէջ, բայց որոնք չրջապատւած են մաղուտի շրջանակներով կամ խողովակներով (մաղուտը՝ նաւթի մնացորդներն են)։ Ուրեմն հեղուկը հասցնում են մի չափնի ջերմութեան, երբ նորան մտցնում են փունդերի մէջ. փունդերը ցիլինդրական ձևի թորանոցներ ²⁾ են բաւականի մեծ տարողութեամբ և ընդունակ տանել ամենամեծ ջերմութիւնը։ Տաքացնելը կատարւում է տակից, միշտ մաղուտի մի ջոցով, որը ոչ թէ միաջն տաքացնում են, այլ բոցավառում պուլսերիզատոր խողովակի բերանին։ Ջերմաչափը ցոյց է տալիս փունդի ներսի տաքութիւնը, իսկ մի կրիտաւաղան խողովակ ցոյց է տալիս հեղուկի ներսի մակերեսովը։ Թորանոցի խողովակները սլարուրած են և իւր շինւածք՝ նշանաւոր ոչինչ չեն ներկայացնում։ Սարւածը (l'appareil) շատ պարզ է. ջերմութիւնը կամայկամայ բարձրացնում են ալնպէս սր իրարից բաժանւեն զանազան հեղուկները, որոնց խառնուրդը կազմում է հում նաւթը։ Սև ալը զանազան հեղուկները տարբեր ցնդականութիւն ունեն, ալսինքն նոցանից մէկը ցնդում է (թուջում, դուրչիանում) երբ նաւթի ջերմութիւնը ալս լնչ աստիճանին է հասնում, միւսը՝ աւելի բարձր ջերմութեան աստիճանին և ալն։ Այսպէս՝ քէնդինը գտւում է 100 աստիճանի հասած ժամանակ, գաղտինը 120—130 աստիճանին (ըստ Յելսիուսի), լետս՝ կերոսինը՝ 150 աստիճանին, և երբ ջերմութիւնը հասնում է 250 աստիճանի, ալն ժամանակ միաջն գործողութիւնը զադարեցնում են՝ փունդից դուրս բերելու համար ալն մնացորդը, որ կուտւում է մաղուտ։ Ալը մնացորդը հասում է խողովակների մէջ, որոնք շրջապատւած են երկրորդ նաւթամբարները և անցնում ընդարձակ ամբարները ուր նորան հաւաքում են։ Չտած զանազան արդիւնքները իրարից բաժանելու համար պատրաստել են երեք իրարից անկախ աւաղաններ. մէկի մէջ, ուր վերջանում է խողովակը, գտւում է

¹⁾ Սպէցիֆիքական քաշը այն յարաբերութիւնն է որ կայ մե մարմնի մեծութեան և նորա ծանրութեան մէջ՝ համեմատած ջրի հետ։ Ալերը բերւած թւերը այսպէս պէտք է հասկանալ, որ եթէ մե կուրական մետր ջուր 1000 քաշէ, նոյնքան հում նաւթը 17 աստիճանով ըստ Յելսիուսի ջերմաչափի քաշում է 790—890 կամ 871 քաշ, ասելէ թէ հում նաւթը ջրից այլ-քանով աւելի թեթեւ է։ Խմբ.

²⁾ Թորանոցը այն է, ուր թորում են. թորել նշանակում է ծորեցնել կաթիլ կաթիլ, դտել, մաքրել։

բէնզինը. մի վերակացու արէօմէտրով որոշում է ալն վալրկեանը երբ երևում է գազովինը և պարուրաձև խողովակը ուղղում է երկրորդ աւազանի վերալ. նոյն ձևով վետու ուղղում են նորան երրորդի վերալ. Այդ բոլոր աւազանները հաղորդում են նոյնչափ մեծ երկաթաթիթեղեալ ամբարների հետ:

Թորման (ղիստիլացիա) չորս արդիւնքները ստրա են՝

				Սպէյթէնիւնի չափը.
Բենզին, որից ստացւում է 100-ին	1			0,725
Գազովին » » »	3			0,775
Կերոսին » » »	27			0,830—0,840
Մազուա » » »	65—69			0,878—0,900

Այդ է թորման առաջին ֆազիսը. երկրորդ ֆազիսը, որի համար ոչ բոլոր թորանոցները ունին լարմարութիւններ, ալն է, որ մաղուտը մշակեն և նորանից ստանան ուրիշ, աւելի ծանր լարծուտ իւզեր, որոնց դեռ կը վերադառնանք:

Լուսաւորելու իւզը՝ կէրոսինն է. կովկասում հում նաւթից ստացւում է կէրոսին միալն 27⁰/₁₀₀, մինչդեռ Միացեալ-Նահանգներում ստացւած կէրոսինը կազմում է հում նաւթի 70 տոկոսը ¹⁾: Ամերիկական նաւթի գերագանցութիւնը ուրիշն չափ մեծ կը լինէր, եթէ Ապչերոնի հորերը աւելի բերրի չը լինէին և մանաւանդ եթէ Բաքւի կէրոսինի լուսաւորելու ուժը 10—15 տոկոսով աւելի մեծ չը լինէր քան ամէնալաւ ամերիկականինը (Redwood H. Sainte-Claire Deville). Բաքւի նաւթի լոյսը նաև աւելի հաւասար է: Այդ տարբերութիւնները մեկնում են նրանով, որ Բաքւի նաւթում կան լալտնի քանակութեամբ ջրածուխներ, էթիլէնի սէրիալից (hydrocarbures de la série éthylenique), որոնք աւելի հարուստ են քնածխով, քան ամերիկական նաւթի ջրածուխները: Մանրակրկիտ հետազոտութիւններով կազմել է հետեւեալ ցուցակը

Սպէյթէնիւն.				
	չափը.	Բնածուխ.	Ջրածին.	Թեւածին..
Բաքւի թեթեւ նաւթը.	0,884	86,3	13,6	0,1
Բաքւի ծանր նաւթը	0,938	86,6	12,3	1,1
Բաքւի նաւթի մնացորդը	0,928	87,1	11,7	1,2
Պէնսիլւանիայի ծանր նաւթը	0,886	84,8	13,7	1,4

¹⁾ Ուրիշն Միացեալ Նահանգները ոչ միայն այժմ արտադրում են 2 անգամից աւելի նաւթ, քան Բաքուն, այլ դեռ այնտեղի մի պուշ հում նաւթից 2¹/₂ անգամից աւելի կէրոսին է ստացւում, քան Բաքւում: Այդպիսով ուրիշն Միացեալ Նահանգները այժմ տալիս են մօտ 6 անգամ աւելի կէրոսին, քան Բաքուն: Ել մենք չենք հասկանում, թէ ինչպէս կարելի է մօտազայ սուղալայի համար Բաքւի նաւթի վերջնական յաղթութեան մասին այդքան համարձակ խօսել, նոյն իսկ ընդունելով Բաքւի նաւթի աւաւելուութիւնները, որոնց մասին ներքեւ խօսուում է:

Չը նախած որ Բաքւի նաւթը աւելի թանձր է, քան Պէնսիլւանիայի (Միացեալ-Նահանգներում), բայց նա նոյնքան լաւ է վառւում. իսկ դըք-տոր Բիլլի (Biel, Պետերբուրգում) փորձերը ապացուցել են որ Բաքւի նաւթի վեր բարձրանալու ուժը աւելի բարձր է. ահապէս որ նորա մէջ կարելի է, առանց անլարմարութեան, խառնել աւելի մեծ քանակութեամբ ծանր իւղեր: Ամերիկական նաւթը ընդհակառակը տալիս է սկզբում շատ փալուն լոյս, քնուկ, երբ թեթեւ իւղերը սպառւում են՝ հեղուկը աւելի զգաւորութեամբ է անցնում պատրուկի մէջ, ջերմութիւնը քաշանում է, օդը աւելի զգաւոր է խաղում, ածուխը ալ ևս չողուն չէ և լամպի պատրուկը շուտով ածխանում է: Եւ ալ և ալ իւղերի իրար հետ խառնելու ամենամեղման վտանգներին է ալդ. գոնէ Բաքւում կեղծելու փորձերը խիստ կերպով հալածուել են:

Բաքւի նաւթի մի ալ առաւելութիւնը այն է որ նորա flashing-point, այսինքն նորա բռնկելու կէտը շատ աւելի բարձր է քան ամերիկական նաւթինը: Եւ իրօք, ապահովութեան համար պէտք է որ մեծ քանակութեամբ նաւթը ոչ միայն իսկողն չը բռնկւի լուցկիի հետ դիպչելով, ալ և հանդցնի լուցկին: Եւ պէտք է որ նաւթը ինքն իրան չը բռնկւի սովորական տաքութեան ժամանակ: Նաւթի այս չատկութիւնների վերաջ հսկելու համար հնարւած են տարբեր գործիքներ, որոնցից Եւրոպայում ամենաշատն է Աբէլլի (Abel) գործիքը: Արդ, ամերիկական նաւթը բռնկւում է, երբ Աբէլի գործիքը ցուց է տալիս 24 մինչ 27 աստիճան տաքութիւն, իսկ Բաքւինը՝ երբ նոյն գործիքը ցուց է տալիս 32 մինչ 35 աստիճան: Եւրոպայում առհասարակ պահանջում են որ բռնկումը կատարւի գոնէ ոչ աւելի շուտ քան 21 աստիճանից սկսած (Աբէլի գործիքով): Աբէլի գործիքի 21 աստիճանը համապատասխանում է Յելսիուսի 30 կամ 31 աստիճանին: Ֆրանսիայում պահանջում են ոչ թէ 21, ալ 27 աստիճան (ըստ Աբէլի), որ նոյնն է թէ 35 աստիճան ըստ Գարնիէի գործիքի, որը Ֆրանսիայում ամենաշատն է: Եւ ալդ պահանջը աւելի Բաքւի նաւթի համար է նպաստաւոր:

Ընդհանուր առմամբ, եթէ Բաքւի նաւթը բաւականին աղքատ է կէրոսինով, դորա փոխարէն ստացւած կէրոսինը աւելի հաւասար է, աւելի լուսատու է, աւելի լարմար է և աւելի անվտանգ է քան Պէնսիլւանիայի նաւթը. և Բաքւում կէրոսինը կազմում է իսկապէս հում նաւթի 30 տոկոսը և ոչ թէ 27 տոկոսը. միայն թէ 3 տոկոսը կորչում է երկրորդ թորման ժամանակ, որի մասին դեռ պէտք է խօսենք: Մի անգամ որ կէրոսինը զտւած է, սորան ուղղում են դէպի ալսպէս կոչւած աժիտատոր (agitateur), որը մի ցիլինդրական աւազան է 1000—1500 հէքտոլիտր պարունակութեամբ՝ երկաթէ հաստ թիթեղից շինւած և որը հաղորդւում է մի ուժեղ շոգեջրհանի հետ: Որպէս զի հեղուկի զոյնը բաւականաչափ պարզ լինի, որպէս նաև ալ պատճառներով՝ պէտք է որ տէմպերատուրան

(Ջերմութիւնը) բաւականին ցած լինի, աչն է 17—18 աստիճան ըստ Յելսիուսի: Լււ ալոպէս սկսում են օդ խաղացնելով ցրտացնել թորանոցից ստացւածը ու միննոն ժամանակ՝ թանձրացրած օդի ներդործութեամբ՝ աւելացնում են անձրևի ձևով $1\frac{1}{2}$ —2 տոկոս ծծմբաթթու. $1\frac{1}{2}$ տոկոս բաւական է որ հեղուկը ստանալ վաճառականութեան մէջ չափնի «beau blanc» պարզ գոյնը: Քառորդ ժամից չես, ածխատորի կոնաձև չատակում՝ տեսանելի է լինում սպիտակաւուն խաւ թթու կեղտերի, խակ մի ժամից չեսո՞ր բոլոր կեղտերը զատւած են լինում, որոնց հեռացնում են ածխատորի տակը գտնուող կրանտի միջոցով: Ծծմբաթթու մի անգամից չեն ներմուծում, ալ փոքր քանակութիւններով: ամեն անգամ որ ներս են մտցնում նորան՝ տեսպերատուրան զգալի կերպով բարձրանում է, և շարունակում են շարժել մինչև որ նա չը բարձրանալ. ալ ժամանակ ընկնի ան արդէն վերջացած է: Լնչպէս ասացինք՝ թողնում են որ մի ժամ հանգստանալ, կեղտերը գուրս են բերում, նորից ծծմբաթթու են աւելացնում և ալոպէս շարունակ: Ալ ամբողջ գործողութիւնների միջոցին տեսնւում է որ ծծմբաթթուն մեծ քանակութեամբ զատւում է: Ծծմբաթթուի հետքերը հեռացնում են «լւանալով» կերոսինը և չեսո՞ր աւելացնելով 1 տոկոս կիլիչ օջան 12 աստիճանի ըստ Բոմէի (Baumé) ու շարունակ նորան շարժելով: Բալց գործողութեան ալ վերջին մասը կատարում են մի ալ ածխատորի մէջ: Մի քանի անգամ հեղուկը ջրի մէջ «լւանում են», և չեսո՞ր միայն նա ուղարկւում է աչն բէզէրուարները, որ տեղից նորան գուրս են բերում միայն վաճառելու կամ արտահանելու համար:

Բաքւի բոլոր թորանոցներից, որոնց պարագաները թուլ են տալիս կէրոսինի ալ մաքրումը, Նորէլ եղբայրներինը ամենալաւ պարզաբան է և ամենալաւ կաղմակերպւածը: Դա մի արհեստանոց է, ալ մի քաղաք 4000 հոգով «villa petroli», բնակարաններով ծառայողների համար, հիւանդանոցով բանտների համար, մի ձրի դպրոցով նոցա երկաթների համար, մի գիւղով նոցա բնակելու համար: Նորէլ եղբայրները ներմուծել են ամերիկական բոլոր կատարելագործութիւնները, և, չը նալւած գորան, տունը աչնալի տնտեսութեամբ է կառավարւում, որ նոքա ունին մի չատուկ բաժին՝ ուր կէրոսինի մաքրելուց չես մնացած ծծմբաթթուն նորից պիտանի են դարձնում: Նոքա շահեցնում են նաև իրանց դարբնոցների վառարանների համար ստացած զալուինը, որ ընդհանրապէս ուրիշ թորանոցներում կորչում է: Ալ արդիւնքը, նման բէնզինին, գլխաւորապէս ծառայում է վառելու գաղը ածխացնելու համար, որով լոյսը զարմանալի մեծանում է:

Պարզ է որ ալ օրինակելի տան մէջ բէնզինը հաւաքւում է ամեն հոգացողութեամբ, երբեմն նորան երկրորդ զտման են ենթարկւում, աչն նպատակով, որ զտեն իրարից տարբեր թանձրութիւն և տարբեր գործածութիւն

ունեցող բէնզինները: Եւրոպայում, որպէս նաև Ամերիկայում, բէնզինը դորձ են ածում զլիսաւորապէս բուրդը, մահուղեղներ, ոսկորները մաքրելու համար, իւղալին սերմերից իւղ դուրս բերելու, ջրղեղեր (vernis) շինելու համար, լաճախ նկարչութեան մէջ և ալլէն, ուր նա բռնում է բենզինի խէժի տեղը (térébenthine), վերջապէս գիմիական լաբորատորիաներում բէնզինով լուծում են եօղը, ծծումբը, ֆոսֆորը, կամ կաուչուկը վառիկացնելու և լուծելու համար և ալլէն: Կովկասում ալս բոլորը զեռ զործածական է. միայն մէկը ալնտեղ շատ կալտնի է, ալն է՝ բէնզին առնչեկով կեղծել կերտինը: Այդ կեղծիքը նոյնքան վտանգաւոր է, որքան և անալնի է. ալսպէս կեղծւած կերտինի flashing-point-ը (բռնկւելու կէտը) արագ իջնում է, ինչպէս ալ ջուց է տալիս զբոսորդ Վիտի (White) կապմած հետեւեալ ցուցակը՝

flashing-point (բռնկւում է)

Վառելու նաւթը մաքուր.	49°	Յելւ.
» » խառը բէնզինի 1°/0-ի հետ 65°	Բոմէ 45—	»
» » » » 3 » — »	39 1/2	»
» » » » 5 » — »	35—	»
» » » » 1 » 72°	Բոմ 42—	»
» » » » 5 » — »	22—	»

Յալանի է որ բէնզինը զտւում է սկսած 85 աստիճանից մինչ 130 աստիճանի (հարիւրաչափով որ նոյնն է թէ Յելսիուսի ջերմաչափով), որ նորա խառութիւնը տարուբերում է 0,720 և 0,740-ի մէջ և որ նա չի բռնկւում դէրօից ներքեւ:

Ամենաթեթիւ իւղերը որ թորւում են թորանոցներում, երբեմն դորձ են ածւում վիրարութեան մէջ իբր անդդալացնող միջոցներ, շնորհիւ ալն բանի որ նոքա արագ գոլորչիւանում են, որով կառաջանում է տեղական անդդալութիւն:

Կառնանք ալժմ մաղուտին և բարձր տեսակի լարծուն իւղերին, որ նորանից ստանում են: Թորելու զործողութիւնը նման է կերտինի թորելուն, ալս զանազանութեամբ որ ալնաեղ տաքութիւնը հասցնում են 400—420 աստիճանի հարիւրաչափով (Յելսիուս) և մաքրող թթուն դորձ է ածւում աւելի մեծ քանակութեամբ: Բալց ալս ինդուստրիան շատ քիչ է տարածւած Բաքում, և մաղուտը մանաւանդ դորձ է ածւում մեքենաները տաքացնելու համար: Ազատ օդում մնացող իւղերը հետեւեալներն են, ըստ մի ցուցակի, որ կաղմեկ է սլ. Լուզելից Նորէլ՝

				Աղեղնափայլան շաշն:	flashing-point (բռնկում է):
Սուլարեան	իւղ ¹⁾	12	տոկոս	870	100° Աբէլբ
Վերեկենի	"	10	"	890	150 "
Լպրժուն	"	16	"	905	175 "
Յիլինդրի	"	5	"	915	200 "
Վազէլին	"	10	"	925	— "
Տաքացնելու	"	14	"	—	— "

Կորուստը թորելու ժամանակ 10%:

Առաջին չորս արդիւնքները կարող են ըստ ամենայնի փոխարինել բուսական իւղերին և սոցա վերաջ ալն առաւելութիւնն ունին, որ նոքա աւելի քիչ են մաշում մեքենաները և քիչ են փշատում մետաղներին, քանի որ նաւթի իւղերը կամ բոլորովին կամ քիչ են ածխածնած: Ահա ինչու ալ իւղերի գործածութիւնը աւելի ու աւելի տարածում է մանաւանդ Ֆրանսիայում, ուր նոքա բերում են նաւերով Բաթումից Մարսէլ, որոնք միանգամից բերում են մինչև 100 փոքր տակառներ: Նոքա նոյնպէս այս առաւելութիւնն ունին, որ բռնկւում են միայն շատ բարձր տեմպերատուրային, և շատ դժւար սառչում են: Վազէլինը, որը իսկական չեղափոխութիւն գցեց հիւանդատածութեան մէջ (thérapeutique), տարածում է ամեն օր ի մեծ օգուտ գործարանատէրերի:

Ինչ էլ որ լինի նաւթի՝ որպէս լուսաւորելու աղետի՝ կարեւորութիւնը, կարելի է հարց տալ թէ նորա դերը վառելիքի մէջ աւելի մեծ չի լինելու արդեօք մօտ ապագայում: Ռուսիայում ալ գործածութիւնը արդէն ընդհանրացել է: Անդրկասպիայում և Անդրկովկասում, որպէս նաև երկաթուղու մի քանի ալ գծերի վերաջ, կասպից ծովի և Վոլգա գետի նաև լում և Բաքու գործարաններում մազուտը կամ օստատկին միակ վառելիքն է: Եւ չէ թէ նա քարէածուխի նախաստանած չաջորդն է, քանի որ սորա բոլոր չափութիւններն ունի և դեռ մի քանի առաւելութիւններով: Նա անկասկած աւելի աժան է քան երկրորդականութիւնը, վերջապէս նաւթով տաքացնելը երկեւանից չէ, և փառաւոր անցեալ էլ ունի, քանի որ Մարկո-Պօլօ ²⁾ և միջնադարեան ալ ճանապարհորդներ ալ մասին չիշատակութիւն են անում:

Ինչպէս երևում է, առաջին ուսումնասիրական փորձերը կատարել են Միացեալ-Նահանգներում մօտ 1860 թիւն. 1862-ին տէրութիւնը մի

1) Որով Բաքում՝ սխեմ են վառել նաև հնոցները:

2) Մարկո Պօլօ՝ վենետիկցի հաշակաւոր ճանապարհորդ. առաջինն էր որ Արևելեան Ասիայի մասին տեղեկութիւններ տւեց (ծնւեց 1252-ին, մեռաւ 1323 թ.):

լանձնաժողով նշանակեց մի քանի մեքանիկոսների առաջարկները քննելու համար, ի միջի աչլոյ Շանի (Shan) և Լենտոնի (Lenton) պրօեկտը նախաձեռնողի մասին: Յանձնաժողովի ղեկուցումը նպաստաւոր էր, բայց քարէածուխը աղքատ շատ էր և աղքատ աժան, որ ղեկուցման նպաստաւոր եզրակացութիւնները բանի տեղ չանցան: Այդ մոլորը սակաւն արձագանք գտան Եւրոպայում: հաստատուած էր որ մի թոն (60 պուդ) վառելիքի նաւթ նոյնքան տաքութիւն է տալիս, որքան երեք թոն քարէածուխը: Այդ պերսպեկտիւան բաւականին գրաւիչ թւաց Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսիայի կառավարութիւններին, որոնք վճուցին այդ խնդրով զբաղելու ռաւանասիրութիւններ արեցին Վուլֆիչի (Անգլիայում) պետական ղեկարանում: միւս կողմից, կայսր Նապոլէօն III լանձնարարեց պ. Սէնտ-Քլէր-Վրէլլին (Sainte-Claire Deville), որ սա հետապօտի վառելիքի իւղերի կազմութիւնը և չափութիւնները, եզրակացութիւնները միանգամայն նպաստաւոր եղան. ճիշդ է որ Puebla նաւը, որ այդ պլանով էր շինւած, վատ բանեց: 1870-ին մի ռուս ինժեներ Կամենսկի Բաքում իւր ձեռքն առաւ ֆրանսիական քիմիկոսի պրօեկտները, մի փոքր փոփոխութիւններ մտցնելով. բայց չաջողութիւն չունեցաւ: Ֆրանսիայում և Անգլիայում, որոնք հարուստ են քարէածուխով և զուրկ են նաւթից, բոլոր այդ տեսակ պրօեկտներից ձեռք վերցրին. Ռուսիայում, ընդհակառակը, որը հարուստ է նաւթով և աղքատ քարէածուխով, չը լուսահատուցին. ալետեղ բաղմամբիւ փորձեր արին, առանց խնայելու ժամանակ և փող և աշխատանք զոհեցին, և այսօր այդ հաստատամտութիւնը վարձատրւած է արդէն:

Պիւտի համար պատիւը և արժանիքը մեծ մասամբ վերաբերում են ինժեներ պ. Շպակովսկուն, որի սարածը (գործիք) օրինակ ծառայեց նրանից չետոյ հնարած բոլոր մեքենաներին: Նա չաջող միտք ունեցաւ նաւթը փոշիացնել կրակով արկղի մէջ (boite à feu) և նոցա ջերմութիւնը բարձրացնել՝ տաք գոլորչիների հոսանք խաղացնելով մէջը, որով բռնկւում էր նաւթը՝ հազորդելով մթնոլորդի թթւածնի հետ: 1870 թւից, պ. Լենցը (Lenz), «Աւակալ և Մերկուրի» ռաւագնացական ընկերութեան ղեկաւոր ինժեները, պաշտօնապէս ուղարկեց Ֆրանսիա, որ ռաւանասիրի Սէնտ-Քլէր Վրէլլի և Էլզոնի ¹⁾ աշխատութիւնները, բայց չը կարողացաւ նոցա գործադրել «Վերժաւին» նաւի վերաւ: Բայց պ. Շպակովսկու գաղափարները թող աւելցին նրան կատարելագործել իւր սարածը, և այդ աղքատ լաւ չաջողեց նրան, որ նա բռնեց զիւտ անողի տեղը, ալետէս որ ալժմ Լենցի սարածն է ընդունւած Կառպից ծովի պատերազմական նա-

¹⁾ Էլզոն (Aydon), անգլիացի, ուղեց բաժանել պ. Շպակովսկու հետ պուլսերի-զատոր սխառմի վիւտի պատիւը:

ւատարմողում: Նա կատարելագործւեց Բենկստոնի, Բրանդտի, Կարապետեանցի, Նոբէլի և ուրիշների ձեռքով: Հնարած եղանակով նաւթ վառելը աչն առաւելութիւնն ունի քարէածուխի վերայ, որ բոցը կարող է ըստ կամաց կանոնաւորել և կամ հանգցնել կրանտների միջոցով: Կարապետեանցի մոյրած փոփոխութիւնով՝ նա կարողացաւ ընդունել շողեկառքերի (լոկոմոտիւ) համար, ալժմ նա փայլուն հետեանքներ է տալիս:

Ամերիկայում, ուր նաւթի գինը քանի գնում՝ ընկնում է, նորերս ուսումնասիրութիւններ են արել փոքր նաւերի համար, 70 տակառ պարունակութիւն ունեցող մի նաւ, շինւած Բրուկլինում (Brooklyn) բանեցնում է միայն 60—65 լիտր նաւթ և մի փոքրիկ բատտերէա՝ ամբողջ օրը ղեւաւ համար ժամը 16 հանդուց արագութեամբ: Նոյն ալժ հետեանքը ունենալու համար սովորական մեքենաներով պահանջւում է երկու թոն քարէածուխ և մի մեքենայ 305 միլիմէտր տրամագծով, և ալտուկ մենք ալ ևս չենք խօսում տաքացնողների, իւղ քսողների մասին և ալն, որոնց օգնութիւնը անհրաժեշտ է:

Ալժ նաւի և Բաքւի նաւերի մէջ, որոնք նաւթ են բանեցնում, ալս ղանալանութիւնը կալ, որ Բրուկլինում բանեցնում են ղտած (рафинированный) նաւթ, մինչդեռ Կասպից ծովում բաւական է միայն մոլորւոր և մինչև անգամ գերադասելի է, նորա flashing-point-ի (ալսինքն բռնկւելու կէտի) աւելի բարձր լինելու պատճառով: Բաքւում մի թոն (60 պուդ) մաղւոր արժէ 3 կամ 4 Փրանկ, տառն անգամ աւելի քիչ քան քարէածուխը, երկու անգամ աւելի ուժեղ է տաքացնում, քանի որ աւելի արագ է տաքացնում և մոխիր չի թողնում: Նալած մեքենաներին՝ 5—10 պուդ է գնում մի ժամում և մի ձիւ ուժի համար: Ի ղուր էին պնդում թէ հում նաւթը բռնկւում է ցածր ջերմութեան մէջ, ի հարկէ, նորա flanshing-point (բռնկւելու կէտը) մաղւտից սոոր է, բալց ալ կէտը չի դաժանում 45 ատոմանից և նա կարող է ղեռ շատ աւելի բարձրանալ, եթէ մի քանի օր թողնի բաց օդում Բալխանի նաւթալճերի մէջ, ալնպէս որ նորա գործածութիւնը միանգամայն անվտանգ է:

Համաշխարհային Արղիւնահանղէսում 1889 թ.-ին, Պարիզում, ես տեսալ նաւթի երկու հետաքրքրական գործադրութիւններ նաւագնացութեան համար, ոչ միայն նաւթը գործ էր ածւում կաթսան տաքացնելու, ալ և նորա գոլորչները մեքենան շարժելու համար էին ծառայում: Դա ղափարը՝ նոյն նիւթով թէ տաքացնել և թէ շարժել՝ նոր չէր: Ֆրանսիայում ղեռ ես 1856-ին ճանաչում էին Տրամբլէի (Tremblay) սիստեմը: Նաւերի համար, որը սակալն իւր թերութիւնների պատճառով թողնեց, բալց համաշխարհային հանղիսում ցոյց տւած պ. Ժարրովի (Jarrow) սիստեմը ալ անղարմարութիւնները չունի:

Մի ուրիշ սիստեմ՝ էշէր Վիս և ընկ. (Escher Wyss et Cie) շատ գործածական է Միացեալ Նահանղներում:

Մենք դեռ ամեն ինչ չ'ասացինք շաւթի ներկայի և աղագայի մասին. բայց մենք կարծում ենք թէ բաւականին գաղափար տւինք նորա մասին, և եթէ մենք կարողացանք մեր ընթերցողներին համոզել, որպէս ինքներս ենք համոզւած, թէ որքան մեծ կարեւորութիւն է ստացել մի ինդուստրիա, որը դեռ երէկ ծնւած լինելով՝ ալսքան ծաղկած զրութեան է հասել, աւելի քան չուսալ կարելի էր, աչն ժամանակ մենք չենք ավստսիլ, որ ծանրացրինք ընթերցողներին թէ թւերով և թէ նկարագրութիւններով, որոնց թիւը մենք կարող էինք բազմապատկել:

(Վերջը միւս համարում)

ԶԻՅԵՐԻԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

(Զւիցերիայի 600-ամեայ տօնի առիթով)

ՄԻՐՏ. ՄԱՆՈՒԶԱՐԵԱՆԻ

(Նարուհակութիւն¹⁾)

B. ԳՈՐԾԱԴԻՐ ԻԾԽԱՆՈՒԹԻՒՆ (pouvoir exécutif)

Գործադիր իշխանութիւնը, ինչպէս վիչեցի, պատկանում է դաշնակից խորհրդին (conseil fédéral): Մինչ 1848-ը իսկապէս ասած գոյութիւն չունէր կենտրոնական մի մարմին, որը կարելի լինէր գործադիր իշխանութիւն անւանել և ոչ իսկ նա ունէր մշտական բնակատեղի (résidence): 1848-ից որոշում է դաշնակցութեան ղլխաւոր և մշտական կենտրոն Բէրն քաղաքը, որը և այդ պատճառով կոչւում է դաշնակցական քաղաք (Bundesstadt):

Դաշնակից խորհուրդը բաղկանում է 7 անդամներից, որոնց ընտրում է Դաշնակից ժողովը 3 տարի ժամանակով: Ընտրւել կարող են բոլոր քաղաքացիները, որոնք ներկայացուցիչ լինելու իրաւունք ունին: Ընտրողութիւնը պէտք է կատարւի աջնպէս, որ միևնոյն կանտոնից երկու հոգի խորհրդի անդամ չը լինեն: Դաշնակցական խորհրդի անդամը ոչ մի ալ պաշտօնով պարապել կարող չէ: Ընտրւելուց չետոյ նրանք ալ ևս պարլամէնտին չեն պատկանում. իսկ իրաւունք ունեն ազատ մուտք գործելու պալատները և առաջարկութիւններ անելու: — Դաշնակից խորհուրդը ունի իւր նախագահը և փոխ նախագահը, որոնց ընտրում է պարլամէնտը մի տարի ժամանակով: Ոչ նախագահ և ոչ փոխ նախագահը կրկին ընտրւել չեն կարող (sont élus pour l'année et non rééligibles): Նախագահը

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ» № 9:

Վրում է դաշնակցութեան նախագահի փոքուն տիտղոսը (président de la confédération). Իսկ իրականապէս նա լոկ դաշնակից խորհրդի նախագահ է և վարում է նիստերը և ոչ մի ուրիշ արտօնութիւն կամ իրաւունք չէ վաւերում: Ստանում է միւս անդամներին համահաւասար ռոճիկ: Դաշնակից խորհուրդը իսկապէս ուսած վարչական մի օրդան է և ոչ իշխանութիւն: Նա կատարեալ ենթարկւած է պարլամէնտին, եթէ կարելի է ասել, իրագործում է պարլամէնտի կամքը, վարելով նորա գործերը: Հսկում է օրէնքների իրագործման, երկրի ներքին և թէ արտաքին ապահովութեան, կատարում է ֆինանսական, զինւորական և ալ մի քանի նման գործեր, համաձայն պարլամէնտի տւած հրահանգներին և ամեն անգամ, երբ պարլամէնտը հաւաքւած է, նա հաշիւ է ներկայացնում իւր գործաւարութեան մասին:

Եթէ պարլամէնտը ցրւած է և վտանգ է սպառնում երկրի խաղաղութեան արտաքուստ թէ ներքուստ, ապա գործադիր իշխանութիւնը, իրաւունք ունի անմիջապէս մինչ 2000 ղինւոր կոչել. բայց եթէ կարիք եղաւ հաւաքւած զօրքերը երեք շաբաթից աւելի պահելու և կամ թիւը աւելացնելու 2000-ից, ապա նա անչափազ պարտաւոր է պարլամէնտը կանչելու, առանց որին մի քալ անել կարող չէ:

Դաշնակից խորհուրդը բաժանւած է 7 դէպարտամէնտների, որոնցից իւրաքանչիւրը լանձնւած է մի անդամի: Օրինակ, քաղաքական, ներքին, արդարադատութեան և ոստիկանական, զինւորական, ֆինանսների, վաճառականական ու երկրագործական, պոստ ու երկաթուղիների: Այդ բաժանմունքը լոկ վարչութեան գիււրդութիւն տալու համար է. իսկ ինչ վերաբերում է խորհրդի պատասխանատւութեան, խորհուրդը պատասխանատու է համերաշխաբար (solidairement) (լօգ. 103 Դ. Ս.):

Ինչպէս նկատում է ընթերցողը, գործադիր իշխանութիւնը ոչ մի անկախութիւն չ'ունի. բայց չը նալւած գորան, նա կրում է լոկ պատուի կոչումը՝ «Դաշնակցութեան նախագահի» տիտղոսը (président de la confédération). Նոյն իսկ նրան, ինչպէս լիւում էք, հաւատ չէ ընծալում զւիցերիացին ու մէկ տարով է ընտրում, ալն ևս երկրորդ անգամ ընտրւելու իրաւունքից զրկելով:

Նորա այդ տեսակ վարմունքը ինչ կերպ կ'ընդունէք, ալք ևս չը գիտեմ. միայն չը մոռանանք, որ Բոնապարտը նախ քան կալսր լինելը, ֆրանսիական հանրապետութեան նախագահն էր «խմպէրատոր»-ի (?) տիտղոսով. իսկ լուի Բոնապարտը, գրեթէ իրագործեց իւր ազգականի ծրագիրը, և երբ 1851-ին պետական հարւածով երդմիադանց եղաւ, ամբողջ մի ազգի իրաւունքները ոտի տակը դնելով, ֆրանսիական հանրապետութեան պետական անձնաւորութիւններից միմիայն չալանի իրաւադէտ Պրոտալիսը բացարձակօրէն բողոքեց և պահանջեց, որ պահապաններով դատարանին ներկայացնեն ապստամբւած նախագահին, ինչպէս պե-

տական դաւաճանի: Բայց միայն մի ձայն բաւական չէր ապստամբ նախադաշնի և մի քանի հարիւր հազար կանոնաւոր զօրքի դէմ:

Ահա ինչու զւիցերիացիին մշտական բանակի դէմ է և ինչու նա հաւատք ընծալել չէ սիրում ում և լինի նա սիրում է իւր գործերը ինքը տեսնել և իրաւունք կարծեմ որ ունի, չէ...

С. ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դատաստանական իշխանութիւնը, որի կազմը գտանւում է Լոդա-նում, 1874-ի սահմանադրութիւնով՝ սլատկանում է դաշնակից ատեանին (tribunal fédéral): Հին կանտոններում միութիւնը միջնորդ դատարան էր միայն ճանաչում, չէլեւսական հասարակապետութեան ներքոյ ալք սխտեմը ընկնում է. իսկ 1815-ին նորից երևան է դալիս: 1848 ից կալ դաշնակից ատեան լոկ հասարակական իրաւունքի համար, ալն ևս շատ սահմանափակ իրաւունքներով. իսկ ինչպէս իշխանութիւն, իսկապէս նա պոլութիւն ունի 1874 թւականի լունիսի 27-ի մի օրէնքով:

Մի ալլ անդամի թողնելով դատաստանական իշխանութեան փափուկ սկզբունքների հետ ծանօթացնելը, որը խոտտանում ևս կատարել մօտիկ ապագալում, մտադիր լինելով խօսել Ամերիկալի դատաստանական կազմակերպութեան մասին, ևս ալթմ կ'անցնեմ ուղղակի Զւիցերիալ դաշնակից ատեանին:

Դաշնակից ատեանը բաղկանում է 9 անդամներից և 9 փոխանդամներից, որոնց նշանակում է պարլամէնտը 6 տարի ժամանակով: Անդամներից երկուսը Փրանսիական, մէկը իտալական, իսկ մնացածները գերմանական կանտոններից են նշանակւում:

Ատեանը ունի իւր նախագահը ու փոխ-նախագահը, որոնց նշանակում է նոյնպէս պարլամէնտը 2 տարի ժամանակով: Նախագահը կազմում է ատեանը ու հսկում քննիչներին (juges d'instruction) և ալլ դատարանական պաշտօնեաներին: Անդամներից իւրաքանչիւրը ստանում է 10,000 ֆրանկ, իսկ նախագահը 11,000 ֆ. տարեկան:

Ատեանը ունի նոյնպէս 2 քարտուղարներ, որոնք պէտք է գիտենան թէ գերմաներէն և թէ ֆրանսերէն. իսկ դոցանից մէկը կամ միւսը անպատճառ նաև իտալերէն: Դոքա ստանում են 6—8000 ֆրանկ տարեկան: Քրէական լանցանքների ատեանը նշանակւում է 2 քննիչներ 6 տարի ժամանակով: Քրէական ատեաններում ամեն անգամ դաշնակից ժողովը նշանակում է մի ընդհանուր պրօկուրոր (procureur général), որը ներկալ է լինում լոկ քրէական գործերի նիստերում:

Որ և իցէ մի վճիռ կալացնելու համար, անհրաժեշտ է ատեանի 7 անդամների ներկայութիւնը: Գործերը կատարւում են հրապարակաւ և ոչ զուսփակ (huis clos): Ատեանի վճիռները գործադրելի են բոլոր

կանտոնների համար (Գ. Ս. 104.): Ատեանի իրաւասութիւնը երեք կարգի է բաժանուում:

I. Քաղաքացիական վէճերում, ինչպէս բարձրագոյն ատեան, վճռում են դաշնակցութեան և կանտոնի կամ կանտոնների մէջ ծագած վէճերը: Գաշնակցութեան և մասնաւոր անհատի կամ անհատների, կանտոնների իրար մէջ և վերջիններիս ու մասնաւոր անհատի կամ անհատների մէջ տեղի ունեցող վէճերը:

Նորա իրաւասութեանն են ենթարկուում նոյնպէս հալմաթլոյների մէջ տեղի ունեցող հարցերը և բացի ազդ՝ ապահարզանի և կրկնամուսնութեան վերաբերեալ խնդիրները և ալլն:

II. Քրէական չանցանքների համար ատեանը բաժանւած է մեղադրական ատեանի (chambre d'accusation), քրէական ատեանի և վճռաջինջ ատեանի (chambre de cassation), որոնք նշանակուում են մի տարի ժամանակով: Քրէական ատեանը կազմուում է 12 երդւեալներից ¹⁾:

Գաշնակցութիւնը բաժանուում է 5 շրջանի, որոնցից իւրաքանչիւրը ունի իւր դաշնակցական քրէական ատեանը, իսկ Նիստերի տեղի մասին ամեն անգամ երբ կարիք կազ, որոշուում է, թէ ուր պէտք է լինի: Քրէական ատեանը բաղկանում է 3 անդամներից և երեք փոխ անդամներից: Իւրաքանչիւր մի կարգ Նիստերի համար դաշնակցի ատեանը նախագահ է նշանակուում:

Քրէական ատեանում դատուում են դաշնակցութեան պաշտօնեաները, դաւաճանութեան համար կամ դաշնակցի իշխանութեան վրա՝ պործ դրած բռնութիւնների համար: Ժողովրդի իրաւունքների դէմ կատարած չանցանքները: Նա է դատում նոյնպէս քաղաքական ազն չանցանքները, որոնք պատճառ են եղել խռովութիւնների և դաշնակցի ոգի միջամտութեան: Հասարակաց իրաւունքի վերաբերեալ հարցերը նորա իրաւասութեանն են ենթարկուում, ինչպէս դատաստանական բարձր ատեանի: Նա է վճռում դաշնակցութեան ու կանտոնների և ալլ վերջիններիս իրար մէջ տեղացի վէճերը: Պաշտպանում է քաղաքացիներին, ապահովելով նրանց իրաւունքները, թող չը տալով, որ խախտեն սահմանադրութեան չօրւածները, իսկ դաշնակցի խորհրդի ու դաշնակցի ատեանի մէջ ծագած վէճերը ենթարկուում են պարլամէնտի իրաւասութեան:

Ալլմ պատրաստուում է նոր պրօէկտ դատաստանական կազմակերպութեան: Լրագիրները իրանց էջերը լալն բացել են, հիւրընկալելով

¹⁾ Ներգեալ դատաւոր կարող է ընտրւել իւրաքանչիւր մի դէպքերից, որը ընտրւելու իրաւունք ունէ Գ. Սահմ. 40րդութեամբ: Բացառութիւն են կազմում եկեղեցականները, դատաստանական բոլոր ծառայողները և ոստիկանական պաշտօնեաները, որոնք կարող չեն ոչ ընտրւել և ոչ ընտրւել: Ներգեալ դատաւորները ընտրուում են անմիջապէս Ժողովրդից:

հարցին վերաբերեալ չափունած կարծիքները և թեր և դժմերը: Ա՛րնդունելի արդեօք նոր կազմած պրօէկտը, թէ ոչ, հաստատ ոչինչ չի կարելի ասել ի հարկէ, քանի որ դեռ նա կազմուած է. միայն ակաքանս կարելի է ասել, որ, կազմակերպ չեալ, պատրաստի պրօէկտը դեռ երկար մամուլի քաւարանում կը քաւէ իւր մեղքերը. իսկ աշնուդից էլ կամ աշնքան դիմացկութիւն կ'ունենալ, որ զուած լոյս աշխատ գալով կը մկրուի ապրելու և կամ մահւան կը դատապարտուի ալլ պրօէկտի տեղ տալով: Ինչև իցէ անցնենք կանտոնական սահմանադրութեան:

D. ԿԱՆՏՈՆՆԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Արդի կանտոնները բոլորն էլ անխտիր ռամկապետական կազմութիւն ունեն. ալն ինչ հին կանտոններում տեղի ունէր երկու ձևի վարչական կազմութիւն՝ ռամկական հասարակապետութիւն և ազնւական հասարակապետութիւն:

Ռամկական գրուպպային սլատկանում էին փոքրիկ կանտոններից մի քանիսը—Շւից, Ուրի, Ունտերվալդէն, Գլարիս, Ապպենցել, որոնց քաղաքական գլխաւոր օրդանը մալխեան ժողովէր (Landsgemeinde): Այդ կանտոններում օրէնսդրական իշխանութիւնը գտանւում էր ուղղակի ժողովրդի ձեռքում, ասել է ամենքը անխտիր մասնակցում էին վարչութեանը հաւասար իրաւունքներով:

Ազնւական հասարակապետութիւններ էին ղլխաւորապէս Բէրն և Յիւրիխ քաղաքները, ուր քաղաքական գլխաւոր օրդանը կազմում էր ազնւականաբար կազմած փակ ժողովը, նամանաւանդ Բէրնում. իսկ Յիւրիխում դէր էին խաղում նոյնպէս, բացի բարձր դասակարգից, նաև աբբաչութիւնը և բուրժուազիան կամ երրորդ դասակարգը (le tiers état):

Այս կանտոններին մօտ էին նոյնպէս մի քանի ալլ կանտոններ, ինչպէս՝ Սոլէօր (Soleure) և Ֆրիբուրգ աւելի մօտ Բէրնին, և Բադէլ ու Շաֆհաուզէն—Յիւրիխին: Վերոյիշեալ բոլոր կանտոններում, գիւղական աշխատաւոր և հասարակ դասը զրկւած էր իրաւունքներից և չէր մասնակցում վարչութեան: Բոլոր իշխանութիւնը կենտրոնացրել էր բարձր և բուրժուազական դասակարգը, ինչպէս և հոգեւորականութիւնը իւր ձեռքում: Բացի վերոյիշեալ գրուպպաներից կալին և Նւաճւած երկիրների և դաշնակից քաղաքներ: Ֆրանսիական մեծ չեղափոխութիւնը վերջ է տալիս իրերի ալլ գրութեան, իսկ վրձ բացանելով անցեալի և ներկալի մէջ «մարդու բնական իրաւունքների բացարձակօրէն չափաբարելովը», որի հետևանքը եղաւ, ինչպէս չիչեցի առաջին մասում, շէլէտական «հասարակասկետութիւնը» իւր սահմանադրութիւնով, որով վերացնում է դասական անհաւասարութիւնը, ճանաչելով բոլոր քաղաքացիներին համահաւասար իրաւունքներով:

Այդ ժամանակից սկսած կազմում են և գրուպպաներ, կանտոններից ոմանք ստանում են աճմիջակաճ ու ամկակաճ, մնացածները ներկաչացուցչակաճ ու ամկակաճ-հասարակապետական սահմանադրութիւն: Յօդ. 6. դ. ս. որոշում է ալթմ երկու կարգի կանտոնական սահմանադրութիւններ. աճմիջակաճ ու ամկակաճ, ինչպէս և Ուրի, Ունդէրվալդէններ (ստորին և վերին) և Ապպէնցիլ (արաաքին և ներքին չօդ. (Rhodes extérieurs et Rhodes intérieurs) և Գլարիա: Արդ կանտոնները մինչ ալսօր ունեն մալիսեան ժողովը, ուր կանտոնի բոլոր քաղաքացիները համախմբւած մասնակցում են օրէնսդրական իշխանութիւն: Այդ ընդհանուր ժողովում ընտրում են կանտոնական իշխանութիւնները, գործադիր և օրէնքների պրօէկտներ կազմելու համար, իսկ կազմւած պրօէկտները քննում և ընդունում են միմիայն ալճ ժողովում, բացի մի քանի բացառութիւններից որ կը տեսնենք չետոյ: Այդ ժողովին է ուրեմն պատկանում ինչից իստիւլը և սանկցիան, (sanction):

Ներկաչացուցչակաճ ու ամկակապետութիւններին պատկանում են մնացած միւս կանտոնները շատ չնչին դանադանութիւնով: Բադէլ (քաղաքը) ունի րէֆէրէնդում բոլոր օրէնքների վերաբերեալ: Ժընէւը ունի րէֆերէնդում, ինչպէս և Նիւցէրն, Նիւշատէլ, Վօ (canton de Vaud) և Շաֆհաուզէն. Ֆրիբուրգի, Վալէի և Թէսսինի կանտոններում րէֆերէնդումը ներկայացուցիչների ժողովին է պատկանում: Բադէլ (քաղաքը) Սոլէօր (Soleure), Յիւրիա, Գրիզոն, Բէրն կանտոններում ժողովրդի անմիջական հաճութիւնը անհրաժեշտ է ներկայացուցիչների ժողովի բոլոր օրինադրածների համար:

Նրկար կը լինէր ալստիզ մի առ մի կանգ առնել իւրաքանչիւր կանտոնի սահմանադրութեան վրայ, ի նկատի ունենալով, որ իւրաքանչիւր մի գրուպպալի կանտոնների սահմանադրութիւնները գրեթէ միևնույն են շատ չնչին տարբերութեամբ. ուստի և ես կը բաւականանամ ալստիզ կանգնելու իւրաքանչիւր գրուպպալից մի կանտոնի վերայ, որով գաղափար կարող էք կազմել և միտների վրայ. Նս կ'առնեմ մի գրուպպալից Ժընէւը:

Ժընէւի կանտոնը ներկայացուցչական ու ամկակապետութիւն է: Արդի գործադրող սահմանադրութիւնը գոյութիւն ունի 1879 թւականից: Բոլոր քաղաքացիները վաղելում են հաւասար իրաւունքներ և քսան տարեկանից չափահասուն, ուրեմն և կարող են ընտրել. իսկ ընտրելու համար պէտք է ունենալ 25 տարեկան հասակ:

Օրէնսդրական իշխանութիւնը պատկանում է բարձր խորհրդին (grand conseil), որի անդամները ընտրւում են կանտոնի քաղաքացիների (citoyen) անմիջական ընդհանուր քէտով: Օրէնսդրական իշխանութիւնը պատկանում է նախկին բոլոր քաղաքացիներին, որոնք կեբարկում են (l'exercercent) ալգ իշխանութիւնը՝ թէ սահմանադրական օրէնքները քէտար-

կելով պէնսիոնի միջոցով և թէ ալ՝ ոչ սահմանադրական օրէնքները քաղկեկով ընթերցողութի միջոցով, որոնք անհրաժեշտ են որեւից մի օրէնքի հաստատութեան համար ¹⁾։

II. Գործադիր իշխանութիւնը պետական խորհրդին (conseil d'état) է պատկանում, որի անդամները նոյնպէս ընտրւում են ընդհանուր քւէարկութեամբ (Suffrage universel)։ Պետական խորհուրդը մասնակցում է օրէնսդրական իշխանութեանը և բաժանում նրա հետ ինքնիշխան իրաւունքը։ Նա իրաւունք ունի նոյնպէս պահանջելու, որ բարձր խորհուրդում կազմւած և քւէարկւած որ և է մի պարօք երկրորդ անգամ քննութեան և քւէարկութեան ենթարկւի։

III. Գատաստական գործերը կատարում են կանտոնական ատենաները (tribunaux)։

Կանտոնը բաժանւում է համայնքների, որոնցից իւրաքանչիւրը ունի իւր մօնիցիպալական խորհուրդը (conseil municipal), համայնք երէցը (maire) և օգնականներ (adjoints), որոնք ընտրւում են անմիջական քւէարկութեամբ։

I. Բարձր խորհուրդը։ Անդամները ընտրւում են 2 տարով։ Ամբողջ կանտոնի ընտրողական հրէք շրջաններում ընտրել կարող են 20 իսկ ընտրել 25 տարեկանից, բացառութիւն կազմում են եկեղեցականները, որոնք զրկւած են թէ ընտրելու և թէ ընտրելու իրաւունքից։

Խորհրդի նիստերը սկսւում են 2 անգամ տարեկան՝ մայիսին և դեկտեմբերին։ Նա ունի իւր նախագահը և 2 փոխ նախագահ, որոնց ընտրում է խորհուրդը իւր անդամներից մի տարի ժամանակով։ Նիստերը լինում են բաց, հրապարակօրէն։

Բարձր խորհրդի իշխանութիւնը ունի ինքնիշխան իրաւունք պետական խորհրդի հետ միաբան։

Նա հրաւիրում է պետական խորհրդին ներկայացնելու օրինագծեր, վերջինս պատասխանում է բարձրագոյն խորհրդի կանոնադր նիստում

1) Բէյրութի կանտոնում օրէնսդրական որ և է մի պարօքի հաստատութեան համար անհրաժեշտ է և պարտադիր ժողովրդի սանկցիան։ Իսկ Յիւրիսում ժողովուրդը բացի այդ աւելի և ինքնիշխան։ Ճնշող կանտոնները (ներկայացուցչական) նմանում են կամ մէկին կամ մեկին։

2) Նրբ որ և իցէ մի օրէնագիծ ընդունեց և ձեռնարկեց բարձր խորհուրդում, ապա այդ օրէնագիծը ուղարկւում է պետական խորհրդին՝ հրատարակելու համար։ Վերջինս մինչ 6 ամիս ժամանակ կարող է կրկին յետ ուղարկել այդ օրէնագիծը իւր նկատողութիւններով։ Նրբ կրկին անգամ ը. խորհուրդը ուղարկում է՝ հրատարակելու է։ Հրատարակւած օրէնագիծը մինչ 30 օր կարելի է ը. էջէ ը. էնդում ի ներթադրել։ Նրբ մինչ այդ ժամանակամիջոցը լրանալը ընթերցողութի տեղի չ'ունեցաւ կամ քւէարկութիւնը թիւը բաւական չէր. ապա պետական խորհուրդը հաստատում է օրէնագիծը։

Թէ ինչու ընդունում կամ միտում է պետական խորհրդի ներկայացրած պրոէկաները: Նա ունի իւր արտաքու կարգի նիստերը, ուր իրաւունք ունի միմիայն դրադեւու ալն հարցերով, որոնց համար ժողովւած է: Նա է քէշարկում հարկերը, որոշած ծախսերը, փոխառութեան քանակութիւնը որոշում: Նա ստանում և հաստատում է տէրութեան հաշիւը: Նա է որոշում հասարակական պաշտօնեաների ռոճիկները և որոշում նոցա թիւը: Ամեն տարի պետական խորհրդից հաշիւ է ստանում վարչութեան բոլոր ճիւղերի մասին, ալդ հաշիւը ներկայացնում է առանձին մի մասնաժողովի վերաստուգութեան և քննութեան, որի տւած զեկուցումից փոող ապա թէ հաստատում է:

Նրան է պատկանում նոյնպէս քրէական լանցանքների համար ներումն շնորհելը:

Նրան է պատկանում դատարանների պաշտօնեաներին հաստատելը (մի քանի բացառութիւններով):

Սակալն նորա ղերիչխանութիւնը սահմանափակում է դաշնակցական սահմանադրութիւնով: Նորա կարողութիւնից վեր է վերաքննելը կամ փոփոխելը կանտոնի սահմանադրութեան, որը ծանրակշիւ հարց է: Սրէնդրական կանտոնական իշխանութիւնը (բարձր խորհուրդը) մասնակցում է դաշնակցական օրէնդրական իշխանութեան և ալդ իրաւունք ունենալով՝ մասնակցում է պետութեանց խորհրդի անդամներ նշանակելուն կանտոնի համար:

Պետական խորհուրդը (զործ. իշխանութիւն). բաղկացած է 7 անդամներից, որոնք ընտրւում են 2 տարի ժամանակով ժողովրդի ընդհանուր քէշարկութեան ձայների առաւելութիւնով (իւրաքանչիւր կանդիտատի համար):

Ընտրւել կարող են միմիայն աշխարհականները 20 տարեկանից: Միանգամից ընտրւել չեն կարող երկու եղբայրն եւ, հաւր և որդի, պապ և թոռը, և ոչ փեսայ և կնոջ հաւրը: Ոչ մի պետական խորհրդական իրաւունք չ'ունի կրել օտար համադգեստ, ոչ շքանշան, աստիճան կրել կամ թոշակ ստանալ օտար պետութիւնից: Եթէ նա ստանում է թոշակ կամ որ և է մի աստիճան կամ շքանշան ունէ, ապա ընտրւելուց փոող զրկւում է ալդ բոլորից:

Պետական խորհուրդը ընտրւում է իւր անդամներից մի նախագահ և մի փոխնախագահ մի տարի ժամանակով: Նախագահը երկրորդ անգամ ընտրւել կարող է, երբ լաջորդ տարին նախագահի պաշտօն չ'է վարել:

Նա հրատարակում է օրէնքը և հարկաւոր է հաստատութիւն տալիս զործադրութեան համար: Նորա հսկողութեանն են ենթարկւած կանտոնիցածր իշխանութիւնները: Նա հսկում է նոյնպէս դատարանների ճշգրութեան: Ոստիկանական կարեւոր կանոններ հաստատում և հսկում ոստիկանութեան: Նորա իրաւասութեան է ենթարկւած կրթական զործերին:

հսկելը: Երկրի ներքին խաղաղութիւնը պահպանելու համար նա իրաւունք ունի մինչ ութ օր 300 հոգի զօրք պահել. իսկ աւել եթէ կարիք եղաւ պահելու՝ նա պարտաւոր է ղեկեւելու բարձր խորհրդին:

Ամեն տարի զեկուցումն է անում բարձր խորհրդին՝ վարչութեան, բիւզջէի, Ֆինանսի վերաբերեալ: Նա է արտաքին չարարերութիւնների մէջ մտնում, որքան աղէ թող է տալիս դաշնակից սահմանադրութիւնը:

Պետական խորհուրդը պատասխանատու է համերաշխակի, երբ խախտել է սահմանադրութեան որևէ չօդածը, գործ է ածել ապօրինի կերպով պատերազմական ուժը և եթէ հարստ ահաբեկում բռնութիւն է գործ դրել, ի չար գործ ածելով իշխանութիւնը մասնաւոր ահաբեկների դէմ:

Գատի են թարկել կարող են թէ պետական խորհրդին և թէ իւրաքանչիւր անդամին առանձին, իւրաքանչիւր քաղաքացի, որի իրաւունքները բռնաբարւած կամ խախտած են և կամ ընդհանուր պրօկուրորը: Երբ դատարանի են ենթարկւած բոլոր անդամները, ապա ատեանը կազմում է 36 երդեալներէից. իսկ երբ իւրաքանչիւր անդամը առանձին, աղէ դէպքում 12 երդեալներից է կազմում ատեանը: Պարզ է, որ նման մի սխտամով, ուր իւրաքանչիւր քաղաքացի իրաւունք ունի դատարանի առջև և ինչպէս մեկանում ասում են քարշտաւու վարչական ալն պաշտօնեաներին և նոյն իսկ եթէ լաւ ինկատի ունենաք որ ամբողջ վարչութիւնը պատասխանատուութեան է ենթարկում, կրկնում ևս աղ տեսակ սկզբունքներով վարող վարչութիւնը ոչ մի անօրինութիւն չի կարող կատարել. իսկ մի ալ կողմից, եթէ լաւ նաչենք, պաշտօնեան իւր պաշտօնից զրկւել չի կարող նոյն իսկ բարձր իշխանութիւնից, մինչ դատարանով չը հաստատւեն նորա կատարած չարագործութիւնները և կատարած կեղծումները ¹⁾: Աղ տեսակ մի հանգամանքում պաշտօնեաները, ակներև է, որ կախում չ'ունին ալս կամ ալն բարձր իշխանութեան կապրիզներից, որոնց ետևից ոչխարների ջոկերի նման ընթանում են շատ տեղերում. ինչ և իցէ:

Ընտրողութիւնները: Դաշնակցական խնդիրներում իւրաքանչիւր քաղաքացի ինչպէս տեսանք վերը՝ առաջին գլխում, 20 տարեկանից չափահաս է. իսկ կանտոնական հարցերում, իւրաքանչիւր ժընէւացի 20 տարեկանից իրաւունք ունի, աղ իրաւունքը ունին և միւս կանտոնների քաղաքացիները, որոնք ապրում են մի տարից ի վեր կամ հաստատւել են (ընակութիւն են հաստատել) երեք ամսից ի վեր: Ոչ ոք կարող չէ մի համալնքից աւելի ուրիշ համալնքում ընտրել. իւրաքանչիւր իրաւունք ունի ընտրել ալն համալնքում, ուր ընակւում է, ֆանցաւորները, որոնք

¹⁾ Բէրնում որևէ իցէ մի պաշտօնեայ իւր պաշտօնից զրկւել կարող է լոկ ժամանակաւարապէս մինչ դատարանի վճիռը (յօդւած 18):

դատւած են, զրկուած են ընտրողական իրաւունքից. որոնք քաղաքական լանցանքների համար են դատապարտւած, կարող չեն ընտրել, մինչ ժամանակամիջոցը լրանալուց չեսող երեք տարի անց, իսկ մնացեալ լանցաւորները մինչ դատարանի որոշած ժամանակը լրանալը:

Պէտք է նկատած, որ իւրաքանչիւր մի զւիցերիացի պէտք է անպատճառ պատկանէ որ և իցէ մի համայնքի, առանց որին նա քաղաքացիական իրաւունքներ չէ վաւելու: Եթէ լաւնաւելու լինենք, իսկապէս դաշնակցութեան կամ կանտոնի քաղաքացիներ չը կան, ալ կան ալսպէս ստած համալնքների քաղաքացիներ, իսկ ու համայնքի քաղաքացի է, նաև կանտոնի և թէ դաշնակցութեան քաղաքացի է, ալսպէս որ համայնքների ներկայացուցիչներն են դտանուած կանտոնի վարչութեանց մէջ. ուրեմն ասել է, ու համայնքի չէ պատկանում, ուրեմն և ընտրողական իրաւունք չ'ունէ: Օրինակ՝ հալմաթ-լոզները: Իւրաքանչիւր քաղաքացի արձանագրւած է ալն համայնքներում, ուր գտանուած է նորա իրական բնակութիւնը (domicile réel): Ներքին գործերի ղեկարտամէնտը ունի երկու մատեան, որոնցից մէկում գրւում են իւրաքանչիւր մի համայնքում ապրող զւիցերացիները մէկում արձանագրւում են ալն քաղաքացիների անունները, որոնք իրաւունք ունին լոկ դաշնակցական քւէարկութեան. իսկ միւսում նոցա անունները, որոնք իրաւունք ունին կանտոնական քւէարկութեան: Այդ մատեանները ի նկատի առած՝ պետական խորհուրդը իւրաքանչիւր տարւալ սկզբին կանտոնի ընտրողների ցուցակն է կազմում, իւրաքանչիւր համայնքի համար առանձին, որոնք տպագրւելով ուղարկւում են բոլոր համայնքներին: Առանձին մի մասնաթուղթից և մուկ ից ի պալ խորհրդից ընտրւած ներկայացուցիչներից (իւրաքանչիւր համայնք ընտրում է համեմտ ազգաբնակութեան) ընտրութիւնից 6 օր առաջ ստուգւում են ցուցակները և հաստատելուց չեսող՝ կախում են մի օր առաջ միւս ցուցակների մօտ և այդ ցուցակների վրալ արձանագրւածները լոկ իրաւունք ունին ընտրելու:

Ամբողջ կանտոնը բաժանւած է 24 ընտրողական շրջանների: Այդ շրջանները հաւաքւում են իւրաքանչիւր 3 տարին մի անգամ հոկտեմբերի վերջին կիւրակի օրը ընտրելու ազգալին ժողովի 5 անդամներին:

Բարձր խորհրդի անդամներ ընտրելու համար հաւաքւում են երկու տարին մի անգամ, իւրաքանչիւրը իւր շրջանում (24 շրջաններից մէկում). իսկ քւէահամար անուում է երեք շրջաններում. օրինակ, Ժընէւ քաղաքը՝ կազմում է մի շրջան, Ռոնալի ալ ալը երկրորդ, իսկ ձախը երրորդ:

Պետական խորհրդի ընտրութեան համար բոլորեքեան, որոնք իրաւունք ունեն ընտրելու, հաւաքւում են Ժընէւ, իւրաքանչիւր 2 տարին մի անգամ նոյնմբերի առաջին կիսում: Ամբողջ կանտոնը ինչպէս ստացի, բաժանւած է համայնքների, Ժընէւ քաղաքը կազմում է համայնքներից մէկը:

Իւրաքանչիւր համայնք ունի իւր մունիցիպալական խորհուրդը (conseil municipal), որի անդամները ընտրւում են համայնքի բոլոր ընտրողներից, ունի իւր համայնքներէցը (maire) և օգնականներ (adjoints), որոնց նույնպէս ընտրում են համայնքի ընտրողները: Համայնական խորհուրդը, համայնքներէցը և օգնականները կազմում են համայնքի վարչական մարմինը: Ժընէլ քաղաքում համայնքներէցի և իւր օգնականների փոխարէն կալ վարչական խորհուրդ (conseil administratif) հինգ անդամներից բաղկացած:

Համայնական ընտրութեան իրաւունք ունեն ան ժընէլացիք որոնք ծնւել և ապրում են համայնքում, կամ ապրում են մի տարուց ի վեր: Իսկ միւս զւիցերիացիներից նորա, որոնք հաստատուել են 3 ամսից ի վեր:

Համայնական խորհուրդը բաղկացած է 7—18 անդամներից. նախած համայնքի բնակիչների թւին: Ժընէլ քաղաքի խորհուրդը բաղկանում է 41 անդամներից: Ով ընտրւելու իրաւունք ունի, կարող է և ընտրուել, ոչ ոք միանգամից կարող չէ պատկանել համայնական երկու խորհրդի: Պետական խորհրդականները, եկեղեցականները, համայնքի եկամուտների հաշւապալը, համայնքից վարձք ստացող ծառայողները ընտրուել կարող չեն:

Հայր և որդի կարող չեն միևնույն ժամանակ համայնքների օգնական կամ խորհրդական լինել: Համայնքի խորհուրդում երկու եղբայրներից աւել չեն կարող լինել:

Համայնքի վարչական մարմնի անդամները ընտրւում են 4 տարով և փոխւում կամ նորից ընտրւում են մի անգամից:

Խորհուրդը ունի իւր կանոնաւոր նիստերը, որոնք սկսւում են տարեկան 2 անգամ: Նիստերը ղեկնէ խորհուրդը նշանակում է մի նախագահ, մի փոխ նախագահ և մի քարտուղար: Վործերը վճռւում են ձայների առաւելութիւնով: Ժընէլի և Կորուսի համայնական խորհուրդը հաստատում է իւր ներքին կանոնադրութիւնները. իսկ միւս համայնքների խորհուրդի հաստատուելը կարօտ է պետական խորհրդի հաւանութեան:

Խորհուրդը հաստատում է համայնքների պատրաստած տարեկան բւջէն (ժընէլում վարչական խորհուրդն է կազմում). նախ հաստատում բւջէնից դուրս ծախքերը, համայնքների կամ վարչական խորհրդի տարեկան հաշիւը: Համայնական ստացւածքների կառավարելու ձեւ և ալդ ստացւածքներից օգտուելը, նրանց պահպանելը և բարելաւելու միջոցները որոշում: Անշարժ կալքերի փոխանցումն (aliénation), փոխելը, բաժանելը և ստացւածքի ձեռք բերելը հաստատում: Համայնքին արած պարգևները և կտակները հաստատում: Համայնքի շինութիւնների պրօէկտը կամ շինւածքների քանդելը խորհուրդն է հաստատում, ինչպէս և նոր ուղի, փողոց, ճանապարհներ անցկացնելը և կամ լօգուտ ընդհանուրի սեփականում մաս-

Նուոր ստացւածքներ: Վիւղական համալէքներում, խորհուրդը, բայց ալդ, հաստատու է ճանապարհների պահպանութեան համար կարևոր աշխատութիւնները: Նա հաստատում է նոյնպէս տեղական հարկերը: Եթէ մշտական ծախսերը եկամուտները չեն ծածկում (մշտական), ապա խորհուրդը կարող է արտաքու կարգի հարկեր նշանակել:

Համալէքական խորհուրդի բոլոր վճիռները իրադրութիւն են. միայն ճիշտ հաստատած տարեկան բիւջէն և ալն արտաքու կարգի ծախսերը, որոնց նա որոշում է երկուշէի $\frac{1}{10}$ -ից աւելի են, կարող է պետական խորհրդի վերահաստատութեանը, ինչպէս և համալէքի ստացւածքներին վերաբերող գումարների բաժանումն և ալդ ստացւածքներին վերաբերող գումարների բոլոր դրժողութիւնները, իսկ կապալի համար, եթէ 9 տարից աւելի ժամանակամիջոցով է տրուում, նոյնպէս անհրաժեշտ է պետական խորհրդի հաստատութիւնը: Պետական խորհուրդն է նոյնպէս վերահաստատում չօղուտ ընդհանուր և եկականումն, տարեկան ալն հարկերը, որոնք սովորական եկամուտներից արտաքու են և եթէ ալդ եկամուտները որոշւած են զիւղական համալէքների վերակացուների, տարրական ուսումնարանների պաշտօնեաների ռոճիկների համար, ճանապարհների, ուղիների պահպանութեան, հրշէջ գործիքների նորոգման համար և ալն: Պետական խորհուրդը ոչնչացնում է ալն վճիռները, որոնք կապակ են ապօրինի խորհուրդում (եթէ մեծ բաղմութիւնը ներկալ չէ և կամ խորհրդի անդամներից նոքա, որոնք որեւիցէ շահ տեսն ալդ վճուրդ ներկալ են եղել): Համալէքները, եթէ գտնում են, որ իրանց իրաւունքները խախտւած են պետական խորհրդի որեւիցէ մի կարգադրութիւնով, ապա ալդ կարգադրութիւնների համար մասնաւոր ընթացքում կարող են դիմել բարձր խորհրդին, հարցը քննելու. և եթէ բարձր խորհուրդը չանձնում է մի առանձին մասնաժողովի քննութեան, ապա համալէքը կարող է ունենալ իւր երկու ներկայացուցիչները մասնաժողովի անդամների թւում: Գործադիր իշխանութիւնը պատկանում է համալէքի երէցին և օգնականներին, որոնց նշանակում են համալէքի բնակիչները ընդհանուր քուէով, 4 տարի ժամանակամիջոցով: Ընտրւել կարող են 25 տարեկանից համալէքի բոլոր բնակիչները, իսկ ընտրել՝ 20 տարեկանից: Ընտրւել կարող չեն տարրական ուսումնարանների ալն պաշտօնեաները, որոնց ռոճիկը մասամբ կամ ամբողջովին համալէքն է վճարում: Համալէքներէն և օգնականները մասնակցում են համալէքական խորհրդին: Նրանք, ինչպէս և միւս խորհրդականները իբրաւունք չունեն մասնակցելու, երբ վճուելու հարցը վերաբերում է զոյգ աղբակներին ¹⁾:

Համալէքներէն հսկում է համալէքի վերակացուներին (gardes ruraux),

¹⁾ Խնամութեան առաջն ունեւում համար:

ստանում համալնքին արած բոլոր պարգևները և կտակները (անշարժ կալքերին վերաբերեալ). հսկում է համալնքի ներքին խաղաղութեան. նա կարող է կալանաւորել համալնքի անդամներին, որոնք բռնութիւն են գործ դնում ժողովրդի պաշտօնեաների և նրա իրաւունքի ներկայացուցիչների վերաջ. միայն թէ նախօրէն ընդհանուր պրօկուրորի կարգադրութիւնը ստանալով, իսկ առանց այդ նա կարող է: Համալնքի րէցը և թէ օգնականները պատասխանատու են:

Ժընէւ քաղաքի գործադիր իշխանութիւնը վարչական խորհուրդն է. սակայն նա, վարչական խորհուրդը (5 անդամներից բաղկացած և ժողովրդի անմիջական քւէով ընտրւած), ինչպէս համալնքի համալնքերէցը, ոստիկանական գործերով էի զբաղւում: Մի կողմ թողնելով առաջիմ համալնքի վրալ աւելի խօսելը, որի վրալ կանգ կ'առնեմ փոքր ինչ չեսու, ես կ'անցնեմ կանտոնական դատաստանական գործերի մասին մի քանի խօսք ասելու:

(Լը շարունակւի)

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԳՕԳՕԼ. — «Տարաս Բուլ'բա» (Համառօտ փոխադրութիւն): Շուշի, տպարան Միրզաջան Մահմետ-Յակոբեանցի, 1891 թ., փոքրադիր երես, գիրն է 5 կոպէկ:

Տարաս Բուլ'բան Գողովի նշանաւոր գրածքներից մէկն է: Այս հրաշալի պոէմալի մէջ հեղինակը գեղարեստօրէն դուրս է բերում Մալօրոստիայի կեանքը մի որոշ պատմական շրջանում, աչն է XVI դարում: Այդ աչն ժամանակն է, երբ Մալօրոստիան դառնում էր լեհական իշխանութեան տակ, երբ ալս վերջինը սարսափելի ճնշումներով ու հալածանքներով աշխատում էր վերացնել լեհապետութիւնը: Այնպէս որ երբ պոէմում ու կապալով էին տրուում հրէաներին, ժողովուրդը տընքում էր ծանր հարկերի տակ: Այս ծանր ժամանակներում մալօրոստների իրաւունքների համար միակ պաշտպանը, նրանց կրած հալածանքների համար միակ վրէժխնդիրը՝ կաղակն էր, զխաւորապէս կաղակների աչն համալնքը, որը գտնուում էր սահմանի վրայ՝ ազատ ու անկախ մի ու իդէ իշխանութիւնից: Պոէմալի մէջ կաղակների ներկայացուցիչն է

դուրս բերւած Տարաս Բուլ'բան, ուժեղ և համառ քնաւորութեան տէր մի մարդ: «Նա իրան լեհապետութեան օրինաւոր պաշտպանն էր համարում. ինքնագլուխ մտնում էր գիւղերը, ուր գանգատում էին կապալաւորների ճնշումները, հարկերի աւելցնելուց. ինքը իւր կաղակների հետ դատ էր կատարում սպիտակների վրայ և իւր համար կանոն էր դրել, որ երեք դէպքում անպատճառ պէտք է զէնքի դիմել՝ աչն է. երբ կաւալարութեան գործակալները չէին չարգում տանուէրերին և կանգնում էին նրանց առաջ գղակները գլխին, երբ ծաղրում և անարգում էին ուղղափառութիւնը և չէին չարգում պապենական սովորութիւնները և վերջապէս, երբ թշնամին մահով հակառէր, տաճիկ էր, որի դէմ ամենաչն դէպքում նա թողատրելի էր համարում զէնք բարձրացնել»: Աւստ մի աչնովի դաւանանք էր նորա համար, որ չը խնայեց իւր հարստացում

սիրելի որդուն, Անդրէլին, երբ սա-
լնահու սիրուց դաւաճանեց կաղակ-
ներին և չունադաւանութեանը, անց-
նելով լեհացիների կողմը: Տարասը
իւր ձեռքով սպանեց նրան: Այսպիսի
մէկն էր Տարասը: Կան կաղակների
և ուրիշ երկրորդական տիպեր, որոնք
լրացնում են ընդհանուր պատկերը:
Այսպիսի ուժեղ բնատրուածիւնների
հաճողէպ կանգնած է մի թշուառ,
ճշւած էակ, դա Անդրէասի կրնն է:
«Նւ խտուղէս նա ողորմելի էր, ինչ-
պէս և այլ կարիճ դարու ամեն մի
կրն: Նա մի ակնթարթ միայն ապ-
րեց սիրով, միայն կրքի, երիտասար-
դութեան առաջի վառ բուռէին, և
ահա նորա խոտասիրտ դալթակղե-
ցուցիչը, թողնում է նրան սրի, ըն-
կերների ու քէֆերի համար: Կրնը
իւր ամուսնուն տեսնում էր տարւա-
մէջ երկու, երեք օր և վատը տարի-
ների ընթացքում նրանից ալ ևս
լուր չէր ստանում և չէնց երբ նորա
տեսնում էլ էր, հետ նորա հետ ապ-
րում էլ էր, ինչ կեանք էր նորա
կեանքը: Նա վիրաւոր էր կրում,
նոյն իսկ և ծեծ... նորա ամ-
բողջ սէրը, նորա բոլոր զգաց-
մունքները, աչն ամենը, ինչ քնքոջ
ու բորբոքալից է կնոջ մէջ, բոլորը
մալրական զգացմունքի վերափոխ-
ւեց»: Նւ ահա խոտասիրտ ամուսինը
նրան զրկում է և այդ միակ սփո-
փանքից. նորա որդիքը նոր ևն վե-
րադարձել ձեմարանից և հետեւալ
օրը հայրը նրանց արդէն տանում է
Սէշ, տանում է անվերադառնալի:
մէկին սպանում են լեհացիները,
միւսին ինքը հայրը:

Գողթլի աչս գրւածքի համառօտ

փոխադրութիւնն է գլխադրում վի-
ւաճը. բացի համառօտ լինելուց այդ
փոխադրութիւնը և շատ անշնորհ
է: Գողթը «Տարաս Բուլբայի մէջ
նկարագրել է մի ամբողջ ժողովրդի,
մի ամբողջ համայնքի կեանքը, իսկ
պ. փոխադրողը դուրս է ձգել աչն
ամենը, ինչ անմիջական չարաբերու-
թիւն չուէի Տարասի և սրբկերանց
հետ. հեղինակը, օրինակ, կանգ է
առել ձեմարանի ներքին կեանքի
վրայ, որովհետեւ ձեմարանական
կեանքը նշանաւոր ազդեցութիւն ու-
նէր կաղակների, գոնեա, հարուստ
դասակարգի վրայ, առաջ բերելով
նրանց մէջ մի ամուր, անընկճելի
բնատրութիւն, ընկերասիրական ու
ձեռնարկող ոգի, որը արտապատում
է ապագայ կեանքում, իսկ պ. փո-
խադրողը անպէտք է համարել այդ
բոլորը և պատմում է միայն մի եր-
կու էպիզոդ Աստապի ու Անդրէլի
կեանքից: Հեղինակը կանգ է առել
Սէշի ներքին կեանքի վրայ, որը
արտապատում է այդ ժողովրդի ոգին,
բնատրութիւնը, իսկ փոխադրողը
այդ բոլորը անպէտք է համարել և
հարկ չէ համարել նոյն իսկ իւր հե-
րոսներին Սէշ հասցնելու. նա այդ
ամբողջ նկարագրութեան տեղ միայն
ասել է «երեք օրից վատը նոքա հա-
սան նշանակւած տեղը, որը գտնւում
է Սէշից մէկ ու կէս վերստ տարա-
ծութեան վրայ». պ. փոխադրողը չէ
դուրս բերել զապարտօցուն և պա-
տերաղմի դաշտում, որտեղ աւելի
արտապատում է այդ ազատ ու ան-
զուսպ ժողովուրդը և բաւականացել
է գլխաւորապէս աչն տեղերով, աչն
էլ կցկտուր, ու տեղ լաւեանկցում են

Տարասը, Աստապի կամ Անդրէյը և ալլն և ալլն: Պր. փոխադրողը ամենաանշան տեղ է տալիս և բնութեան հրաշալի նկարագրութիւններին, ուր բացակայում է ստեպի կլասիկական նկարագրութիւնը, որի պատկերը աչքքան հրաշալի է, որ հեղինակի բերանից ականաւ գուրս է թռչում «чортъ васъ возьми, степи, какъ вы хороши!»: Բայց ինչ ասեմ, Գոգոլի («Տարաս Բուլբալի») ամբողջ ³/₄ բացակայում է, և աչքքան վարուել են մի հեղինակի հետ, որ լսողների է իւր ամբողջ գրելովը:

Յետոյ տեսէք ի՞նչ կուրեօգներ են պատահում փոխադրութեան մէջ: Յապտել է որ Սէյը գտնւում էր Դնեպր գետի մէջ գտնւող փոքրիկ կղզիների վրայ. բայց տեսէք որ ըստ փոխադրողի Ուկրաինայից գալիս էին Սեյ ծովով (երես 17), (Գոգոլը ասում է Դնեպրով). լետոյ ընթերցողները զարմացմամբ տեսնում են, որ կատաղած զապարոժցիները, հրէաներին կոտորելու համար, Սէյից ուղտւում են նրանց տանել մի ահագին տարածութիւն ու լետոյ խեղտել Գանուր գետում (երես 22), հեղինակի մօտ զապարոժցիները աւելի խելօք են, որովհետեւ գիտեն, որ իրանց Դնեպրն էլ կարող է հրէալ խեղդել: Եւ առհասարակ փոխադրողի ֆանտաստիկան շատ ուժեղ է. նորա համար

գոյութիւն չունի տարածութիւնը. լանկարծ տեսնում էք որ կազակները գերի են ընկնում քրդերի ձեռքը (երես 23), աչքքան է թարգմանել փոխադրողը հեղինակի ТУРОКЪ խօսքը. Թարգմանական լեզուն վատ չէ բայց և աչքքան աղատ էլ չէ օրինակ ալսպիսի խոսք սխալներից՝

Не слушай сичку матери: она баба, она ничего не знает. Մի լսիր, որդիս մօրդ, նա պառաւ է, նա ոչինչ չը գիտէ»: Փոխադրողն էլ չը գիտէ, որ баба անպատճառ պառաւ չէ նշանակում: Տարասը ալստեղ ուղտւում է ասել՝ մի լսիր մօրդ, ինձ լսիր, և դուրս համար չէք կարող առաջ բերել կնոջ ծերութիւնը, որովհետեւ ինքը նրանից երիտասարդ չէ. ալ ուղտւում է ասել՝ մի լսիր մօրդ, որովհետեւ նա կիւն է: Այս սխալը պատահում է մի քանի անգամ օր. երես 4 և 28:

И этакъ всеъ ходятъ въ академію? հարցնում է Տարասը, կամենալով ասել՝ աչքքան են հագնւում ձեմարանականները. այ. փոխադրողը թարգմանում է. «պուցէ բոլորն էլ աչքքան են դնում ձեմարան»: Այս փոխադրութիւնը երբէք չէ կարող փոխարինել խկական «Տարաս Բուլբան». ցանկալի է ալս վերջինի լիակատար թարգմանութիւնը:

B.

ԲՈՒԿՈՎԻՆՍՅԻ ՀԱՅԵՐԸ

ՏԱՆ, ԴԵՄԵՏՐԻՍ. — Արևելեան Հայք ի Պուքովինա: Թարգմ. Հ. Գրիգորիս Վ. Գալեմքեարեան, Մխիթ. Ուխտէն. Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1891 թ. փոքրագիր 79 երես, գինն է 85 սանտիմ:

Հայ գաղթականութեան պատմութիւնը մինչև ալժմ լիակատար չէ ուսումնասիրւած, մինչդեռ նա շատ արժանի է մեր մեծ ուշադրութեան աչի պատճառով, որ առաջինը՝ գաղթականութիւնը մեր մէջ աչնպէս ծաւալ է ստացել, որ սակաւ ազգերին է եղել վիճակւած, երկրորդ՝ որովհետև ինքը գաղթականութիւնը հետաքրքրական մի էջ է կուլտուրական պատմութեան համար:

Դժբաղաւար՝ մինչև ալժմ եղած գրածքները, քիչ նիւթ են մատակարարում գաղթականութեան ամբողջ պատկերը ներկայացնելու համար: Գաղթականների բռնած կէտերը, ճոցա տեղից տեղ փոխելը, ճոցա կառուցած եկեղեցիները, ճոցա ստացած մի քանի քաղաքական արտօնութիւնները արձանագրւած են ապագային աւանդելու համար: Բայց գաղթականների ներքին կեանքը, ճոցա զիրքը բնիկների շրջանում, ճոցա մուծած կուլտուրական բարեփոխումները նոր երկրի մէջ, ճոցա չարաբերութիւնները միմեանց մէջ և ուրիշների հետ չեն, եղած լուրջ հետազոտութեան աւարկալ:

Պ. Դ. Տանի չօղւածը, թէև կատարեալ չէ մեր պահանջի նկատմամբ, սակայն բաւականաչափ ծանոթացնում է մեզ Բուկովինայի հա-

գաղթականութեան հետ, տալիս է հայերի աչք մնացորդների պատմական կեանքի և ներկայ կենցաղավարութեան մասին հետաքրքրական տեղեկութիւններ:

Հայերի գաղթականութիւնը դէպ հիւսիս սկսել է շատ վաղուց: Դ. Տանը, հիմնւելով պատմական վկայութիւնների վերաչ, հաղորդում է, որ հայերի մի մեծ թիւ եղել է Ռուսիայում սորանից աւելի քան ութ հարիւր տարի առաջ: Ռուսաց Իզեասլաւ իշխանի հրաւէրով՝ 1062 թականին՝ Անի քաղաքից 20,000 հայ եկել են Ռուսիա՝ պոլովցիների (ալթմեան ռումանացիների) դէմ կռւելու և ալ ևս չեն վերադարձել Հայաստան, ալ հաստատուել են Նախ Կիււում, չետոյ Կամենեց-Պոդոլսկում, որտեղից սփռւել են բոլոր շրջակայ երկրները:

Տասնեկերեք երրորդ դարուց դէսը՝ հայերի մասին տեղեկութիւնները սկսում են չաճախ երեւալ օրագրութիւնների և չիշտականների մէջ: Այդ տեղեկութիւնները կազմում են պ. Տանի չօղւածի մի մեծ մասը:

Մենք կանգ առնենք աչն նկարագրութեան վերաչ, որ աալիս է Դ. Տանը լուսաւորչական հայերի և ճոցա արդի կեանքի մասին Բուկովինայում. Նա ասում է. «Հայք

ունին մեծանիստ կերպարանք, սաստիկ սև, մեծ ու կրակոտ աչք, սև մազ, աւելի գունատ քան թուխ գոշն. սակալն կը գտնւին, թէև սակաւ, դեղնահեր հալեր. ունին միջին կազմածք և զօրաւոր և լսու աճած մարմին: Չեչադէմ շատ սակաւ է հալոց քով: Կը կարծւի՝ որ ծաղկի պատւաստը հալոց ձեռօք Եւրոպայ անցած է:

Հալք ունին բոլորովին համեմատ կեանք, բնակութիւն, հանդերձ և կերակուր. մեծապէս ժուժկալ հն—վստն զի արբեալ հալ մը տեսնել շատ սակաւ բան է—չափաւոր և ողջախոհ, շատ հիւրասէր, առևտրի մասնաւոր ձիրք ունին, շատ զւարճախօս են և ճարտասան:

Յորեկն, մանաւանդ ճամբորդութեան ժամանակ՝ քիչ կուտեն, իրիկան՝ արեւելեան սովորութեան համեմատ՝ բազմախորտիկ ընթրիք մը կ'ընեն:

Հալք Եւրոպա գաղթելէն ետե՛ք բաց ի խաղախորդութենէ և մորթ կարմրելու արեւստէն, կը զբաղին միալն արեւելքի ալ և ալ ապրանք. ներու շահարէր վաճառականութեան, որ են՝ գորգ, սաֆիանի և քորտու վանի մորթ, համեմանք, մուշկ, խավիար, թառափ, գինի, ձի, զէնք և ալլն: Նաև շատ անգամ իբրև թարգման արեւելեան լեզւաց կը գործածւին: Լեհաստանի, Հունգարիոյ և Սուտաւիոյ վաճառաց միջնավաճառութիւն կ'ընեն: Հունգարիայէն կը բերեն սպիտակ և կարմիր փոկիզէն, ձիու ծածկ և նկարէն կաշեալ արկղեր, ալս առևտրով Սուչավալի հալք մինչև ցալսօր կը զբաղին, թէև ոչ մեծ ձեռնարկութեամբք:

Ապրանքներն՝ արեւելեալ ոճով կարաւաններով կը փոխադրւին, առաջնորդելով կարաւանապետէ մը:

Հալք կը զբաղին նաև մսավաճառութեամբ, եզան և ոչխարի մսի չոր, կարծր և միտեալ երչիկներ կը չինեն, գորոնք իրենց ձեին համեմատ «սալամի, սուճուզ. փողքովէ» կ'անւանեն. նաև ոչխարի և եզան միտ կ'ապխտեն, զոր «պուժէնիցա» կամ «փատորմա» կը կոչեն: Այս սեռակ չոր մսեղէններ պատրաստելու ստիպւած էին իրենց լաճախակի հալածման ժամանակ. զաղթականութեան ճամբուն վրալ մսեղէն ուտել կարենալու համար՝ ստիպւած էին միսը չորցնել, աղել և մխել՝ որ չապականի: Գիտեն նաև «սալսէ» (սպանդանոց) մորթւած անասնոց ճարպէն ճրագ և օճառ չինել, որ գործոցն կ'օգնեն նաև կանալք:

Վերջին ժամանակները կը զբաղին միալն գիւղատնտեսութեան, արջառարուծութեան և ի վիննա եղ փոխադրելու, արջառի տեսակներ մորթելու, պանիր չինելու և բամբակի առևտրոյ. սակալն հետզհետէ վաճառականութեան ամեն ճիւղերը կը կորսնցնեն, վստն զի իրենց արւեստակից և աւելի բազմաթիւ ու հարուստ հրեայք զիրենք կը գերազանցեն, որուն քիչ նպաստ չ'ըներ նաև կրթութեան հետ ստացւած քնքոյշ կեանքը, մեծամեծ շուալութիւնք և վաճառականութեան հետ կապւած նիւթական վշտակեցութենէ սոսկալն: Եւ սակալն մինչև ցալսօր Պուքովինալի առանձնական մեծ կալւածատեարց երրորդ մասը կը կալւին հալերն:

Սուչավալի հայք ունին սեպհական ազգային քաղի մը՝ «Անի» անւամբ, որ կը գտնուի ժողովրդապետական եկեղեցւոյ շուրջը նոյն եկեղեցւոյն վերաբերեալ վարձու տան մէջ, ուր հայերէն, գերմաներէն, ռումաներէն և ղաղղիերէն լրագիրներ կան. ունին նաև սեպհական սրճանոց մը: Շատ սակաւ կը տեսնուի՝ որ հայ մը ուրիշ սրճանոց մ'երթալ:

Հալոց խոհանոցը թէ նորագոյն և թէ արեւելեան ազգային կերակուրներ կը մատակարարէ: Հալուն տուն ալցեղող օտարականը կը գտնէ հոն ընդունելութիւն մը՝ արեւելեան սուրական քաղցրահամօք:

Սուչավալի հալոց զգեստը մինչև վերջին տարիներս առհասարակ արեւելեան էր, երկու սեւիւնն ալ հաւասարապէս: Այրը կը հագնէր շապիկ և «ռալդուցժ» կամ «շալ լար» կոչւած սրնոց մը վրան չաճախ մետաքսեալ ծաղկեկար վերարկու մը, ռումաներէն «անթէրէօ» (սճ. եթէթի) կոչւած, որուն աջէն ձախ գոցող կողերը թանկագին ծաղկեկար տաճ. կական վարչամակ (շաւ) մը մէջքը պտտառելով զոց կը պահէ: Կուրծքին վրայ ալս վերարկւին ծալքերուն մէջ դունաւոր՝ չաճախ մետաքսեալ թաշկինակ մը կ'ըլլալ:

Արանց ոտնամանն է գեղին սափրանէ հողաթափ, և տաճկական վարչամակ մը՝ «չուլմա» կոչւած, կը պատառէր. իսկ նոր ժամանակներ կը դնեն խորունկ՝ վերին մասը մետաքսապատ կղերնու խոր. իսկ աղքատներն՝ դառնեհուր բարձր խոր:

Կանանց զգեստն էր սոսանց թեղանեաց երփնաղոյն՝ նաև մետաք

սեալ պճղնաւոր հանդերձ մը, որ վերէն ի վալր կը ծածկէր, որուն վրայ կուգալ ըստ աստիճանի և հարստութեան իւրաքանչիւրոց՝ թաւշեալ, մետաքսեալ և կամ լոկ կտաւէ «քալցալէքա», որուն աստառը թանկագին մուշտակէ, աղուխու և կամ գաւի մորթէ կ'ըլլար, զոր և ցալսօր հալ կանաչք հաճութեամբ կը հագնէին:

Այս օրերս հալոցմէ շատերը նորագոյն եւրոպական ձեով կը հագնուին. սակայն կը գտնուին նաև ալցալիսիք, մանաւանդ ի Սուչավալ, որ բազմաժալ՝ երկաջն արեւելեան հալուստը կը պահեն:

Յիշենք նաև, որ մինչդեռ Պուքու վիճակի միացեալ հայք լեհերէն կը խօսին և լեհաց բոլրեկամ են, արեւելեան հայք ռումաներու բարեկամ են, և իրենց մալրենի լեզւին հետ՝ աւելի սիրով, մինչև իսկ ընտանեկան անձուկ շրջանին մէջ ռումաներէն կը խօսին, զոր շատ կատարեալ գիտեն:

Հալեական եկեղեցիք ճարտարապետութեան կողմանէ ճիշդ օրթոգոքս եկեղեցեաց պէս չ'ընւած են, և երբեհոն չունին. խորանն արեւը ուղղւած է: Եկեղեցեաց լատակը տախտակամաճ է և գորդով կամ նմանօք ծածկւած. վասն զի հաւատացեալք քանի մ'աղօթից ժամանակ մուճակով պէտք է որ մնան:

Պատարագիչ քահանայն իւր պատարագչութեան ամբողջ շարաթը եկեղեցւոյ գաւթին մէջ, և կամ եթէ ալս չը կալ, եկեղեցւոյ քով սենեկի մը մէջ պլախ ննջէ:

Արեւելեան հայք միւսոնր լեզմաւոր չ'ընդունին:

Պուքովինալի և Կալիցիոյ բովանդակ արեւելեան հալ ժողովրդապետութեան կը վերաբերին:

Սուչավալի արեւելեան հալ ժողովրդապետութեան կը վերաբերին նաև Կուրա-Հոմորուլի գտնուող 10—15 տնէ բաղկացեալ հալ զաղթականութիւնը, որ և աջտեղ հաստատուն նիւթ է շինւած գեղեցիկ եկեղեցի մ'ունի Ս. Գէորգ անւամբ, որուն զրամբ գումարւած է հալոց մէջ, և 1867-ին շինւած և օրհնւած է:

Հալք ունին 12 անդամէ բաղկացեալ եկեղեցական հոգաբարձութիւն մը, որ արդէն կ'ընտրուի 3 տարուէ համար, որոնցմէ 5 անդամ գլխաւոր լանձնաժողովը կը կազմեն, իսկ միւս 7 անդամն երկրորդական լանձնաժողովը, որոնց կանոնադրութիւնը 1872 էն ի վեր բարձրագոյն իշխանութիւնէ հաստատուած է:

Եկեղեցական Հոգաբարձութեան գործն է, ընչից մատակարարութեան մէջ կարգաւորութիւն պահել և ամեն տեղ եկեղեցւոյ շահուն պաշտպան ըլլալ, հսկել ուսուցչաց վրայ՝ որոնք նաև եկեղեցւոյ երգեցիկքն են. ունի իրաւունք քահանայն պաշտօնէն կախելու, քահանայացու առաջարկելու ժողովրդեան՝ չընտրութիւն, և ընտրեալը առաջարկելու եպիսկոպոսին ի ձեռնադրութիւն: Հոգաբարձութիւնը պարտական է եռամեալ պաշտօնավարութենէն ետեւ ազգային ժողովին համար տալ:

Սուչավալի մէջ արեւելեան հալք 4 դասարանով ձխական դպրոց մ'ունին, Ս. Գր. Լուսաւորչի անւամբ, որ 1824-էն ի վեր ժողովրդապետական եկեղեցւոյ գաւթին մէջ գեղե-

ցիկ շինութիւն մըն է, և հետեւալ արձանագրութիւնը կը կրէ. «Այս դպրոցն հանգերձ ամենալն կազմածով շինւեցաւ ի փառս Աստուծոյ հալ աղբին օգնութեամբ, ի հաւատս Լուսաւորչին, չօգուտ հալ մանկաւոյ քաղաքին Սուչավալ. Յամի Փրկչին 1824 թ., ի թվ. հալոց ՌՄՀԳ:

Այս դպրոցի մէջ՝ բացի ծխական դպրոցներու աւարկաներէն՝ որ հալերէն կ'աւանդւին, նաև լատուկ ուսուցիչ մը գերմաներէն և ռումաներէն լեզուաց դաս կուտայ, և նաև հալական եկեղեցական երգեցողութիւն կ'ուսուցել:

Պուքովինալի գրուման ժամանակ, որովհետեւ Սուչավալի արեւելեան հալք սեպհական եպիսկոպոս չունէին և ոչ ալ աւստրիական կաթարութեան մէկ երկրին մէջ կար, Յովսէփ Բ կաթին Աստրախանի Յովսէփ Արքութեանց արքեպիսկոպոսին խնդրանաց համեմատ՝ 1786 թ. մարտ 15 ին հրաման տուց, որ Պուքովինալի հալք իրենց քահանայքը հալերն իբէն ընրել տան, Կ. Պոլսոյ հալոց պատրիարքին իրաւասութեան տակ ըլլան, և ասոր հետ հպատակին Էջմիածնի կաթողիկոսին՝ որ ի հալս ուսաց:

Ի վերջոյ կ'ուզենք հռոմէական եկեղեցւոյ հետ միացեալ Պուքովինալի հալոց ալ քանի մը խօսք ըսել:

Միացեալ հալք Կալիցիայէն եկած Պուքովինալ արդէն աղղալնութիւնին կորսւած և բոլորովին լեհացած, ըստ մասին Չեռնովից և ըստ մասին Սէրէթ հաստատուեցան, ռումանացի Պօլարներու կալւածները վարձեցին— որոնք աւելի սիրով Մոլտաւիա կը բնակէին— ինչպէս նաև արեւելեան

շունական եկեղեցւոյ կալածներն, և խնայութեամբ ու աշակրջութեամբ ազարակներ մշակելով՝ ժամանակաշունտն տեղերու կալածատէրն եղան:

Յայտօր Պուքովինա բնակող կաթողիկեայ կալածատէր հայերն ունին ի Չեռնովից Շրանկէնկասէ փողոցի վրայ գեղեցիկ և որմնադատ եկեղեցի մը, որ 1870—1875-ին շինւած է զրամաժողովով, և նշխրւած է Պետրոս և Պաւլոս խաչքերոց: Իրանց հովիւն է ծերունի կանոնիկոսն Ֆլորիան Միղուլքի, որուն մի մի օգնական տրւած է ի Չեռնովից և ի Սուչավա:

Այս միացեալ հալք աչտօրս իրեն լինէ կ'ապրին, և միայն հալ եկեղեցին և հայերէն պատարազը կը վիշեցնեն իրենց նախնաբար հալ ազգէ ըլլալը:

Վերջին ժամանակներս Հռոմ համոզեց լէմպէրկի հալ կաթողիկեայ արքեպիսկոպոսն, որ վերջնականապէս և ամբողջապէս միանալ նաև չարարողական լատին եկեղեցւոյ հետ և լատիններէն պատարազ մատուցանեն, որ և ձիսի ըլլար, եթէ ալս վերջին բուլէին ալս լեհասիսս հալոց մէջ ազդանութեան կալծը չը բորբոքէր, և իրենց առաջնորդին ուղղած թղթով չը նկատանջէին՝ որ իրենց թող տրւի հալ ազդանութեան

վերջին չիշատակն՝ հայերէն պատարազն, ապա թէ ոչ՝ արեւելեան հալ եկեղեցւոյ կ'անցնին»:

Մենք մեզ թուլ տւինք աչտօրս մեծ քաղաքներ անելու, որպէս զի ներկայացնենք ընթերցողին գաղթականութեան միացողներին մէկի աչտօրալ պատկերը:

Յաւալի է, որ պ. Տանը չէ հալողողում իւր գրքում վիճակագրական տեղեկութիւններ հայերի մանրամասն թւահամարի, նոցա բազմաճառ և երկրի զանազան խորշերում տարածւած լինելու մասին:

Գրքովը ընդունելութիւն կը գտնի աւատրիական հայերի չըջանում և նորանոր հետախուզութիւնների աւելթ կը դառնալ. «Հանդէս Ամսօրիակ» վերջին համարը (հոկտեմբերի) արդէն բերել է մի լօղւած՝ գաղթական հայերի տոմարի փոփոխութեան մասին:

Արօնական խնդիրներին վերաբերեալ կան սխալ հասկացւած տողեր, որոնք ներս են մտել հեղինակի անգիտութիւնից և ոչ չար զիտաւորութիւնից:

Հեղինակը ծանօթութիւնների մէջ մատնացոյց է լինում ալս աղբիւրների վերալ, որոնցից օգուտ է քաղել իւր լօղւածը կաղմիւլ համարսն.

1) EFFERTZ OTTO.—„Arbeit und Boden. Grundlinien einer ponophysiokratie“. Band III—Analyse der socialistischen Gesellschaft. Zweite vermehrte Auflage, Berlin, 1891, Verlag von Puttkammer und Mühlbrecht. *գինն է?*

2) ТРУДЫ Импер. Кавказск. Общ. Сельскаго Хазяйства годъ 36-й. 1891, мартъ-априль № 3—4 и май-июнь № 5—6.

3) TECHNIKUM MITTWEIDA.—Bericht über das 23-ste Schuljahr 1880—1890. PROGRAMM zum 23-sten Schuljahre des Techikum Mittwaida. Maschinen-technische Fachschule für Ausbildung im gesammten Maschinenbau und den ihm verwandten technischen Sweisen der Elektrotechnik, Mühlenbau, verbunden mit elektrotechnischem Practicum.

4) ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Հ.—«Աղա-Մուհամմէդ Շահը Շուշում (1797 թ.)»։ Պատմական անցք։ Հրատ. «Աղբիւր»-«Տարադ» № 28, Թիֆլիս, Իսպարան Տ. Նաղարեանցի, *գինն է 2 կոպէկ*։

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ՔՐՈՆԻԿ

Սնդղկովկասեան երկաթուղու գործունէութիւնը:—Թիֆլիսի դումայի կուսակցութիւնները:—Հայկական թատրոն:—Սովը Ռուսաստանում:—Փոխութիւններ Էջմիածնի Սինոդում:—Երգումը Հայ լուսաւորչականների համար:

«Մուրճ»-ի ընթերցողներից նոքա, որոնք հետևում են այս տմազքին սորա գոյութեան սկզբնական տարուց, թերևս վիշում են թէ որքան ջերմ խօսքերով ես ողջունեցի ա՛յն ա՛կտը, որով Անդրկովկասեան երկաթուղին՝ մասնաւոր կապիտալիստների ընկերութեան ձեռքից անցաւ տէրութեան ձեռքը, որով նա մասնաւորից դառաւ տէրունական, պետական և կամ ինչպէս ռուսերը սիրում են ասել՝ գաւնձաբանական (казенный): Այդ մասին ես լցում եմ ընթերցողներին «Մուրճ» 1889 թ. № 9, ուր ընդհանուր գծերով պատմած է երկաթուղիները պետական դարձնելու զաղափարի զարգացումը Արևմտեան Եւրոպայում և Ռուսաստանում, որի արտապայտութիւններից մէկն էր նաև մեր երկրի երկաթուղու անցնելը տէրութեան ձեռքը 1889 թ. օգոստոսի 1-ին:

Ի միջի ալ պատճառների, որոնց համար հասարակական տեսակէտից աւելի լաւ է որ երկաթուղիները մասնաւորների ընկերութեան ձեռքում չը լինեն, պէտք է լինել և այն, որ լաւ տէրութեան ուշադրութիւնը երբէք չի կարող ա՛նքան կ'լանւած լինել երկաթուղուց ստանալիք զուտ օգուտների զիտումներով, որքան մասնաւոր ընկերութիւնները, որոնք միմիայն շահագիտական տեսակէտից կարող են նալել իրանց ձեռնարկութիւնների վերաջրաց երկաթուղին, որպէս հաղորդակցութեան միջոց, ա՛յն աստիճանի հասարակաց շահ է ներկայացնում, ա՛յն աստիճանի նա շոշափում է երկրի տնտեսական բարօրութիւնը, նա ա՛նքան ընդհանուր նշանակութիւն ունի, որ մեծապէս ցանկալի է նաև որ նա լինի ա՛նպիսի օրգանների ձեռքում, որոնք ալապէս ասած՝ առի պաշտօնէ պարտաւորւած են իրանց ձեռքում կղած գործերի վերաջ ընդհանուր շահերի և ոչ միայն զուտ արդիւնքների տեսակէտից նալել: Այդպիսի օրգաններից մէկը և գլխաւորն է՝

տէրութիւնը, որպէս հասարակաց գործերի օրդան: Աւ ալդ տեսակ գործերում, տնտեսական-հասարակական խնդիրներում, մամուլի ձաջնը շատ աւելի հեշտ հասնում են տէրութեան քան մասնաւոր ընկերութիւնների աւանջին, որոնք իրանց էգօիստական շահերից ղէն զժւար թէ ուրիշ բանի աւանջ ղենելու տրամադրութիւնն ունենան:

Այսպէս կամ աջնպէս, բայց ահա մեր առաջը դրած «Հաշիւ Անդրկովկասեան երկաթուղու շահագործութեան 1890 թւականին» (Отчетъ по эксплуатаціи Закавказской желѣзной дороги за 1890 г.): Պարզ է թէ Անդրկովկասեան երկաթուղին ինչ մեծ ֆակտոր է մեր երկրի գործարանական և գիւղատնտեսական գործունէութեան համար, քանի որ նա գրեթէ միակ կենդանի երակն է հանդիսանում երկրի բերքերի փոխանակութեան համար թէ տեղական, թէ ռուսական և թէ արտասահմանեան շուկաներում: Այդ իսկ պատճառով Անդրկովկասեան երկաթուղու գործունէութիւնից կարելի է մինչ մի չափնի աստիճան զատել երկրի արդիւնաբերութեան չափի և նորա ցլւելու, բաշխման կամ բաժանման մասին. իսկ մեր արդիւնաբերական կանոնաւոր ստատիստիքայի պակասութեան պատճառով երկաթուղային հաշիւները աւելի ևս մեծ նշանակութիւն են ստանում: Գծբարդաբար նորերս հրատարակւած և վերը լիշւած հաշիւը ալդ ամենի մասին լիակատար և որ գլխաւորն է՝ ամբողջ տեղեկութիւններ չի տալիս: Դա մի ահաղին հատոր է 218 թերթից բաղկացած, որը ներկաւացնում է մեծ կոչտ հում, անմշակ տեղեկութիւնների ապրանքների առաքման մասին, առանց ցոյց տալու նոցա սահմանները, թէ որտեղից են նոքա բարձւած, և ուր են վեր բերւած: Այնպէս որ զուր կը լինէր ալտեղ որոնել տեղեկութիւններ իւրաքանչիւր նահանգի համար առանձին: Զիչդ է որ հաշիւ մէջ կալ ցոյցակ «ուչատտոկից ուչատտոկ» ուղարկւած և վալր բերւած ապրանքների, բայց ալդ ուչատտոկները շատ են մեծ, որպէս զի կարելի լինի ամեն կէտի համար առանձին թւեր դուրս բերել: Աղալիս ուչատտոկներից է Թիֆլիս-Բաքու, նոցանից է Կւրիլ-Բաթում. որպէս տեսնում էք՝ շատ մեծ տարածութիւններ, մանաւանդ որ մեր երկրում աղալիս տարածութիւնների վերալ շատ զանազան արդիւնաբերութիւններ կան:

Բայց հաշիւը մեղ գոնէ ընդհանուր թւեր է տալիս, որոնք շատ ուսանելի են: Աս կ'աշխատեմ ալտեղ դուրս բերել այն թւերը, որոնք աւելի ընդհանուր նշանակութիւն ունին:

1890 թւականին Անդրկովկասեան երկաթուղին տարել է ամեն տեսակ բեռներ, ընդամենը. 118,617,417 պուդ ¹⁾

¹⁾ Մեր արտասահմանեան ընթերցողներէ համար թւերն ա հարկաւոր լինի տալը, որ մի պուդը=10 ֆունտ կամ 40 ղրւանքս=16²/₅ կիլոգրամ:

Այդ թիւը կազմող բեռներն են՝

Ջինւորական բեռներ	519,503	»
Ներկաթաղու վարչութեան բեռներ	22,516,548	»
Կենդանիներ	79,154	»
Հասուկ առարկաներ	7,400	»
Մասնաւորների բեռներ	95,494,812	»

Դոյանից դուրս է գալիս, որ մասնաւորների բեռները կազմում են ընդհանուրի 80⁰/₀: Եւ պէտք է ասած, որ հէնց այդ բեռների քանակութիւնը տարէցտարի աճել է, և այն՝ զգալի չափսերով, քանի որ 1887 թ. նույն բեռների քանակութիւնն էր միայն 60 միլիոն, 1888-ին՝ 70 միլիոն, 1889-ին՝ 88 միլիոն, իսկ 1890-ին մօտ 95¹/₂ միլիոն պուղ:

Այժմ տեսնենք թէ ինչ տեսակ բեռներ են եղել և ամեն տեսակից որքան:

Առաջին տեղը բռնել են կերասինը (45,306,027 պ.) և առհասարակ նաւթալին արդիւնքները, այն է ընդամենը . . 52,762,488 պուղ:

Ներկարդ տեղը բռնել է մարգանցի սև քարը . . . 12,093,659 »

Նրորդ տեղը՝ երկրագործական բերքերը 9,165,172 պուղ:

որի մէջ հացահատիկներ եղել են 5,147,085 պ., սորա

մէջ եգիպտացորենը (կուկուրուզ, սիմինդրի) 2,486,354 պ.,

ցորեն 1,061,102 պ., գարի 936,796 պ., հաճար (рожь)

625,679 պ., ալ սերմեր՝ 37,153 պ., բրինձ 1,022,098 պ.

(որից երևի ⁴/₅ Պարսկաստանից և Անդրկասպեան երկրից), ալիւր 1,469,432 պ., մրգեր՝ 631,788 պ.

Չորրորդ տեղը բռնում են քարերը 2,180,560 »

Հինգերորդը՝ շաքարը 1,655,659 »

Վեցերորդը՝ վառելափալտը 1,624,708 »

Նօթներորդը՝ երկաթը 1,218,245 »

Ութերորդը՝ շինութիւնների փայտեայ նիւթերը . . 1,046,285 »

Իններորդը՝ հողը 1,042,501 »

10-րդ՝ բամբակը, (որից երևի կէսը Անդրկ. երկր.) . 935,902 »

որի մէջ նաև Անդրկասպեան երկրից եկած անցկացածը

11-երորդ՝ աղը 874,568 »

12-երորդ՝ մատուցակ (солодковый корень, բիւն) . 872,561 »

13-երորդ՝ քարէածուխ (Տկիրուլի և Ռուսաստանի) . 696,174 »

14-երորդ՝ գինի 689,815 »

15-երորդ՝ խոտ 482,367 »

16-երորդ՝ բուրդ 381,429 »

Եւ այս թիւերը առաջ բերեցի նախ հէնց իրանց հետաքրքրութեան պատճառով, Դոյա մանրամասն ուսումնասիրութիւնը սակաւն լինձ չէ պատկանում: Բայց եւ այտուից կը շոշափեմ միայն մի քանի կէտեր, որոնց հա-

սարակաց նշանակութիւնը անկասկածելի է. համեմատութիւնների համար օգտակար չէ Նիւթերի մասին տպած լօղածներից ուրիշ թերթերում:

Բանը սա է որ Անդրկովկասեան երկաթուղին Ռուսաստանում գոյութիւն ունեցող բոլոր 54 թէ տէրուական և թէ մասնաւոր երկաթուղիների շարքում կարելի է ամենարդիւնաւորներից մէկը համարել: Այդ երկաթուղին աղքատներից և անարդիւնաւէտներից չէ ոչ իւր շարժական կազմի և ոչ նորա շահագործութեան ֆինանսական հետեանքների կողմից: Շոգեկառքերի և վագոնների թւով (որ և կազմում են շարժական կազմը) Անդրկովկասեան երկաթուղուց միայն երկուսն են աւելի հարուստ ամբողջ Ռուսաստանում՝ Նիկողայուսեանը (Պետերբուրգ-Մոսկւա) և հարաւ-արեւմտեանը (Մոսկւա-Խարկով-Օդեսա). Անդրկովկասեանը 1890 ին ունէր 312 շոգեկառք (լոկոմոտիւ) և 8,872 վագոն. ճիշդ է, որ ալը վագոններից կէսի չափ պատկանում էր մասնաւոր անձերին, բայց շատ չուտով ալ մասնաւորների վագոնները անցնելու են տէրուական գանձարանը: Միմիայն ճամբորդական վագոնների թիւը միւս երկաթուղիներից շատ պակաս էր՝ 246 հատ, որոնցից միայն 200-ի չափ վագոն պիտանի են եղել բանելու համար:

Նոյնպէս ֆինանսական հետեանքների կողմից Անդրկովկասեան երկաթուղին առաջիններից մէկն է, քանի որ միմիայն Նիկողայուսեան և հարաւ-արեւմտեան երկաթուղիները ստանում են նորանից աւելի ընդհանուր եկամուտ, իսկ զուտ եկամուտի կողմից 12 երկաթուղիներ միայն նորանից գերադանց են:

1890 թւականին Անդրկովկասեան երկաթուղու շահագործութիւնից ստացել է ընդհանուր եկամուտ 14,885,643 ռուբլի, որից զուտ արդիւնք կամ զուտ օգուտ մնացել է 8,307,316 ռ., քանի որ ծախք եղել է միայն 6,578,329 ռուբլի և զեռ ալը ծախքերի մէջ մտնում են հաշիւները նախկին ընկերութեան հետ, վարձատրութիւններ նախկին ընկերութեան վարչութեան անդամներին և ալն: Նախկին ընկերութեան ժամանակ ծախքերը աւելի մեծ էին, այնպէս որ տէրութեան ձեռքն անցնելու առաջին հետեանքներից զլիսաւորն եղաւ՝ ծախքերի նւաղումը՝ համեմատած ընդհանուր արդիւնքի հետ: Բայց հէնց այստեղ և եթ պէտք է ասել, որ ալն 8 միլիոն ու երեք հարիւր հազար ռուբլուց տէրութեան գանձարանը վճարում է երկաթուղու արժողութեան գումարի տոկոսները և պարտքաշէջը: Արդ առ 1-ն լուծարի 1890 թ. երկաթուղու արժողութիւնն էր թուղթ փողով 160,359,000 ռուբլի, որի տոկոսները և պարտքաշէջը տարեկան կազմում են 5,757,339 ռ. 50 կոպէկ, այնպէս որ ալն 8 միլիոն ու 300 հազար ռուբլուց մնում է ազատ 2,549,976 ռ. 57 կոպէկ:

Այդ արդէն մեծ բան է, երբ ամեն տեսակ ծախքեր և արժողութեան տոկոսը և պարտքաշէջի վճարները դուրս դալուց լիտ, տարաւ վերջը զեռ տակը մնում է 2¹/₂ միլիոն ռուբլի միանգամայն ազատ գումար:

Ինչ կարելի է անել ալդպիսի նպաստաւոր հանգամանքների մէջ: Ահա խնդիրը: Դրան պատասխանելու համար պէտք է աչքներս դարձնենք երկաթուղու տարիֆի վերադ: Նւ ալստեղ անհ կը գտնենք, որ փոփոխելու շատ բան կայ: Անդրկովկասեան երկաթուղու տարիֆով տրանսպորտի գները զարմանալի թանկ են թէ ճամբորդների և թէ բեռների համար և ալն՝ բոլոր ապրանքների նկատմամբ: Ուրբան կը զարմանան ընթերցողներից շատերը, եթէ իմանան որ մի պուգ կերտինը Բաքուից Բաթում տանելու համար՝ վճարում է ոչ պակաս քան 19 կոպէկ: Դա նամանաւանդ մեծ ծախք է, որ ամերիկացիք իրանց կերտինը հասցնում են Նաւահանգիստները Նաւթանցքով, որ զարմանալի աժան է նստում. ալդպիսով ամերիկական կերտինը դուրս է գալիս Ամերիկայի մի Նաւահանգստից գրեթէ ալն գնով, ինչ նա նստել է իւր աղբւրների տեղերում, մինչդեռ մեր կերտինը դուրս է գալիս Նաւահանգստից՝ արդէն ծանրաբեռնած 19 կոպէկի անագին ճանապարհածախքով:

Բալց անցնենք տարիֆի միւս լողածներին: Ի հարկէ ալդպիսի խոնդիրներում միալն համեմատելով կարելի է վճիռ տալ, և մեր տարիֆը պէտք է համեմատել ուրիշ տարիֆների հետ: Իբրեւ փնակէտ վերցնենք Խարկով-Նիկողայուսեան երկաթուղու գները. ալդտեղից ցորենի մի պուգից վերցնում են $\frac{1}{29}$, դարուց $\frac{1}{32}$ կոպէկ մի վերստ տեղափոխելու համար, որ ասել է թէ մի կոպէկ տրւում է մի վերստին 29 և 32 պուգ տեղափոխելու համար, մինչդեռ մեր տարիֆով մի վերստին մի կոպէկ վճարւում է 25 պուգ ցորենի և 20 պուգ եգիպտացորենի (կուկուրուզ) համար: Ալիւրի ալնահը 26 պուգն է տեղափոխւում 1 կոպէկով մի վերստ, իսկ մեղանում 20 պուգը: Թարմ միրգը ալնահը 28 պուգն է տեղափոխւում մի կոպէկով մի վերստ, իսկ մեր երկաթուղով՝ 16 պուգը: Ձանապանութիւնը, որպէս տեսնում էք, շատ մեծ է:

Օրինակները բաղմասպատիւն աւելորդ է. ալդքանովն էլ պարզ է որ տրանսպորտը մեր երկաթուղիով շատ թանկ է նստում: Բալց մի վերջին օրինակ էլ, եթէ կամենաք և աւելի շոյափելի օրինակ, և ալս ահագոմ ճամբորդութեան տարիֆից: Թիֆլիսից մինչև Բաքու 500 վերստ է, կամ մի տասնեակ աւելի: Արդ, — չուէ ճանապարհներին մեղանում մի ձիու և մի վերստի համար վերցնում են 3 կոպէկ, ուրեմն 500 վերստի համար՝ 15 ռուբլի: Նւ երեք հոգի ճանապարհորդելիս՝ վճարում են երեք ձիու համար, որ մի հոգու վերաջ նույն է գալիս: Արդ, Թիֆլիսից Բաքու դնալը երրորդ կարգով արժէ 11 ռ. 11 կոպ., իսկ երկրորդով կրկնապատիկ աւելի՝ 22 ռուբլի աւաջնով խօսմ էլ աւելի թանկ: Նշմարիտ է որ կառքով ճամբորդելիս պահանջւում են նաև ալ ծախքեր՝ չուէի փող, մազուտի փող, կառապաններին նաչալ, բալց դորանով 15 ռ. դառնում է 20 ռուբլի և ոչ աւելի, ուրեմն մօտ ալնքան, որքան երկաթուղու երկրորդ կարգի համար են պահանջւում: Բալց էլի փաստը մնում է փաստ, որ նույն իսկ

երրորդ կարգի համար աշտուղի երկաթուղին պահանջում է ամեն մի վերստին զրեթէ նուրբան, որքան պահանջում են շտեյի տրակտները վերադ մի վերստի և մի ձիւ համար: Գոնէ զանազանութիւնը աչ 11, 15, որ ասել է երեք քառորդ:—Սե ոչ միայն շատ թանկ տարիֆ է նշանակած ճամբարդները—պատաժիրների համար, ալ նոն իսկ շատ քիչ ճամբարդական վագոններ ունի երկաթուղին: Սե իւրօք, ինչ է նշանակում, որ 980 վերստ երկար գծի համար մեր երկաթուղին ունի, որպէս վերն էլ ասացի, ընդամենը 246 վագոն, որոնցից դեռ 17⁰/₀, ուրեմն մինչ 40 վագոն 1890 հաշւի մէջ անպէտք են ցույց տրւած: Այժմ հասկանալի է այն զարհուրելի իրարանցումը, որին միշտ կարելի է ականատես լինել երրորդ կարգի վագոններում՝ ուր մարդիկ չը գիտեն ինչպէս տեղաւորւեն: Աւելացրէք այդ ամենին և այն, որ մեղանում մշակ—բանւոր դասակարգի մարդիկ դեռ եւս սովոր չեն մաքրասէր հասարակութեան ընկերութեան: Մի խօսքով չափաւոր միջոցներով մարդիկ իրաւացի կերպով ամեն տեսակ տըրտունջներ կարող են չափեն Անդրկովկասեան երկաթուղու վարչութեան՝ թէ չափազանց գների և թէ նեղածքութեան նկատմամբ: Թէ ինչ գներ են դոքա օրավարձ բանւորների համար—տակն անգամ աւելորդ է: Կարաւարտութիւն թանկ գներ են: Ռատաստանի ոչ մի երկաթուղիի ճամբարդական տարիֆը այնքան թանկ չէ, ինչպէս մեղանում. և աւելին կ'աւանդուի միւս երկաթուղիների տարիֆը, առանց պետական հարկի (государственный сборъ) 50 տոկոսով, որ ասել է թէ կրնով չափ աւելի ցածր է մեր երկաթուղու տարիֆից: Զարմանալի չէ ուրեմն որ ճամբարդական շարժումը մեղանում շատ ստոր է, քան Ռոտաստանի գներից 27-ի վերադ, չը նայած որ, ինչպէս տեսանք, մեր երկաթուղին առաջիններեցն է ուրիշ շատ կոպտերից: Զարմանալի չէ ուրեմն, երբ 1890 թ. հաշւի մէջ կարդում ենք, որ այդ տարում ճամբարդների ընդհանուր թիւը կամ աւելի լաւ է ասել՝ ծախւած տոմսակների թիւը եղել է ընդամենը 1,133,486 հատ: Բայց հասկանալու համար թէ որքան ողորմելի թիւ է ներկայացնում այդ, պէտք է իմանալ որ ահադին մեծամասնութիւնը ճամբարդների միայն կարճ ճանապարհ գնալու համար են տոմսակ վերցրել, այնպէս որ միջին թիւը 1890 թվականին արւած ճամբարդութիւնների Անդրկովկասեան երկաթուղու վերադ կազմում է միայն 79 վերստ: Իսկ քանի որ ամբողջ գիւր Փոթիի ճիւղով ունի 980 վերստ, նշանակում է թէ ստատիստիքական հաշւով 901 վերստ ոչ մի ճանապարհորդին չի ծառայել: Ողորմելի չէ այդ դրութիւնը, և ինչիցն ալ,--ճամբարդական տարիֆի չափազանց թանկ լինելուց: Որ երկաթուղու կառավարութիւնը ինքն եւ վնասում է ալդ հանգամանքից, ալդ պարզ երևում է նրանից, որ բոլոր այն միլիոնաւոր ճանապարհորդներից տարեկան ստացած փողն է ամեն մէկից միջին հաշւով միայն 1 ռուբլի 17 կոպէկ:

Արդ, քանի որ երկաթուղին ֆինանսապէս լաւ դրութեան մէջ է,

ամենալն տեսակ ծախքերը և պարտաւորիչ վճարումները դուրս գալուց լետ դեռ 2 1/2 միլիոն աղատ գումար է մնում, չի վաւելիլ արդեօք որ մտածեն թէ ապրանքների և թէ ճամբորդական տարիքները իջեցնել, և դուրսնով երկրի տնտեսական լաւաջղումը թեանը աւելի ղօրեղ կերպով նպաստեի?

Անկատկած է որ հարկաւոր է:

Մի զարհուրելի աղէտ է հանդիպել Ռուսաստանի մի մեծ մասին. 18 Նահանգներում ալս տարւալ հացահատիկների հունձը տեղ-տեղ խալաւ ոչնչացել է, խակ տեղ-տեղ միջին հունձից անգամ կիսից ստոր է: Մինչդեռ հացահատիկի հունձը Ռուսաստանի տնտեսական կիանքում ամենաաւաջին տեղն է բռնում: Յօրենի հունձի տղ նշանակութիւնը տեղիք է տւել մինչև անգամ ալս խօսքին թէ՛ Ռուսաստանում խակական ֆինանսական միւնիստրը՝ հացի հունձն է: Նրբ հունձը լաւ է՝ նաև պետական ֆինանսները լաւ են, երբ նա վատ է՝ նաև ֆինանսները վատ վիճակի մէջ են: Ներկալ տարւալ նման վատ հունձ Ռուսաստանում սակաւ չէ պատահում, բալց ալս անպամանը շատ աւելի ծանրակշիւ է իւր ծաւալի պատճառով: Մենք լիչում ենք Սամարի նահանգի «սովը», տասնուհինգ տարի առաջ, բալց ալս մեանը, որպէս ասացի՝ մի նահանգի վերալ չէ տարածւում, ալ, որպէս հաղորդում են, 18 Նահանգների վերալ, որոնց բնակիչների թիւը հաշւում են 16—20 միլիոն հոգի: Ալս, և արդէն մի ամսից աւելի՝ ռուսաց կառավարութիւնը կլանւած է կարօտեալներին օգնութեան հասնելու համար: Կառավարութիւնը ձեռնարկել է վիաւաւ տեղերում հասարակաց շինութիւններ կառուցանելու, որպէս զի կարօտեալները կարողանան օրավարձ ստանալ և դուրսնով ապրուստ հալթհալթել: Նաև օթանդակութիւն է արել աչնանալին դանքները աղահոյժելու համար: Արդիւն է հացահատիկի, մանտանդ հաճարի (рожи) արտահանումը: Ամենուրեք Ռուսաստանում ժողովարարութիւններ են տնւում նոլն նպատակով. մի խօսքով մեծ աղէտի հոգսով բռնւած է դրակա: Նապէս ամբողջ Ռուսաստանը կառավարչական ամեն տեսակ հաստատութիւններով և ժողովրդով. մօտ թէ հաւաւոր: Տալ Աստւած, որ Ռուսաստանը կարողանալ ալս փորձանքից աղատ դուրս գալ, որովհետև ալս մեանը փորձանքին զիմանալու համար պահանջւում է որ պետութիւնը իւր բոլոր ուժերը լարէ: Ռուսաստանի ներկալ դաւին կարեկցում են ոչ միալն Ռուսաստանը իւր բաղմացեղ աղղութիւններով, ալ և արտառահմանեան երկիրները, ուր, ինչպէս Պարսիւում, Բերլինում, Լոնդոնում, ստորադրութիւններ են հաւաքւում լօղուտ Ռուսաստանի կարօտեալներին: Բալց ար-

դէն ժողովուրդը ալն նախնեցնիւց սկսել է ցլւել, և արդէն հեռաւոր Անդրկովկասն իսկ գաղթում են մեծ ու փոքր խմբերով, մանաւանդ Բաքու, Թիֆլիս, Բաթում, ուր սակալն միշտ դուրս ճարելը դժւար է, ալնպէս որ զլիաւորապէս հասարակաց խնամատարութեան և կամ պատահարութեան միայն կարող են ապաւինել:

Այս տարւալ հունձի պակասութիւնը և դուրս հեռանալ՝ ժողովրդի մեծ բազմութեան հացից և սերմացանքից դուրկ լինելը պէտք է նոր ուժով հերթական խնդիր դարձնի՝ հասարակաց շտեմարանների կազմակերպութիւնը: Ատոց անդկութիւններ կան, որ Ռուսաստանում նոյն իսկ աչս տարի շատ տեղ հասարակաց շտեմարաններից ցորենը ծախել են: Որպէս միշտ լինում է, ամեն անգամ երբ վատ հունձեր են լինում, դուրս են գալիս մարդիկ, որոնք աժան զնով անուն են ուզում ստեղծել՝ առաջարկելով որ ցորենի արտահանութիւնը նաև առատ տարիներում արգելեն կամ ոահմանափակեն վարչական կարգադրութիւններով: Վատ հունձի տարիներում՝ անգամ արգելելը անհրաժեշտ է, բայց առատ տարիներում ուղեհալ «կանոնաւորել» արտահանութիւնը—մի ցնորք է: Ցորենը Ռուսաստանի ամենամեծ հարստութիւնն է և, եթէ չը լինէր ցորենի մեծ քանակութեամբ արտահանութիւնը—Ռուսաստանը ամենաողբալի փոճակի մէջ կը լինէր, որովհետև ալդ երկիրը, շնորհիւ իւր մեծատարած հողերի՝ մշակում է հողը լատկապէս արտահանութեան համար: Իմ ձեռքին է 1888 թվականի աստատիտիկան, որից երևում է, որ Ռուսաստանը ալդ տարին արտահանել է 223,300,000 ռուբլու սպիտակ ցորեն, մօտ 68 միլիոն ռուբլու հաճար (рожи), ուրիմն միասին 291,300,000 ռուբլու հաց: Միմիայն տասը տարում արտահանութիւնը հասնում է 3 միլիարդի: Ամեն զժրագդ պատահարների դէմն առնելու համար բաւական կը լինէր Ռուսաստանի համար ալդ գումարից, ուրիմն տասը տարում, միայն մի երկու հարիւր միլիոն ռուբլու ցորեն պահել հասարակաց շտեմարաններում: Իսկ ալդ չի կատարւում ճշգրութեամբ: Ալդ թւերից ամեն հասկացող մարդ աչս եղբակացութիւնը պէտք է դուրս բերի, որ ոչ թէ ցորենի արտահանութիւնն է սով պատճառում Ռուսաստանում, ալ որ ճէնց ալդ արտահանութիւնն է, որ Ռուսաստանին կեանք է տալիս և զիւղացիներին ապրեցնում: Չը լինէր ալդ քանակութեամբ արտահանումը, որի վերալ պէտք է զեռ աւելցնել մօտ 50 միլիոն ռուբլու արտահանող զարին և 55 միլիոնի վարսակը, սպիտակ ցորենի և հաճարի հետ միասին ուրիմն մօտ 400 միլիոն, չը լինէր ալդքան գումարի արտահանումը, առում կմ ես, Ռուսաստանի դաշտերից աչսպին տարածութիւններ կը մնալին անմշակ, միլիոնաւոր գիւղացիք կը մնալին անգործ և ստիպւած կը լինէին կամ սովից մեռնել, կամ մուրացկան դառնալ, կամ գաղթիլ:

Դեռ ևս նույնմեր-դեկտեմբերի 1890 թվականի քաղաքային վարչութեան կազմի համար սկսած ազմկալի ազդեցական շարունակում է մինչ ապօրի Նոր դուռնի անդամների ընտրութիւնները, քաղաքապետ ընտրելը, վարչական մարմնի անդամներ ընտրելը և այժմ վերջապէս քաղաքապետի պաշտօնակատարի նոր ընտրութիւնը մի մի առիթներ էին, ուր ամեն տեսակ կրքեր՝ աղնւի հետ խառը նաև անազնիւ կրքերը իրանց դերը խաղացին: «Մուրճ»-ի 1890 թ. դեկտեմբեր և 1891 թ. ապրիլ ամսաւ համարներում աչդ խնդիրներին նւիրւած քրտնիկները մասամբ ծածօթացրին ընթերցողներին կուսակցական ուղղութիւնների հետ. և ահա այժմ ևս կրկին պէտք է վերադառնամ նոյն խնդրին՝ քաղաքապետի պաշտօնակատարի ընտրութեան առիթով: Բայց նախ իրողութիւնը: Մինչ այժմեայ պաշտօնակատարը քաղաքապետի, սկսած ութ տարւոց ի վեր, վերստին ընտրւելով պ. Պօղոս Իզմալեանն է: Այժմ նորա ծառայութեան ժամանակամիջոցը լրացած լինելով՝ քաղաքային դուման պէտք է նոր ընտրութիւն կատարէր: Սոյն հոկտեմբերի 12-ին կատարւեց առաջին անգամ ընտրութիւն: Քաղաքային խնդրաւարութեան տահմանադրութիւնով (պոլիտեմիա) քաղաքապետի պաշտօնակատարը ընտրւում է վարչութեան երեք անդամներից: Բայց այն օրը վարչութեան երկու անդամները՝ նոր ընտրւած պ. Ապոլոն Իւանենկօ և պ. Խոսրովեան հրաժարւեցին քւէարկւելուց, աչնպէս որ քւէարկւեց միայն մինչ այժմեայ պաշտօնակատարը՝ պ. Պ. Իզմալեան: Սա ստացաւ աւելի սև քան սպիտակ, ուրեմն չընտրւեց: Հետեւալ նիստում՝ պէտք է նորից կատարւէին ընտրութիւններ: Քաղաքապետիւր չալտնեց, որ պոլիտեմիայով սարտաւորիչ լինելով վարչութեան բոլոր անդամների քւէարկութիւնը քաղաքապետի պաշտօնակատարի պաշտօնի համար՝ բայց անցեալ նիստում աչդ կանոնը պահպանւած չը լինելով՝ անցեալ նիստում կատարւած քւէարկութիւնը ապօրինի պէտք է համարել: Այսպիսով քւէարկութեան ենթարկւեցին վարչութեան բոլոր անդամները, զոցա մէջ և պ. Իզմալեան: Եւ ահա ալտուղ է որ սկսւում է ազմուկը:

Պարոն Զուբալով և նորա հետ նաև բոլոր վրացի ձախաւորները, առանց բացառութեան, սնդում են թէ մի անգամ արդէն սկսեցածը «իրաւունք» չունի նորից քւէարկւելու: Դորա հետ չեն համաձայնւում քաղաքապետիւր, ապա ինքը քւէարկւող պ. Իզմալեան և ձախաւորներից բոլոր միացածները: Եւ ահա քւէարկւում է պ. Իզմալեանը միւս երկուսի հետ միասին: Ներկայ էին նիստին 48 ձախաւոր, որոնցից մասնակցեցին քւէարկութեան պպ. Իւանենկօյի և Խոսրովեանի համար բոլորը, իսկ պ. Իզմալեանի համար միայն 27 հոգի, որոնցից 23 հոգի սպիտակ քւէ տւին, 4 հոգի սև քւէ: Պ. Իզմալեանը ստացաւ աւելի սպիտակ քան միւս երկու քւէարկողները. և, բայց զորանից՝ միայն պ. Իզմալեանը ստացաւ աւելի սպիտակ քան սև քւէ:

Խնդիր բարձրացաւ՝ պէտք է արդեօք պ. Խղմալեանին ընտրած համարել, թէ ոչ: Այս խնդիրը անմիջ խնդիր չէր, այլ զուտ կուտակցական: Ներկաջ գումալի ընդդիմադիր կուտակցութիւնը, օպոպոլիցիան, ահա արդէն տասն ամիս է, ինչ քալ առ քալ և անողորմ կերպով հալածում է նախ-նիւն վարչութեան անդամներին: Կուտակցութիւնը, հետեւելով կատարելա-գործւած տաքախալի, այն է՝ միաբանութեան, կարողացաւ ոչ միայն և աւելիսով լրացնել իւր թւի պակասը: Այդ միաբան և արթուն գործունէութեան առաջին մեծ հետեւեալը եղաւ այն, որ նորից ընտրւած քաղաքա-պետիս պ. Մատինով իրան ստիպւած տեսաւ հրաժարել իւր պաշտօնից: Ընտրուեց նոր քաղաքապետիս՝ իշխ. Նրկաչնարադուկ Արդուլեան: Այդ մա-սին տես «Մուրճ» 1891 թ. 4 քրոնիկ: Բալց կուտակցութիւնը իւր վերջ-նական գործը տարած չէր լինիլ, եթէ ալմիսալ վարչութեան անդամ և քաղաքապետիս պաշտօնակատար մնար պ. Խղմալեան, քանի որ նախկին վարչութեան ողին էր նա: Թէ ինչ անձնաւորութիւն է նա, եւ նոր բան չունիմ աւելցնելու այն բոլորի վերաջ, ինչ արդէն ես ասելիմ նորա մասին «Մուրճ»-ի վերջ վիշած համարի քրոնիկում: Աւրեմ, ինչ էլ որ լինէր պ. Խղմալեան, ընդդիմադիր կուտակցութեան համար հարկաւոր էր նորան հե-ռացնել: Ահա ինչով պէտք է մեկնել այն սովետութիւնները որոնց պատրաստ է դիմել ընդդիմադիր կուտակցութիւնը պ. Խղմալեանի քէշարկ-ւելը ապօրինի համարել տալու համար:

Նս պէտք է հենց ալմիսալ և եթ իմ կարծիքը լաւանիմ, որ պ. Խղ-մալեանի քւարկելը ապօրինի չէր: Միմիայն խնդիր կարող է լինել ալ-միսալ այն թէ՛ ընտրւած է նա թէ ոչ, եթէ նորա ընտրութիւններին մա-նակցել եւ միայն 27 հոգի, ալմիսալ գումալի լալոր ձախաւորներ թւի կէսից պակաս:

Բալց ընդդիմադիր կուտակցութիւնը անվաւեր էր համարում ոչ ալ օրինական պատճառով, ալ լաւտարարելով, որ իր պ. Խղմալեանը իրա-ւունք չունէր նախորդ նիստում սեպտեմբ լինելուց վա- նորից քէշարկ-ւել: Դա սխալ է: Նւ երանի թէ դա միայն սխալ լինէր, որովհետեւ դա սխալ չէր, ալ սովետութիւն, պարլամենտական ֆորտէլ, ինչպէս ալ շատ լաւ ըմբռնել էր ձախաւոր պ. Արդար Յովհաննիսեան, որը կուտակ-ցութիւնը պիտի թափ էր արել մի ուրիշ, նախքան անպատուութիւն մի պար-լամենտական ֆորտէլով:

Քաղաքալին սլոլոմենիկն պահանջում է որ քաղաքապետիս պաշտօնա-կատար ընտրի միայն վարչութեան անդամներից: Արդ, երեւիպէցէք որ վարչութեան բոլոր երեք անդամները մի նիստում աւելի ու տասնան, քան սպիտակ, ուրեմն բոլոր երեքն էլ չընտրւեն մի նիստում: Չէ որ քա-ղաքալին սլոլոմենիկի պահանջի համեմատ ալմիսալեանայիւ ալ ևրեքից մէկին պէտք է ընտրեն, ուրեմն չէ որ հետեւել նիստում բոլոր երեք սեպտեմբերը նորից պէտք է քէշարկւեն: Աւրեմն եթէ պ. Խղմալեանը

մի անգամ սեանալ, չէ որ նա իրաւունք ունի երկրորդ և մինչև անգամ երրորդ անգամ քաւարկել, քանի որ նորա ընկերակիցներին ոչ ոք ընտրւած չէ:

Այն իրողութիւնը, որ ընդդիմադիր կուսակցութեան պարագլուխ պ. Զուբալովն էր պահանջում որ իզմալլեանը հեռացնէր քաւարկութիւնից, ալդ իրողութիւնը, ասում եմ, շատ վատ գոյն է տալիս նորա կուսակցութեանը առհասարակ: Եւ ոչ միայն պ. Զուբալովն է հետեւել անվախ միջոցների՝ հակառակորդին ասպարիզից հեռացնելու համար, ալ և ալդ կուսակցութեան գլխաւոր օրդան՝ Նովոյե Օբոդրենին: Եւ իրօք, ալդ թերթի № 2695 տպած УЧЕТЪ БОЛЬШИНСТВА չօղածում, չօղածագիրը ուզում է քաղաքային պոլոմենիւի յոլոր չօղածների իմաստը չուռ ու մուռ տալ որ միայն սպացուցել իզմալլեանի ընտրւած չը լինելու: Յիշեալ թերթի չօղածագիրը հարկէ համարում ծուռ կերպով հասկացնել ընտրող (избиратель) խօսքի, նշանակութիւնը: Նա չափաւորում է, թէ ընտրւած լինելու համար, իբր ըստ օրէնքի, ոչ միայն պէտք է ստանալ երկու երրորդը քաւարկութեան մասնակցած ձայների, թէկուզ ալ մասնակցողների թիւը լինէր զոմալի անդամների թիւի կէսից աւելին, ալ իբր թէ պէտք է ստանալ զոմալի զահլիճում ներկա եղող ձայնաւորների թիւ երկու երրորդը, թէկուզ ներկա եղողներից ոմանք մասնակցած էլ չը լինեն քաւարկութեան: Եւ կ'սպացուցանեմ, որ Նովոյե Օբոդրենին զորանով փորձ է անում անկարելի դարձնել քաղաքային ինքնավարութեան զործունէութիւնը և սախել, որ մեծամասնութիւնը հպատակի մի փոքրամասնութեան կամքին: Ալդ պարզ հասկանալու համար եւ կը վերցնեմ մի գէպք: Ներկա են Նիստին 72 հոգի ձայնաւորներ, որոնց թւում դիցուք հենց 25 հոգի վարչութեան հակառակորդներ: Այժմ երեակալիցէք որ քաւարկում է պ. իզմալլեան և ալդ քաւարկութիւնից չեա են կանգնում ալ 25 հոգին, ուրիմն ընտրութեան մասնակցում են ոչ 72 հոգի ներկա եղող իրաւասունները, ալ 47 հոգի: Ալդ 47 թիւ երկու երրորդից աւելին՝ 40 հոգի՝ սպիտակ են աւել, 7 հոգի՝ սև: Արդ ալդ գէպքում պ. իզմալլեանը ընտրւած է թէ ոչ, Նովոյե Օբոդրենին կ'ասի ոչ, որովհետեւ 40 թիւը չի կազմում 72 ներկա եղողների երկու երրորդը. և ինչու կ'ասի նա ալդ,—ալ քաւարկում որ նա ընտրող (избиратель) համարում է ոչ թէ ընտրութեան մասնակցել ցանկացողներին, ալ նոցա, որոնք ներկա են զահլիճում, թէկուզ սոցանից ոմանք չափարարին իսկ թէ չեն մասնակցում:

Ասպիտով ինչ դուրս կը գալ: Այն, որ 25 հոգի փոքրամասնութիւնը իւր վեռն կարող է դնել զոմալի ձայնաւորների ահալին մեծամասնութեան վճիռներին, եթէ ալ 25 հոգին ցանկանան ամեն գէպքում չեա կանգնել քաւարկութիւնից:

Պարզ չէ արդեօք թէ ինչ ուստաններ է հիւսել ցանկանում ընդդի-

մագիր կուսակցութիւնը, որպէս զի անկարելի զտրձնի քաղաքացին զու-
մալի գործունէութիւնը և հարկադրէ մեծամասնութեան հնազանդել իրան՝
գիտքրամասնութեան?

Անցեալ ամսուայ քրտնիկում ես պատմեցի ներկայ 189¹/₂ թւականի
հաշկական թատրոնի ծագումը, թատրոնական լանձնաժողովի կազմակեր-
պատմութիւնը, մի քանի խօսքով գծադրեցի ներկայ թատրոնական խմբի
քնաւորութիւնը և կազմած ընկերութեան ուղղութիւնը: Այդ չօղւածից դէս
ներկայացրին Նեւեթինի «Նրկրորդ երիտասարդութիւնը», Լուզիա Կամո-
ւլտտի «Քալր թերեզա», «Պարիզի աղքատներ», Շէքսպիրի անչալս հեղի-
նակի «Մի կնոջ սանձահարումն»:

Այդ բոլոր պիեսները աննշան պիեսներ են ըստ բովանդակութեան.
Նոցա դեկը մեր բնմի վերաջ ներելի են, բայց միայն մի պայմանով, որ
իրար չը չաջորդեն, ալ աւելի կարեւոր պիեսների միջանցքներում տրւեն:
Այդ չորսից, ըստ երևութիւն, Նեւեթինի «Նրկրորդ երիտասարդութիւնը»
չաւակնութիւն կարող է ունենալ լուրջ պիեսների շարքում դասելու, և
թեման էլ իրօք լուրջ է, բայց այնպէս, ինչպէս Նեւեթինն է ալ թեման
մշակում՝ նորան անաջող պիեսներից պէտք է համարել: Մի հայր, որը չի
ատու՛ւմ իւր կնոջ, ալ միմիայն նորից երիտասարդական կեանք վարե-
լու համար՝ սկսում է սիրել մի ջալէլ օրիորդի, որի համար թողնում է
իրանց բաղդին թէ իւր կնոջ և թէ զաւակներին. մի օրիորդ որը չի
սիրում արդէն 45 տարեկանը անցած մարդուն, և լուրջ աղջիկ է զուրս
բերած՝ համաձայնում է ապրել նորա հետ. մի երիտասարդ, այն պա-
րոնի որդին, զայրացած իւր մօրը և ընտանիքին հասցրած անպատուութեան
վերաջ՝ իւր հօր տմարդի վարմունքի պատճառով՝ սպանում է հօր սիրեկանին և
հաշտում իւր անպատիւ հօր հետ—անա աչսպիսի տեսարաններ են լքց-
նում Նեւեթինի պիեսը, որը անհասկանալի է մնում և չի բացատրում
թէ ինչն է իսկապէս պիեսի միտքը: Իսկ եթէ ուզենալու լինենք ան-
պատճառ մի միտք զուրս բերել պիեսից, ալ թերեւս այն է, որ Նեւեթինը
բողոքում է քրէական օրէնսդրութեան դէմ, որը պատժում է երիտասար-
դին իւր հօր սիրեկանին սպանելու համար: Այդ է գոնէ զուրս գալիս լու-
գիկալից մի պիեսի, որի միակ օգուտը այն էր, որ ցոյց տեսց թէ որքան
արտիստական նրբութեամբ գիտէ կատարել տ. Սիրանուշը տանջող մօր
դերը և որքան իւր տեղին էր պ. Աբէլեանցը ընդունեօրի դերում: Պէտք է
կարծել որ ալ երիտասարդ դերասանի ամպլուան դորանով սկսում է
որոշել՝ նորա ամպլուան—ընդունեօրի դերն է երևում:

Շէքսպիրի «Մի կնոջ սանձահարումն» պիեսը, որքան և մեծ հեղի-
նակի թող զրւածքներից լինի, բայց և այնպէս արժէր որ հասարակու-
թեան աչքի առաջ դնէր: Այդ տեսակ պիեսներ կարելի է կրկնել միայն

երկար ժամանակամիջոցներում—մի քանի տարում մի անգամ—զլխաւորապէս
ալն հասարակութեան համար, որ տեսել է Համէլտ, Օթելլօ, Թագաւոր
Լիր և ալն, մեծ հեղինակի հետ աւելի լիակատար ծանօթացնելու համար:
Շէքսպիրից կարելի է գնել սուպիմ հաս Վինձորի ուրախ կանաչք»: Մի
կնոջ սանձահարումն պիտի մէջ Շէքսպիրը, բայց այս անգամ չափազանց
մերկ կերպով, հանդիսանում է իբր մի հեղինակ, որը հուժկու ուժով պատ-
ռում է հասարակութիւնից ընդունւած ամեն մի պատշաճութիւն (приличие)
և իւր հերոսներին խօսեցնում ալնպիսի բարբարոս խօսքերով և ձևերով,
որպէս «խաղ է» միայն ապացուցանելու համար թէ «ո՞վը լարդում է
միայն ուժը, ուժը խոնարհում է միայն ուժի առաջ», լինի ալ Փիզլիքա-
կան աշխարհում թէ բարոյական աշխարհում: Շէքսպիրի ալ գրածքը մի
զուեկտական կատակերգութիւն է, ամենամեծ ծաղրահեղութիւններով ու
կոշտ ու քիտ կոնտրաստներով ակպերի մէջ, Բայց թէ ինչ տրամադրու-
թեան մէջ է գրել Շէքսպիրը իւր ալ տարօրինակ գրածքը, ալ երևում
է պիտի ներածութիւնից, որը Շէքսպիրի ժամանակ ներկայացնում էր,
խոս արժ մի ներկայացնում: Ահա ալ ներածութեան կարճ բովանդակու-
թիւնը, որը թերեւ շատերին չափոնի չը լինի: Նախաներ կլեկող մի մարդ
պանդսկում հարբում է, կուռնախրոհու հետ, դուրս գալիս և ձգում փո-
ղոցում ու քնում: Ղալիս է մի անդլիացի լորդ իւր ախալով՝ որսից: Հա-
մոզելով որ պարկածի մեռած չէ, ալ հարբած, լորդի մէջ մտք է չղանում
ալպլիսի մի հանաք խաղալ խեղճի զլխին: ամբողջ պլանը առաջուց
կազմելով, հա հրամայում է որ հարբածին տանեն իւր պալատը, պար-
կեցնեն իշխանական փափուկ անկողնու վերայ: Երբ քնող հա արթնա-
նում է, լորդի զգաստացած ծառաները գալիս ու իրանց պատրաստութիւնն
են չափում կատարել «լորդի» կամեցածը: Խեղճ կլեկչին զարմանում է,
չի հասկանում թէ ուր է և թէ ինչու նորան լորդ են անանում: Ոտով
զլխով ուղում է համոզցնել ծառաներին թէ ինքը կլեկող մարդ է, իւր
անունն է այս ինչ հասարակ անունը, իւր բարեկամներն են այս ինչ հա-
սարակ մարդիկ և ալն: Ծառաները պատկառանքով պատասխանում են
թէ «լորդը» 15 տարի քնած է եղել և թէ ալ իւր երկար քնելու պատ-
ճառով «տիկինը», «մաղամը» չառ ցաւում է եղել: Նա թէ՛ իմ կինն հա-
սարակ կնիկ է, «մաղամ» չէ և ալն և ալն: Ծառաները, որոնց մէջ և
խոկական լորդը, վատ են համոզում նորան, ալնպէս որ խեղճ կլեկչին
սկսում է կամաց կամաց հաւատալ թէ ինքը իրօք լորդ է և որ բոլոր իւր
գիտեցածը միայն երազ է եղել ու հրամայում է կանչել «մաղամին»: Ղա-
լիս է լորդի պաժը, մի զեղեցիկ պտտանի՝ կնոջ չորեք հաղած և ներկա-
յանում իբր «լորդի» կլնը, և վշտահար դէմքով ասում թէ ալ 15 տարին
նրան թւել է 30 տարի և որ արժ չատ ուրախ է որ քնից արթնացել է:
Երեւակալող լորդը ապա հրաւիրում է իւր «կնոջը» չորեքը հանել ու գալ
իւր հետ պարկել «վինը» սակալն, դուար զրութիւնից դուրս գալու հա-

մար, առարկում է թէ ներողութիւն կ'անէ, բժիշկները պատւիրել են դեռ չորս գիշեր իւր կնոջ հետ չը լինել: Այդ ժամանակ ծառաները, Նախագծած պլանի համեմատ, գալիս ու լստնում են «լորդին» թէ զերասանները, նորա առողջանալու առիթով, եկել են ներկայացում տալու և «լորդին» տիրութիւնը փարատելու:

«Դորա համար թւաց մեզ լաւ որ դուք այս խաղը տեսնէք

«Եւ ձեր ուշքը նոցա ուրախ կատակի վրայ դարձնէիք:

«Դորանով է որ ցաւը կ'անցնի, կեանքը երկար-երկար կը լինի», ասում են ծառաները:

Եւ խեղճ Գրիստոֆլ Շլաու, լորդի գիրքի մէջ ընկած խեղճ կէկչին, «կնոջը» կողքին նստացրած, պատրաստուում է ժողովրդական մի խաղ տեսնելու: Բայց «կինը» հաւատացնում է թէ ինչոր կը ներկայացնեն՝ աւելի լաւ բան կը լինի քան նա կարծում է և որ դա՝ մի տեսակ պատմութիւն է: Շլաու ասում է՝—«Դէ՛ս մենք այդ կը տեսնենք: Արի, «ամաղամ տիկին», նստիր կողքիս և թող որ աշխարհքս իւր ճանապարհով գնալ. երևտա-սարդութիւն այլ ևս մենք երկրորդ անգամ տեսնելու չենք»:

Եւ ներկայացնում են՝ «Լմբոստ կնոջ սանձահարումն», որի բովանդատ կութեան վերայ աւելորդ եմ համարում կանդ առնել:

Ի վերջոյ հետեւեալ կառավարչական նոր կարգադրութիւնները: Արդ՝ ման խնդիրը առ ալժամ վճռւած է այսպէս, որ հաշվաւորչականներին ալսուհետեւ պէտք է երդեցնեն ուսաց լեզուով, բայց ոչ թէ քահանայի մօտ, այլ դատաստանական Նախագահի, մօտ, իսկ եթէ զինւորական ծառայութեան համար է՝ զինւոր. վարչութեան առաջ. ուսերէն չը զխոնալու դէպքում՝ թարգմանի միջոցով պէտք է նոյնը կատարել: Այդ կարգադրութիւնը եղած է համաձայնութեամբ ներքին գործերի և զինւորական մինիստրներին:

Մի ալ կարգադրութիւն վերաբերում է Էջմիածնի ս. Սինդի ան. դամների փոփոխութեան:—«ՀԱՅԿԱՅԵ» լրագրում № 284, այդ իրողութիւնը հաղորդւած է այսպէս. «Բարձրագոյն հրամանով, կապացած 19 սեպտեմբերի, հաշվաւորչական սինդի անդամներ՝ Սուքիաս Պարդեանց և Ներսէս Խուղավերդեանց եպիսկոպոսները, իրանց ապօրինի գործողութիւնների համար, արձակւած են իրանց բոլոր պաշտօններից և հետացրած են՝ առաջինը Օրլովի, իսկ երկրորդը՝ Պոլտավալի Նահանգները: Միևնոյն ժամանակ հրամայւած է՝ Էջմիածնի սինդի անդամների թափուր մնացած տեղերը նոր անդամներով լրացնելուց չհետոյ, պարտաւորացնել սինդը՝ վերաքննել ալն բոլոր գործերը, որոնք և պատճառ եղան սինդի պրօկուրորի արած բողոքներին»:

Միւս կողմից „С.-Петербургскія Сенатскія Вѣдомости“ լրագրի № 82 (հոկտեմբ. 11) տպւած է հետևեալ բարձրագոյն հրամանը: «Թագաւոր կախրը ներքին գործերի մինիստրի ամենապատակ զեկուցման հիման վերաջ, սեպտեմբ. 19 ին ներկաջ 1891 թ., բարձրագոյն հրամայել բարեհաճեց՝ հաստատել հաշ-լուսաւորչական եպիսկոպոսներին՝ Արիստակէս Սեղրակեանին, Վրիգորիս Աղւանեանցին և Բարգուղիմէոս վարդապետ Գէորգեանին, որպէս էջմիածնի հաշ-լուսաւորչական սինոդի անդամներ»:

Լ Ո Ւ Ս Ի Ն Ի

ՕՐԷ ՅՕՐ

(ԵՍԵՄԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՅ)

1891 թ. Ապրիլի 1.

«Մուրճ» ի խմբագիրը հրաւիրեց ինձ իւր մօտ և առաջարկեց դառնալ «Մուրճ»-ի մշտական աշխատակից: Ընդ մինչեւ նա ինձ նւիրեց մի ելեքտրական լսարան՝ հալ կեանքի թէ հրապարակները թէ քունջ ու պուճաղները լուսաւորելու համար և մի հաստ պողպատեայ մուրճ՝ ինձ վերապահելով սորա դորձածութիւնը:

Եւ ես, ահա, «Մուրճ»-ի զինւած աշխատակից, մինչդեռ մտադիր էի ինքս սեպհական մի լրագիր՝ «Ֆէլիէտօն» կամ «Կոլմա» անունով հաստատուելու: Ալդպիսի մի լրագրի հրատարակութիւնը ինձ դալթակղեցնում էր դրան խմբագրելու վերին աստիճանի հեշտութիւնը: Իմ հակառակորդների հետ ես չէի մտնիլ ոչ տրամաբանական և ոչ ատուածարանական բանակութիւնների մէջ: Իմ ոչ-բարեկամներին մատնաբալ կանէի, իսկ իմ թշնամիներին ծաղր ու հանաքով կը պատասխանէի: Այլ է պատահէր լսել ու կարդալ ինձ համար դժարահասկանալի մի միտք, ուստի և է մտքի վեհ թռիչքներ՝ ես կը համեմէի ալդպիսիները ծաղրաշարժ խօսքերով ամբոխի ծաղրածութիւններ, և ծիծաղը լսելու համար, թէկուզ արածս խղճի դէմ էլ լինի—խօսմ չէ կարելի միշտ ձեռքերը սրտի վրայ դրած խօսել:

Նիւթի պակասած ժամանակը պատմական երկար քննադատութիւններ կը թարգմանէի, արեւմտած Արեւելքից ամբողջ սիւններ կարտառայէի և անծալր ու ձիգ պատմականագրական նիւթեր կը զետեղէի լրագրիս մէջ հանդերձ պատմական զոկումենտներով:

Սակալն նոր պաշտօնս չանձն առնելով՝ ես խոստանում եմ «Մուրճ»-ի խմբագրին և ընթերցողներին լինել անաչառ և անկողմնապահ: Թէն իսկն ատած՝ չեմ հասկանում ալդ ինչպէս եմ անելու—միալն լսելը կը լինի անկողմնապահութիւն. իսկ եթէ ես խօսում եմ՝ մի դատ, մի անձնաւորութիւն, մի կարծիք պաշտպանելով՝ չէ որ ես կողմնապահութիւն եմ անում: Իմ մեղքս չի լինիլ, ուրեմն, եթէ ես անկողմնապահ լինել ցանկանալով հանդերձ՝ դառնամ կողմնապահ:

1891 թ. Սեպտեմբերի 2.

Ինձ ծանօթացրին «Մուրճ»-ի ապագայ հրատարակչի հետ: Աս նրան նկատեցի մեր լրագրութեան մի մասի գուշակութիւնները նորա կաշու զործարանի աջողութեան վերաբերմամբ:

Նա ինձ պատասխանեց՝ տեսնե՞ք—եթէ կարողանա՞ք մեր զործարանից դուրս բերել ալմայիսի ПОДОШВА-ներ, որոնց հաստապնդութիւնը հաւասար լինի մեր մի քանի զործիչներէ՝ երեսի հաստապնդութեան—մեր աջողութիւնը ապահովւած կը լինի և ոչ մի արտասահմանեան Փխրմալից անգամ երկիւղ չը պիտի ունենանք:

1891 թ. Սեպտեմբերի 5.

Այսօր եղաւ առաջին հաշ ներկայացումը: Տիկ. Սիրանուշի դէբիւտի համար խաղում էին Հանրի VIII, Բոլոր օթեակները վաւում էին զատարկութեամբ:

Առաջին զործողութիւնից վատ, երբ դեռ տ. Սիրանուշը չէր երևայել բեմի վրայ, թատրոնի ալգում պատահեցի իմ ծանօթ օրիորդներից մէկին: Սովորական ողջունից վատ:

—Շատ ժամանակ է որ վերադարձել էք քաղաք, հարցրի ես, և ամարանոցից վատ ինչպէս էք դանում քաղաքը:

—Ոչինչ, պատասխանեց օրիորդը:

—Եթէ չեմ սխալւում, դուք Բորժոմ էիք և շատ ուրախ անցկացրած կը լինիք շողերի ուղեղներ—եղանակը հիանալի էր այս ամառ և հատարակութիւնը բազմամարդ:

—Ոչինչ:

—Անհանգստութիւն չէր պատճառում ձեզ երկաթուղու անճշգրտութիւնը, առհասարակ աջողակ ճանապարհորդութիւն ունեցար:

—Ոչինչ:

—Ի՞նչպէս հաւանեցիք առաջին զործողութիւնը, տեսա՞ք ինչպէս էր, լաւ էր...

—Ոչինչ:

Մի կողմից գրեթէ վտահ, որ միւս հարցերիս էլ աչս զոհացուցիչ պատասխանը պիտի ընդունեմ—միւս կողմից վախենալով մի գուցէ ծանօթ օրիորդս պատկանում լինի «ոչինչականներին»—ևս վախալ թատրոնի զահլիճը:

Երկրորդ զործողութեան մէջ ես տեսաւ և լսեցի առաջին անգամ տ. Սիրանուշին: Ի՞նչ սիրուն շարժածքներ, ինչ անուշ լեզու և ինչ դուրեկան ձայն:

1891 թ. Սեպտեմբերի 6.

Ուստի թատրոնի այս տարազ բեմերուսը հրատարակած է տեղա-
ժամն ուստի թերթերում: Ահա ալ՝ բաղկացած 13 պիեսներից՝

Елизавета, королева английская, Марионъ де Лормъ и Рогнеда,
въ неравной борьбѣ за женскій вопросъ, чрезъ пороги къ счастью въ
меблированныхъ комнатахъ. Уголокъ Москвы՝ нашли первую лю-
бовь въ жизни Плимова, Эрнани, Руи Блаза и др., но собака садовника...

Հանար չը կարճէր, ընթերցող՝ սրե՛նք մի-մի վերնագրերը ե՛ն:

1891 թ. Սեպտեմբերի 13.

Երեկ երեկոյան թուրքանի առաջին դերերուն՝ թատրոնի մի մասը
և բոլոր օթեակները զարձակ դատարկ էին: Գեռ ժամանակ շատ ունինք,
ասում են անվրդով հաղ կանաչք և օրիորդները՝ սպասելով որ աշունքւոյ
տարազը լպտնւի և իրանց չորերը պատրաստ լինեն:

Օհ, լանձնաժողով, մասնաժողով և վեհաժողով—Ուլ Արարիչ ¹⁾:

Փորձւած գերասանից պէտք է և աւելի պահանջող լինել, և ես ասում
եմ որ թուրքանի շիթթուլթիւնը «Գօն-Գրիգորիօս» մէջ պէտք է զարգանալ
eres-cendo—մինչդեռ հէնց առաջին գործողութեան մէջ նորա շիթթու-
լթիւնը գազաթնակէտին էր հասել: Իսկ «Պօն-Պարզոնի պանդոկում» տիկին
Մելիքեանը իրաւունք ունէր մի խոկական ջահելի սիրել:

1891 թ. Սեպտեմբերի 15.

Դեռ մեռիր - արի սիրեմ՝ ասւած է մեր հեղինակների համար էլ:

Յ. Պարոնեանի մեռնելուց չետոյ մենք գնահատում ենք նրան և
խնդրում նորա գրածները: Այս օրերը միայն ձեռքս ընկաւ նորա «Մեծա-
պատիւ մարացիանները» թիֆլ. հալերէն գրքերի Հրատ. Լճկեր. հրատա-
րակութիւնը:

Յթէ ընթերցողը սիրում է սրտանց ծիծաղել, թող ձեռք բերի այդ
գիրքը մի կուշտ ծիծաղելու համար, ինչպէս որ այդ ինձ պատահեց գրքի
սկզբից մինչև ծալրը կարդալու ժամանակ:

Գաւառից Պոլիս եկած Արիստոյում աղալին հերթով ներկայանում են՝
հալ խմբագիրը, հ. քահանան, հ. բանաստեղծը, հ. փաստաբանը, հ. բժիշկը,
հ. պատկերահանը, հ. սափրիչը, հ. մոցիքուրը և ալլն և ալլն և մուրաց-
կանութիւն անում: Հալ խմբագիրը առաջարկում է իւր լրագրից 15 №

¹⁾ Իմ փոխադրութիւնը է հայտ՝ О, комиссия о создателя! որ և նւերում եմ հայ
թարգմանիչներին:

միանալու և խնդրում պաշտպանութիւն, հ. բանաստեղծը խնդրում է տպել իւր ճառերը և ոտանաւորները, հ. փաստաբանը աշխատում է մի վէճ սաքքել և իրան համար մի գործ ստեղծել, հ. բժիշկը գտնադատում է իւրաքիչներ շնորհաբերութեան վերաջ և մեղադրում օտարազգի բժիշկներին դիմելը և ալլն և ալլն: Ի՞նչքան ծիծաղ, բալց և սրքան գառնութիւն աղ տեսարաններ ի մէջ: Թէև «Մուրճ»-ի դրախտը ակնարկում է չափազանցութիւնների մասին՝ ես կը լիշեցնեմ որ նոյն իսկ Գոգոլի «Մեռած հոգիները» կամ Սերանտէսի Գոնկիլիստը զուրկ չեն ալլ պակասութիւնից:

1891 թ. Սեպտեմբերի 23.

Ագոստ «Արձագանք»-ը տպել է մի ալլ, որով խոստանում է լրացնել մեզ տարաջ վերջը պարտաւորեալ 52 №-ը: Իսկ ուր մնաց 1890 թ. բաժանորդներին խոստացւած՝ զուտ բելլետրիստական բովանդակութիւն ունեցող զիրքը: Ալլ երկու խոստումներից ¹⁾ որն էր կամ է լրացրական ֆորտէլ:

1891 թ. Սեպտեմբերի 25.

— Ի՞նչպէս հաւանեցիք ֆրանսիական ցուցահանդէսը Մոսկւաում—հարցնում էի ես անցեալները մի ծանօթ վաճառականի:

— Կար էլի:

— Իսկ գոյնզգոյն շատրանները:

— Շատ լաւ էին, միայն չ'իմացալ թէ ինչպէս էին նրանց գոյն տալիս. լեզու հասկացող պէտք է՝ անկեղտ ինչ կարելի է իմանալ:

— Ուրիշ ինչ հաւանեցիք:

— Վաֆլի շինող մաշինան. հասը 20 կոպէկով օրական 800—1000 ռ. վաֆլի են շինում ծախում. դէ վաֆլի ամենքն էլ են պատրաստում, բալց թէ զրանց չ'իմածը աւելի նուրը ու բարակ է՝ եղ էր պատճառը, թէ ծախողները ֆրանցուսկականներն էին—չ'իմացալ:

— Լաւերն էին:

— Տեղովը մին՝ ոսկի են—ոսկի. մարդ էզպէս կնիկ ունենալ՝ էլ ապրանքը մաղաղինում կը վաթի, կամ նիսիա կը կոճի՝ մէկին հազար կ'աշխատի: Ոչ թէ մեր կանաչքը՝ էս տուր ու էն տուր, էս առաջ ու էն առաջ—վալլահ, ինչ հաշիւս կը գար, գախումը նստես ու փողերը մօդ անես:

Ալլուհասի ծանօթս պատմեց կապովի օդապարիկի և ուռս աղղերի

¹⁾ Խոստանալ նշանակում է ըստգրքի համաձայն խօսք տալ: Բայց թէ աւած խօսքը պէտք է կատարել՝ այդ կը լինի Ժողովրդական հասկացողութիւն, և կարելի է չը կատարել՝ այդ կը լինի ակադէմիական բմբուռում:

մասին, որոնք նմանապէս խելքից էին հանել հասարակութիւնը: Նս համոզեցաւ որ հալ վաճառականը միայն ձեռնտու բաներին է լաւ ասում:

Նս պատահեցի նմանապէս մի հալ օրիորդի և մի ուսանողի, որոնք նոր էին վերադարձել Մոսկուայից, և երկուսին էլ հարցեր առաջարկեցի ցուցահանդէսի մասին:

Նէ պատասխանեց՝ ինչ որ կը պատասխանէր Նւալի թոռներից ամեն մէկը՝ ամենահետաքրքրականները ակնեղէններն էին—ուրիշ աչքի ընկնող բան չը կար բացի 2—3 թանգազին հագուստից:

Իսկ երիտասարդը դովեց պատկերների բաժինը և մի քանիսը սքանչիլի գտած լինելով՝ մանրամասնութեան մէջ էր մտնում...

1891 թ. Սեպտեմբերի 26.

Ինչքան բախտաւոր էք դուք, գաւառացի ընթերցող: Թիֆլիսում ալժմ փալտի սէզոն է. ուղում եմ ասել ձմեռաւ համար փալտի պաշար առնելու ժամանակ է: Առաւօտեաւ 6 ժամից սենեակիս մէջ լսում են վարդինի աղաղակներ, վարդինի թուրքերի և զանազան լեռնցիների, նրանք գոռում գոչում են իրար վրա, մուշտարիների վրա և ամենի վրա: Բախտաւոր է նա՝ ով դրացի չունի—աչօրեաւ տեսարանը դեռ մէկ զրացունս էր: Միթէ ժամանակ չէ մտցնել քարածուխի գործածութիւնը տնային տնտեսութեան մէջ:

Գիտէք, ընթերցող, ռւս անունը անբաժան է քարածուխից: Ո՞ր հրապարակախօսն է նպաստել քարածուխի շահագործութեանը մեղանում:

—Պր. Նիկողաձէ:

Իւր հիմնած և ձեռք բերած երկու ուսս լրագրերում նա արծարծում էր գլխաւորապէս քարածուխի հարցը: Նա հրատարակում էր իւր ճանապարհորդութիւնները, իւր ալցելութիւնները Փրանսիացի միւնիստրներին և դրամատէրերին, ապացուցանում էր քարածուխի հանքի անհաշւելի հարուստութիւնը, օժանդակ երկաթուղիների անհրաժեշտութիւնը, նալթի պակասելը ներկաւում և ապագաւում և ալլն և ալլն. ալլնքան աշխատեց որ վերջ ի վերջոյ զլուխ բերեց 1.200,000 ռ. մի ընկերութիւն հալերի աջակցութեամբ (և կան միամիտներ՝ որոնք կարծում են թէ հալերը ոչինչ բանի պէտք չեն). բալց հէնց որ Նախշիւրի քարածուխի ընկերութիւնը հաստատուեց և ընտրեցան զիրեկտորներ, կառավարիչներ, հաշւապահներ և ալլն, հէնց որ ակցիաները բաժանեցան—պր. Նիկողաձէն չը սպասելով նոն իսկ տարեալ վերջին՝ ծախեց իւր լրագիրը:

—Ի՞նչու: Ով զիտէ՞ գուցէ հէնց հիմալ քարածուխ դառած ПАРОВНИК-ի վրալ հանգստանալով՝ մտածում է մի նոր ընկերութիւն կազմակերպելու:

1891 թ. Սեպտեմբերի 28.

Ձեր ձեռքը ընկել է Վիկենայի Մխիթարեան տպարանից լուստենող, տարեկան 10 Փր. կամ 4 ռ. արժեքող՝ բարոյական, ուսումնական և արեւոտագրութեան «Հանդէս Ամսօրեայ»:

Գուցէ պատուելի միաբանութիւնը ինկատի ունէր բարոյագրութիւնը, որովհետեւ բարոյական լինել չէ որ պարտական է ամեն մի թերթ և ամսագիր: Չը նախելով բարոյականի առաջ զնկուն՝ ալդ բաժինը (իմաստագրականը) 4—5 երևո է բռնում. արեւոտագրութեանը աւելի քիչ՝ 1—2 երևո. բայց զրանից քաղաքական տեսութիւնը 1—2 երևո ու ալ և ալ նորաւորք՝ 1—3 երևո. ուսումնական մասին մնում է 20—25 երևո, որ ասել է թէ այս ամսագիրը զլիաւորապէս ուսումնական է և, իմ համետ կարծիքով, ալդ նեղ չըջանակի մէջ մնալով՝ նա կարող էր լինել լուրջ և զուտ գիտնական ամսագիր ի հակաբանութեան ներքաւ: Սակաւն ալմսեան ձեռք և ծրագիրը նկատելի են կայուցանում, որ պատուելի միաբանութիւնը միտք ունի եղել չարմարել ընթերցողներին մեծամասնութեան ճաշակին և ալդ պիտով լուր ամսագիրը զարձրել է պուղինդի պէս մի բան:

Միթէ ալդ հարուստ միաբանութիւնը, որի տպարանում տպագրւում են 19 պարբերական հրատարակութիւններ զանազան տեսակի և որն ունի 37 լեզուով (նաև по русскій բառ բնագրին) տառեր—աղյուսի մեծահարուստ (և ոչ խեղճ էջմիածնի պէս) միաբանութիւնը չի կարող չառկացնել ընդ միշտ մի գումար, մեր սաածի պէս, մի գումար գիտնական հրատարակութեան համար:

Եւ չը գիտեմ ով ինչի համար, բայց ես ձեռքս եմ առնում ալդ ամսագիրը և կարողում միմիայն վերջին երեսը ուր զուած է լինում մի հունգարերէն թերթի բովանդանութիւնը:

Հալ ընթերցողութիւններից քանիսը գիտեն աղյուսի մի ամսագիրի գոյութեան մասին:

Այո, զարմացած ընթերցողութիւն, հալերի մասին հունգարերէն լեզուով մի ամսագիր չէ: Եւ չեմ կարող երաշխաւորել ալդ ամսագրի լաւ խմբագրութեան մասին, (որովհետեւ երևի ես էլ ձեռք նման հունգարերէն չը գիտեմ), բայց և այնպէս անա թէկուզ մի համարի բովանդակութիւնը, Ահա այն՝

Գրիգոր Սեմալեան—Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի վարքէն:

Տէր Անտոն Մոլնարեան—Ազատանգեղոս հալ պատմագիրը:

Յակոբ Չիլինկարեան—Լրագրատեալի մը չըբերեանը:

Տէր Անտոն Մոլնարեան—Գլխաւոր Վարժոց ի Վերլա—Հալաքաղաք:

Խ. Սոնկոդեան—Հալերէն լատիներէն արձանագրութիւնը Վիդիսարէթուպոլիս (մեր Գանձակը չը կարծէք!):

Ռ.—Լարլոս Վոտնոյի հալոց վրայ:

Ս. Ք. — Մեր պատգամաւորը խորհրդանոցին, մատենագրութեան մէջ
ու տանը:

Յակոբ Մարկովիչեան — Խոսրով Ա:

Մ ա ն ր ա լ ու ը ք՝

Հալ գաղթականութիւնն ի Հնդկս:

Ագուլիսի հալերը:

Զարճալի խորտկացուցակ:

Մ ա տ ե ն ա գ ր ու թ իւ ն, գ ե ղ ա րւ ե ս տ՝

Նրաժշտական կտոր չորինող:

Կոստանդինոպոլսոյ լրագիրները:

Տ ն տ ե ս ա կ ա ն կ ե ա ն ք՝

Արեւելեան պարտիզականութիւն:

Փոքրատիական երկաթուղի:

Ի՞նչ նոր բան կալ հալոց վրալ՝

Գաղթականութիւն լԱմերիկա:

Լուսինեան գերդաստանը:

Սորանից երևում է որ այս ամսագրի նպատակն է ծանօթացնել հուն-
դարական հալերին՝ իրանց անցիալի և ներկալի հետ:

1891 թ. Սեպտեմբերի 30.

Ի՞նչով են դադարած «միր քաղքի» ձայնաւորները: Զուր մաղելով և
ծեծելով: Գիւռ լաւ է եթէ մաքրէի Աւչալալի ջուրը՝ ալդ էլ չը կալ: Շա-
բաթը մի անգամ հաւաքւելով վիճում են անվիճելի բաների մասին: Ուս-
րավալի ծառադոհներից մին՝ մի ապտակ է տալիս հրապարակօրէն մի ու-
րիշին և ահա տեղի են ունենում արձակումն, խղճահարութիւն, նորից
ընդունելութիւն, անվերջանալի ժողովներ, արձանագրութիւնների և ալն,
կարծես թէ ձայնաւորները և Ուսրաւան իրանք ուէար է դատաւտան կա-
տարեն դատաւտան ունեցած երկրում:

Ի դէպ՝ ինչ բանի համար են չտկացնում քաղաքի հրապարակները:
Պտար երկիրներում չը գլտիսմ՝ բալց մեր քաղաքում հրապարակների վրա
քարեր են կոտրատում և մանրացնում քաղաքալին պիտոյքների համար
վաղ առաւօտուալ ժամը հնգից կամ վեցից:

Նւ գիւռ ասողներ կան որ մեր քաղաքալին դուման հոգս չէ տանում
քաղաքի բնակիչների առողջապահութեան մասին: Նի՞մէ իրաւ, այս մտքով
դրդւած է անւում ալդ կարգադրութիւնը, չէ որ աւելի հետևողական
պէտքէ լինել և քարեր կտրատողներ նստացնել նաև բոլոր փողոցների
երկարութեամբ և բոլոր տների առաջ, որպէս զի ամենքն էլ օգուտ քաղեն
ալդ չարմարութիւններից և վաղ դարթնելով՝ արչալուսալին պառլտներ
անին առողջապահական կանոնների համեմատ:

1891 թ. Հոկտեմբերի 1.

Ալսոր կարդացի որ պ. Մինաս Չերազ իւր չորրորդ դասախօսութիւնը կարդաց Hastings'ում անգլիացի հոծ հասարակութեան առաջ, խօսելով հալերի՝ պատմութեան, կրօնի, լեզւի, գրականութեան և այլ բաների մասին:

Ես հաւատացած եմ որ եթէ պ. պրօֆէսորը նոյն նիւթի մասին կարդար թէ Պոլիսում թէ Թիֆլիզում—ունկնդիրները կը լինէին ինքը և մի քանի հատ իւր բարեկամները:

1891 թ. Հոկտեմբերի 2.

Թիֆլիզում մտադրութիւն կալ հաստատել հասցէների գրասենեակ (адресный стол): Շատ ժամանակին է. մանաւանդ որ հալ դերասանները ալժամ բանի են և կարծես թէ քիչ քիչ մոռանում են իրանց հին և անվարձ պաշտօնը:

Ընթերցողը լիւրեր է զարմանում. դեռ երէկ՝ եթէ մէկին հարկաւոր էր մի հալի (աչն էլ հարուստի) հասցէ իմանալու, զխում էր դերասանի: Սոքա պարտաւոր էին իմանալ և իմանում էլ էին բոլոր հալերի հասցէները, իբրեւ տոմսերի ցուիչներ հալ ներկայացումներին համար:

1891 թ. Հոկտեմբերի 3.

Ալսորալ հալոց ներկայացումը կրկին առիթ է տալիս խօսելու մեր հալերէնագիրութեան մասին: Ռուսաց առածը ЕАКОВЪ ПОПЪ, ТАКОВЪ И ПРИХОДЪ պէտք է վերածել հալերէնի՝ դերասանին նալիր—ծուխը ճանաչիր: Մեր դերասանները մեր մտից և մեր ոսկորից են:

Պ. Թուրեանը մտածում է տաճկերէն և դեր կատարելիս՝ չանկարծ միտն է գալիս տաճկերէն ոճը—նա կ'ան գ է առնում որպէսզի սխալմամբ հալ բեմի վրա տաճկերէն չ'արտասանի և ապա շարունակում հալերէն թարգմանութիւնը... Իսկ մեր կրիտիկոսները ավատաւորով հաղորդում են իրանց կասկածը Թուրեանի կախալելու մասին:

Օր. Մելիքեանը մտածում է վրացերէն, և դեռ նոր է սկսում ընտելանալ հալ աշխարհագրութիւն:

Նոյն իսկ պ. Պետրոսեանը մտածում է ռուսերէն:

Հալ լեզուն աղաւաղւած, խառնափնթոր մի բան է ներկայանում բեմի վրա: Այս անճոռնի երկուլթը միայն աչն ժամանակ գուցէ վերանալ, երբ մեր դերասանները մալրենի լեզւին կատարելապէս տիրանալու համար՝ նաև կ'անքի մէջ խօսեն ալդ լեզուով և լրջօրէն հետեւն ամբողջ հալոց գրականութեանը և ոչ միայն իրանց նւիրած մի քանի տողերին:

1891 թ. Հոկտեմբերի 4.

Ձարմանք բան: Ով որ հաշիւ պէտք է ներկայացնի, օրինակ մեր ուսումնարանների հոգաբարձուները, երեցփոխները և համալսական գումարներ չահեցնողները—սրանք լուում են և խուլ ձեռնում երբ հաշիւ է պահանջում սրանցից:

Իսկ հաշիւ տալիս են անպիտանները, ումնից հաշիւ պահանջող չկալ և իսկի իրաւունք էլ չկալ պահանջելու:

Պ. Ներիցեանին անշուշտ լսւածն է թէ առաջինների և թէ երկրորդների ցուցակը: Սակայն վերջի տեսակին պատկանողների մի քանիսի անուաները ես ինքս չիշում եմ:

Պր. Լ. Տիգրանեանց իւր «Առողջապահական թերթ»-ի վնասի հաշիւը ներկայացրեց հասարակութեան, պ. Ա. Յովհաննիսեանը իւր «Փորձ»-ի հաշիւը, պ. Զ. Մսերեանց իւր «Փարոս Հալատտանի»-ի հաշիւը և վերջապէս այսօր նոյնը անում է պ. Ս. Գուլամիրեանցը, Պետերբուրգի «Արաքս»-ի խմբագիր-հրատարակիչը:

Այս բոլորի մէջ մի զանազանութիւն կալ միայն՝ առաջինները հաշիւը տւին և փակեցին, իսկ վերջինս հաշիւ է տալիս չարունակելու լուսով: Ապրողը կը տեսնի:

Տեսնենք նաև՝ «Մուճ»-ի ապագայ հրատարակիչը երբ է տալիս իւր վնասի հաշիւը: Այդ էլ ի հարկէ միայն ապրողը կը տեսնի:

1891 թ. Հոկտեմբերի 24.

Գուժկան օր. «Արձագանք»-ի գոլութեան միակ աղբիւրը՝ «Արեւիք» լրագիրը դադարեցրին անպալման ժամանակով. և աչդ բօթարեր լուրը պարունակող «Արձագանք» ի համարը տեղն ու տեղը կիսւեց (տես նորա № 36):

—Հալ թատրոնի գործը հիանալի է գնում: Հորս կողմը թարգմանութիւններ են անում, փոխադրութիւններ են չինւում և նոյն իսկ ինքնուրոյն դրամաներ ստեղծում: Բանը անտեղ է հասել որ նոյն ինքն հնարաս, հնադէտ, հնաբան պ. Ներիցեանը լոյս աշխարհ ընծալեց մի արարւածով՝ փոքրիկ-կոմիդիա իւր սիրած հին գրքերի մի վաճառողի կեանքից:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Մեծապատիւ խմբագիր.

Պր. Ա. Լխիցեանը «Տարազ» շաբաթաթերթի 34—37 համարներում քննելով պ. Ա. Նաղուբեանի աշխատասիրած «Հալերէն-ռուսերէն բառարանը» իմ մասին ևս, իբրեւ աղջ բառարանի լաւաջաբանում վիշատակւած աշխատակցի՝ հետեւեալ նկատողութիւնն է արել.

«Մեզ համար խիստ անախորժ երեւոյթ է, որ սորան (բառարանին) աշխատակցել է մի անձ, որ աչտպէս թէ աչնպէս մեր հասարակութեան մէջ հալագէտի անուն է վաւելում և որ ինքն վերին աստիճանի արդարացի կերպով դատապարտել է պ. Ա. Յովհաննիսեանի ռուսերէն-հալերէն բառգիրքը. հասարակութիւնը իրաւունք ունի չը ներել պ. Մալխասեանի աչ կերպ ընկերասիրութիւնը»։ («Տարազ», 1891 թ., № 37, երես 555)։

Որովհետեւ աչ նկատողութիւնը, որչափ կարելի է մակարեւել, իմ բարոյական կողմն է չօչափում, իբրեւ թէ ևս պարտաճանաչ և բարեխիղճ եղած չը լինիմ պ. Ա. Նաղուբեանի բառարանին աշխատակցելիս, կամ թէ ընկերութեան զաղափարին զաւաճանած լինիմ՝ ուստի աչ բարոյական արտոր ինձանից հեռացնելու նպատակով ստիպւած եմ աչ երկու յող բացատրութիւնը գրել, որ խնդրում եմ դետեղէք «Մուրճ» ի մէջ։ Նախ և առաջ, լոկ տրամաբանօրէն դատելով՝ հաչ հասարակութիւնը աչ ժամանակ միայն կարող է ինձ չը ներել՝ եթէ ես ինքս մի ռուսերէն-հալերէն բառարան կազմեմ և նորա մէջ անեմ նոչն սխալները, որոնց ես դատապարտել եմ Ա. Յովհաննիսեանի բառարանում։

Նրկրորդ՝ հաչ հասարակութիւնն ինձ ներելու կամ չը ներելու իրաւունք և ընդհանրապէս որ և է հաչիւ չէ կարող ունենալ աչ բառարանի վերաբերութեամբ՝ երբ նորա վերաչ գրւած է հեղինակի անունը և երբ հեղինակն լաւաջաբանում չաւնում է հրապարակաւ, թէ «իմ աշխատակիցները հեռու են պակասաւոր կողմերի պատասխանատւութիւնից։ Նոցա արածից ես աչն եմ քաղել, ինչ որ ինձ հաւանական է թւել։ Ուստի վերջնական պատասխանատւութիւնը միմիայն ինձ վերաչ կարող է ընկնել»։ (Յաւաջ. VI)։ Կարծեմ չատպարկ է (և բնական միտնդամայն), որ հասարակութիւնը հաչիւ կարող

է ունենալ միայն հեղինակի հետ և ոչ ալն անձերի, որոնց անուններն չիշլած են չառաջարանում և կարող էին չիշլած չը լինել: Ինձ հետ հաշիւ ունենալ, ներել կամ չը ներել ինձ՝ կարող է միայն հեղինակը, իսկ նա ինձ հետ հասարակութեան առաջ հաշիւ է տեսնում՝ շնորհակալութիւն չափոնելով: Եւ հասարակութիւնն ու քննադատը միայն այսքան գիտեն պաշտօնապէս, որ ես ալդ բառարանին շնորհակալութեան արժանի ծառայութիւն եմ մատուցել:

Բայց հասարակութիւնը և քննադատը կարող են զարմանալ և տարակուսել, թէ ինչպէս է եղել, որ ես, լեզուի ու բառարանագրութեան ծանօթ մէկը՝ (ինչպէս գրում է պ. Ս. Լխիցեան), խորհուրդներ եմ տալիս Կ. Նաղուբեանի «բառարանի ծաւալի, դիրքի, ուղղութեան և ալն մասին, կարդում եմ բոլոր նիւթը և տեղ-տեղ անում եմ իմ նկատողութիւններս»¹⁾, և ալնու ամենալին բառարանում պատահում են թերութիւններ, որոնք չը պէտք է լինէին իմ աշխատակցութիւնից չետոյ:

Այս զարմանքը, որ չատերն ես ինձ չափոնել են բերանացի՝ կարծեմ կանհետանալ՝ երբ հասարակութիւնն ու քննադատը նկատեն հետեւեալ կէտերը.

1) Պր. Ս. Լխիցեանի ցոյց տւած թերութիւններից գրեթէ կէսը ես չեմ համարում թերութիւն, մինչև իսկ մի քանիսը համարում եմ առաւելութիւն բառարանի համար: Ուրեմն ես չէի կարող ուղղել ալն բանը, որ քննադատը թերութիւն է համարում, իսկ ես՝ ոչ:

2) Ես կարդացել եմ բուն բառարանի նիւթը միայն (առանց չառաջարաններին և համառօտ քերականութեան): Ուրեմն չառաջարանների և քերականութեան նկատմամբ ես ոչ մի պատասխանատուութեան չեմ կարող ենթարկւել ոչ «քի կողմից»:

3) Յանձն առնելով կարգալ բառարանի նիւթը, տպարանին չանձնելուց առաջ՝ ես խոստացել եմ իմ ընկերիս, Կ. Նաղուբեանին՝ թեթեւ կերպով նրան աչքէ անցնել և նկատողութիւններս անել, և ոչ թէ մանրամասն կերպով քննել և ուղղել, որ ես չէի կարող չանձն առնել, քանի որ ժամանակս չէր ներում: Ուրեմն, թեթեւ կերպով նախելով, ես ընդհանրապէս կոկիւ եմ բնագիրը և հասցրել մի որ ոչ աստիճանի կատարելութեան: Չեմ ուրանում, որ եթէ սորա համար դորժ դրած ժամանակիս կրկնապատիկը կարողանայի գործ դնել և աւելի մանրամասն քննել և ուղղել՝ բառարանում ալժամ եղած թերութիւններից շատերը թերեւ չը լինէին, Բայց ալս բանը ես չէի խոստացել հեղինակին, որովհետեւ չէի կարող:

4) Իմ նկատողութիւններս պարտաւորիչ չէին հեղինակի համար²⁾.

1) Յաւաջ. V.

2) «Новое Обозрѣніе» լրագրի օգոստոսի համարներից մէկում տպւած էջ մի լուր, իբր թէ Կ. Նաղուբեանի բառարանը լոյս է տեսնում իմ թմբադրութեամբ:

Նա իմ «արածից աչն է քաղել, ինչ որ նորան հաւանական է թւել»: Ուրեմն կարող են բառարանում լինել այնպիսի թերութիւններ, եւ, որոնց եւ նկատած լինեմ իբրեւ թերութիւն՝ քաջ հեղինակն հաւանութիւն տւած չը լինի նրանց ուղղելու:

Այս համառօտ բացատրութիւնը—որչափ ներում էր խնդրի փափուկ գրութիւնը—յոչ ունիւմ կը փարատէ հասարակութեան և պ. Նխիգեանի զարմանքն, քաջ ոչ թէ ինձ կարժանացնէ նոցա ներողամտութեան, որովհետեւ ես ներեկու պէտք ունեցող ոչինչ չեմ արել և ներկու կամ չը ներեկու իրաւասութիւնը աչս խնդրում չէ պատկանում հասարակութեան և քննադատին:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ:

15 Հոկտեմբերի, 1891 թ.

Թիֆլիս:

Կ. Նազուրեանի այդ լրի գէժ՝ զրաւ որ հերքում՝ ներկայացնելով՝ խնդրել է տպել: Նորանից յետոյ եւ ինքս էլ յատկապէս խնդրեցի պ. Խմբագրից, որ Կ. Նազուրեանի հերքումը տպէ: Նա խոստացաւ տպել:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԻՐՈՊԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԽՄԲՈՒՄՆԵՐԸ:

Քաղաքական աշխարհը այս րոպէին, սկսած երկու ամսից ի վեր, այսպէս է բաժանւած՝ մի կողմից Գերմանիայի, Աւստրո-Ունգարիայի դաշնակցութիւնն է, որի մէջ է նաև Իտալիան, երկրորդ կողմից, սկսած Կրօնշտատի նաւային ցոյցերից՝ Ֆրանսիան է Ռուսիայի հետ, իբր հակակշիռ ոյժ եռապետեան դաշնակցութեան. երրորդ կողմից Անգլիան է, որը մի առանձին ղիւրք է բռնում, մի ձեռքով միացած Իտալիայի հետ, ընդդէմ Ֆրանսիայի, միւս ձեռքով եռապետեան դաշնակցութեան հետ, ընդդէմ Ռուսաստանի, բայց և այնպէս պահպանելով իւր ազատութիւնը, որպէս մի տէրութիւն, որը շահեր ունի երկրագնդի բոլոր կէտերում թէ ցամաքների և թէ ծովերի վերայ: Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի բարեկամութեան պաշտօնական հաստատումը երկու ամսից ի վեր՝ ահա՛ ամենազլիսաւոր իրողութիւնը, որ կատարւել է քաղաքական աշխարհում: Մեր ընթերցողների համար մի նորութիւն է որ այդ բարեկամութիւնը արդէն տարիներով նախապատրաստուում էր վերջին տարիներս ամեն կերպ՝ թէ մամուլի մէջ, թէ ընկերական շարաքերութիւնների մէջ, թէ քաղաքական շարաքերութիւնների մէջ: Բայց այդ բոլորը իւր վերջնական սրբազործումը ընդունեց միայն Կրօնշտատում, Ֆրանսիական նաւային էսկադրի ընդունելութեան ժամանակ Ռուսաստանի կողմից: Երբ Ֆրանսիական ազգային „Marseillaise“ հիմնը նւագելիս՝ ռուսաց թագաւոր կայսրը օտի կանգնեց՝ դորանով պաշտօնապէս վերացաւ այն խոչընդոտը, որը ներքին քաղաքական պատճառներով խանգարում էր Ռուսաստանին այս քսան ու մէկ տարում՝ մերձենալ Ֆրանսիին: Եւ պէտք է ասած, Գեր-

մանիան միշտ մեծ յոյսեր էր դնում, որ Ռուսաստանը երբեք հեռու չի տանիլ իւր բարեկամութիւնը հասարակապետական Ֆրանսիայի հետ, որպէս և յոյսեր էր դնում թէ հասարակապետական Ֆրանսիան երբեք հեռուն չի տանիլ իւր բարեկամութիւնը միապետական-աուտօկրատական Ռուսաստանի հետ։ Այդ յոյսերը սխալ դուրս եկան, թէև անհիմն չէին։ Եւ իրօք, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի ներքին քաղաքական կազմակերպութեան մէջ եղած մեծ տարբերութիւնն էր պատճառը, որ նոցա մէջ ամբողջ քսան ու մէկ տարի չէր կարողացել կայանալ մի ամուր դաշնակցութիւն, չընայած որ աւելի քան մի անգամ նոքա իրար ընկեր են ճանաչել ընդհանուր հակառակորդի՝ Գերմանիայի դէմ։ Մենք կը յիշենք մեր ընթերցողներին միայն երկու նշանաւոր դէպքեր անցեալից։ 1875 թւականին Գերմանիայի և Ֆրանսիայի յարաբերութիւնները այնպէս լարեցին, որ կարծում էին թէ Գերմանիան նորից պատրաստուում էր պատերազմ յայտնել Ֆրանսիային։ Բայց ճիշդ է թէ ոչ թէ իբր Բիսմարկը սպառնացել էր մի նոր պատերազմով (մենք տրամադիր ենք կարծելու որ այդ սպառնալիքը լուրջ չէր), բայց միանգամայն հաստատ է, որ այդ ժամանակ Ռուսաստանը, իշխան Գորչակովի՝ իբր արտաքին գործերի այն ժամանակւոյ մինիստրի բերանով հարկ համարեց յայտնել Գերմանիային, որ ինքը, Ռուսաստանը, մի երկրորդ պատերազմ Ֆրանսիայի դէմ թոյլ չի տալ և որ նա ստիպւած կը լինի միջամտել յօգուտ Ֆրանսիայի։

Մի երկրորդ դէպք պատահեց 1879 թւականին, Բերլինի կոնգրէսից-մի տարի յետոյ, որից, որպէս ամենքին յայտնի է, Ռուսաստանը վերին աստիճանի տեղոյ դուրս եկաւ այն մեծ փոփոխութիւնների համար, որոնց այդ կոնգրէսում ենթարկեց ուս-թիւրքական Սան-Ստեֆանօի հաշտութեան դաշնը։ Իսկապէս այդ կոնգրէսից յետոյ է սկսում լարեալութիւնը Ռուսաստանի և Գերմանիայի քաղաքական յարաբերութիւնների մէջ, և իշխան Գորչակովը, այժմայ արտաքին գործերի մինիստր պ. Գիրսի նախորդը, Գերմանիայի Վիսթադէն քաղաքում եղած ժամանակ, Ֆրանսիական Soleil լրագրի խմբագիր պ. Հերէէին ասաց այս խորհրդաւոր խօսքերը՝ Soyez fort, այսինքն դուք Ֆրանսիացիներդ՝ եղէք ուժեղ։ Իշխան Գորչակովի այդ խօսքերը, որոնք իւր ժամանակին ամբողջ աշխարհի լրագիր-

ներում պտոյտ արեցին և որոնց յիշատակը տարիներով չը ջնջւեց, առաջին մեծ յայտարարութիւնն էր Ռուսաստանի պատրաստակա- նութեան՝ Ֆրանսիայի հետ միաբանութիւն հաստատելու՝ քաղաքա- կան զաւրիք փոփոխութիւնների համար:

Զը նաջելով այդքան բացարձակ յայտարարութիւնների յօգուտ Ֆրանսիայի և ընդդէմ Գերմանիայի, Գերմանիան սակայն, կայսր Վիլ- հելմ I և իշխան Բիսմարկի ժամանակ, հակառակ Գորչակովի տրամա- դրութիւններին, այնքան զրաւեց հանդուցեալ կայսր Ալեքսանդր II-ին, որ նոյն իսկ կարելի եղաւ Ռուսաստանը մոցնել այսպէս կոչւած երեք-կայսերական միաբանութեան մէջ, բաղկացած Գերմանիայից, Աւստրիայից և Ռուսաստանից: Այդ նշանակում էր փորձ փորձել հաշ- տացնել Ռուսաստանը Աւստրիա-Սենդարիայի հետ, որովհետեւ Ռու- սաստանի ձգտումները դարձրած են դէպի Բալկանեան թերակղզին, այսինքն այնտեղ, ուր Աւստրիա-Սենդարիան է ձգտում զերակշիռ նշանակութիւն ունենալ: Բայց անհաշտելին հաշտացնել անհնարին եղաւ, այնպէս որ հանգուցեալ Վիլհելմ I-ի և Ալեքսանդր II, որ- պէս նաև յետոյ ներկայ Ալեքսանդր III կայսրների հետ պայմանա-ւորւած տեսակցութիւնները՝ բարեկամութիւն հաստատելու համար՝ զրական հետեւանքներ չունեցան, և Ռուսաստանը դուրս եկաւ երեք- կայսերական միաբանութիւնից, դեռ ևս ութսունական թւական- ների սկզբներում, երբ արդէն յայտնի եղաւ 1879 թւականին Գեր- մանիայի և Աւստրիա-Սենդարիայի մէջ զրաւորապէս կապած դաշ- նակցութեան նախ իմաստը, ապա և բնագիրը, որ յետոյ նաև յայ- տարարւեց ընդհանուր զիտութեան համար: Ռուսաստանի հեռանալը տեղիք տւեց Գերմանիային և Աւստրիա-Սենդարիային իրանց մօտեցնել Իտալիային, որը ընդունեց առաջարկւած պայմանները և որի հետ միասին կազմեց այսպէս կոչւած երեքպետեան դաշնակցութիւնը, որը արդէն եօթներորդ տարին է որ զոյութիւն ունի և ներկայ տարւոյ սկզբներում նորոգւեց կրկին վեց տարով:

Ինչ դրութիւն ստեղծւեց Ռուսաստանի համար այդ իրողու- թիւններով: Այն, որ Ռուսաստանը չառանձնացաւ, որովհետեւ, որ- քան էլ նա ցանկանում էր մի դաշնակից գտնել, բառիս բուն նշա- նակութեամբ՝ նա այդպիսին չէր գտնում մեծ պետութիւնների մէջ: Սի նոյնպիսի ասանձնութեան մէջ էր գտնուում նաև Ֆրանսիան

դեռ ևս 1871 թվականից ի վեր, բայց այդ երկու մեծ պետութիւնների իրար ձեռք մեկնելու համար պակաս էին մի քանի կարեւոր պայմաններ: Նախ որ այդ երկիրներից մէկը հասարակապետական է, իսկ միւսը՝ մարմնացումն է զուտ միապետականութեան: Արդ, միջին Եւրոպայի, գլխաւորապէս Գերմանիայի և Աւստրիա-Ունգարիայի քաղաքական մամուլը, որպէս նաև իշխան Բիսմարկը միշտ կարողացել էին օգուտ քաղել այդ հանգամանքից և ազդել Ռուսաստանի վերայ, ցոյց տալով այն վտանգը որ կարող է սպառնալ միապետական Ռուսաստանին՝ մի հանրապետութեան բարեկամութիւնը: Բայց այդ ինտրիգան յաջողութիւն չէր կարող ունենալ, թէ միայն Ֆրանսիայի ներքին քաղաքական դրութիւնը այնպէս չը լինէր, որ իրօք ամեն մարդու կարող էր մտածել տալ թէ ինչ է լինելու նորա նոյն իսկ ամենամօտ ապագան: Այդ դրութիւնը այնպէս էր, որ չը նայած ակնյայտնի յառաջդիմութիւններին գրեթէ բոլոր ասպարէզներում, այնուամենայնիւ նա, այդ ներքին քաղաքական դրութիւնը, չէր թոյլ տալիս որ մի որ և իցէ մինիստրութիւն մի քանի տարի դիմանար և չէր թոյլ տալիս որ մի որ և իցէ կուսակցութիւն այնքան ոյժ զգար, որ ապագան իրանը համարէր: Թէպէտ և ուշի ուշով Ֆրանսիական վերջին քսանութեկ տարւայ գործերին հետևած մարդիկ չէին կարող չը տեսնել, որ այդ մինիստրական շարունակ փոփոխութիւնների արտաքինի տակ մեծամեծ գործեր են կատարւում, բայց և այնպէս այդ չափազանց յաճախ փոփոխութիւնները վատ ապուրութիւն էին անում և իմացնել էին տալիս այն ներքին քաղաքական—կուսակցական երկպառակութիւնները, որոնք ջլատում էին Ֆրանսիայի հասարակապետութեան ոյժերը և նսեմացնում Ֆրանսիական կառավարութեան պրեստիժը մանաւանդ օտարների և այն էլ՝ միապետական մինիստրութիւնների տեղականութեանը սովոր ազգերի առաջ:

Ահա այն պատճառները, որոնք խանգարում էին Ռուսաստանին քաղաքական մօտ բարեկամութիւն հաստատել Ֆրանսիայի հետ, մանաւանդ որ ինքը Ֆրանսիան էլ ծանրակշիռ պատճառներ ունէր այդքան մօտ բարեկամութիւնը դնել առայժմ՝ չուզենալու: Բայց եռապետութեան ոյժի առաջ միայնակ մնալ անհնարին էր, սէտք էր Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի մէջ եղած խորթ յարաբերութիւնները

Հարթել և ազագայ զաշնակցութեան համար հող պատրաստել: Այդ զործին ձեռք զարկեցին ոչ միայն երկու երկրի կառավարութիւնները, այլ և երկու ազգերը: Բարեկամութեան ցանկութիւնը իրան զգացնել տւեց երկու ազգերի քաղաքական մամուլի մէջ. միւս կողմից ռուսաց բելլետրիստիկան սկսեց մոռալ զործել Ֆրանսիա, ուր մինչև անգամ ռուսաց նշանաւոր վիպասանների հետ ծանօթութիւնը ոչ միայն զրական, այլ և քաղաքական մեծ անհրաժեշտութիւն համարեցին: Անցեալ տարիները ինչ ֆուրոր էր անում՝ այդ զրական շարժումը ամբողջ Ներուպում՝ այդ յայտնի է ամենքին. և որովհետև այդ շարժումը քաղաքական աստառ ունէր, զորանով բացատրւում է նաև այն չափազանց մեծ ոգևորութիւնը, որին հասան ֆրանսիացիք այդ առիթով: Այդ ոգևորութիւնը սկսեց տարածել առհասարակ ամեն բանի վերայ, ինչ ռուսական անուն է կրում, և այսպիսով սկսեց Ֆրանսիայում այն ինչ ռուսափրութիւն են անւանում:

Զուգընթացաբար այդ քաղաքականութեան զարգանալու հետ՝ կատարւում էր Ֆրանսիայում մի ներքին քաղաքական շարժում՝ բուլանժական շարժումը, որը իւր հոսանքի մէջ միացրել էր ամեն կարգի էլեմենտներ՝ միապետականներ, հասարակապետական ծայրահեղներ, սոցիալիստական այլ և այլ խմբեր և այլն՝ ընդդէմ ֆրանսիական ներկայ կառավարչական սխտեմի: Այդ վտանգաւոր և ոչինչ բարին չը խոստացող շարժման դէմ հասարակապետութեան մղած կռիւը վերջացաւ վերջինիս յաղթանակով: Բայց ալի յաղթանակը ունեցաւ մեծ հետուանքներ. այն իրողութիւնը, որ ֆրանսիական հասարակապետութիւնը կարողացաւ բուլանժական փոթորիկից ողջ դուրս գալ և այն ոյժը, առանց որի անկարելի կը լինէր մի այդպիսի ահեղ դաւադրութիւն գետին տապալել—այդ բոլորը սկսեց ազդել թէ արտասահմանի վերայ և թէ մանաւանդ ֆրանսիական կուսակցութիւնների վերայ: Համոզելով հասարակապետութեան կաշուն բնաւորութեան մէջ՝ բազմաթիւ միապետականներ միացան հասարակապետութեան հետ, հաշուեց կառավարութեան հետ նաև Հռովմի պապը, թելադրելով կարգինալ Լաւիժըրիին այն ճառը, որ մենք իւր ժամանակին չիշտոտակել ենք այս էջերում: Այսպիսով այս վերջին տարիներում ֆրանսիական հասարակապետութիւնը, բոլո-

րելով իւր, ինչպէս ասում են՝ չափահասութեան տարեշրջանը, 21 տարեկան հասակը և յաղթանակով դուրս գալով անթիւ փոթորիկներից, ձեռք բերեց նաև մի հաստատուն և անվիճելի կառավարութեան բնատրութիւն թէ իրանց Ֆրանսիացիների և թէ արտասահմանի աչքում: Այժմեայ պարլամենտի բնատրութիւններին բոլոր կասկածաւոր էլեմենտները ջարդ կրեցին, միջոց տալով ներկայ միւնիստրութեան, որի գլուխն է Ֆրէյսինէ և որի միւս մեծ ոյժն է ներքին գործերի մինիստր Կոնստանը, այնքան ապրել, որքան չի ապրել ոչ մի Ֆրանսիական մինիստրութիւն այս վերջին 21 տարում, այն է աւելի քան երկու տարի:

Մինչև որ Ֆրանսիայում կառավարութիւնը ամրանում էր և ռսական դաշնակցութեան պրոպագանդան էր անում, Ռուսաստանը, այդ միջանցքում արդէն ձեռք էր բերել մի քանի մանր տէրութիւնների բարեկամութիւնը՝ Մոնտէնեգրոի, Սերբիայի և Յունաստանի: Եւ երբ, այս տարի, եռապետեան դաշնակցութիւնը նորոգեց, Անգլիան էլ շատ թէ քիչ մօտիկ դիրք բռնեց Իտալիայի մօտ առանձնապէս և եռապետեան դաշնակցութեան մօտ ընդհանրապէս, — արդէն ժամանակը եկած համարեց որ Ֆրանսիան և Ռուսաստանը ամբողջ աշխարհի համար տեսանելի ձևով իրար բարեկամութիւնը կամ դաշնակցութիւնը յայտարարեն: Եւ այդ կատարեց Կրոնշտատի նաւային ցոյցերով, ցոյցերով, որոնց կարապետն էր ներկայ թւականի Ֆրանսիական արդիւնահանդէսը Մոսկւայում, որ տւեց մինչև ներկայ հոկտեմբերի սկիզբները: Եւ չը նայած որ Ֆրանսիական նաւային էսկադրը իւր վերադարձին այցելեց Անգլիայի Պորտսմութ պատերազմական նաւահանգիստը և չը նայած որ անգլիական կառավարութիւնը չը տեսնած չքով և պատռով ընդունեց և ողջունեց Ֆրանսիացիների էսկադրին ու սորա գլուխ վիցէ-ադմիրալ Ժերէին, — բայց Կրոնշտատում ու Պետերբուրգում կատարած ցոյցերից անգլիացիք չը կարողացան խել նոցա քաղաքական բարձր նշանակութիւնը: Թէ արդեւք Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև կայացած է դաշնակցական որ և է դրաւ որ պայման, ստորագրւած երկու կողմերի ներկայացուցիչներից, — այդ հարցին մենք մեր ընթերցողներին առ այժմ չենք կարող դրական պատասխան տալ, բայց եթէ մեր զգացմունքին ազատիսենք՝ մենք հաւանական ենք գտնում, որ դաշնակցութիւնը Ֆրան-

սիայի և Ռուսիայի միջև զրաւոր դոկումենտի ձև ստացած լինի դեռ ևս փոխ-ծովապետ Փերէէի այցելութեան ժամանակ Ռուսաստանի մայրաքաղաքին:

Այսպէս կամ այնպէս, բայց Ֆրանսիական մինիստրների յաճախակի կրկնեալ ճառերը մեծ վստահութիւն են ներշնչում և ռուսաց բարեկամութեան մասին այնպէս են խօսում, որ ենթադրել են տալիս ստորագրեալ պայմանաթուղթ:

Ի վերջոյ և մի բնաորոշ իրողութիւն: Ամբողջ քսանութեկ տարի Ֆրանսիան, իւր ատելութիւնը դէպի Վերմանիան տարածում էր նաև այս երկրի նոյն իսկ զեղարեւտի և երաժշտութեան վերայ: Ռիխարդ Վազնէրը, նորագոյն Վերմանիայի այս հսկայ կոմսդոկտորը, ամենից հալածեալ անունն էր Ֆրանսիայում Բիսմարկի անունից յետոյ և գրեթէ սորա համահաւասար: Նորա օպերաները, որոնք նոր դար բացեցին երաժշտութեան համար, այնպէս հալածեալ էին Ֆրանսիայում, որ այդ երկրի մայրաքաղաք Պարիզը դեռ նոցա չէր տեսել. հազիւ հազ Ֆրանսիայի միւս քաղաքներում՝ Լիժն, Բորդօ, մի մի անգամ յաջողել էր Վազնէրի օպերաները բեմի վերայ դնել, իսկ Պարիզում մինչ այս վերջին ժամանակներս այդ չէր յաջողում՝ շովինիստ ամբոխը անողորմ էր այն աստիճան, որ երբ Պարիզի Էդէն թատրոնում դեռ նոր ժամանակներս փորձեցին Լոհենգրին օպերան դնել, կատաղած ամբոխը արգելեց իւր աղմուկներով, այնպէս որ ներկայացումը չը կացացաւ և թատրոնական վարչութիւնը մեծ կարողութիւն կորցրեց այդ անաջողութեան պատճառով:

Բայց անկարելի համարեալ կարելի դառաւ, որովհետև նոր տոմարով սեպտեմբերի 16-ին Վազնէրի Լոհենգրին հռչակաւոր օպերան տրւեց ոչ միայն Պարիզում առհասարակ, այլ և Պարիզի գլխաւոր օպերային թատրոնում:

Այդ քաջագործութիւնը, որ կարողացաւ գլուխ բերել այդ օպերայի եռանդոտ վազնէրական կապելմէյստէր Լամուրեօն, հնարաւոր եղաւ միայն այն ժամանակ, երբ Ֆրանսիան բարեկամութիւն հաստատեց Ռուսաստանի հետ և դուրս եկաւ այն առանձնութիւնից, որի մէջ էր նա մինչ այս վերջին տարին: Կարծես Ֆրանսիան դորանով ուզեց ասել Վերմանիային՝ այժմ ես բաւականաչափ հանդիս ուեմ քո մոլորիկան լսելու համար...

Իրլանդական ազգային կուսակցութեան պարագլուխ Պարնէլի մահը, որ հաղորդւեց «Մուրճ»-ի անցեալ համարում, տեղիք է տալիս մեզ ներկայացնել հայ հասարակութեան առջև իրլանդական խնդիրը, այնպէս ինչպէս աւանդել են դարերը: Պարնէլի անունը կը յիշւի պատմութեան մէջ հաւասար Ս'Կոննէլի հետ. և Պարնէլի կենսագրութիւնը անելով մենք չենք կարծում կատարած լինել այն, ինչ հարկաւոր է իրլանդական խնդիրը պարզելու համար: Դորան «Մուրճ»-ը իւր յետագայ համարներում կը նւիրի առանձին յօդւածներ՝ ինչպէս արժանի է որ այդ խնդիրը մեր ընթերցողներին լաւ պարզւած լինի:

Z.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՆ՝ Ներկայ համարը հրատարակելուց լիտ՝ սկսում է «Մուրճ» ամսագրին 1892 թվականի համար բաժանորդ գրելու շրջանը: Այս համարի մէջ զրւած ուղարկում ենք մեր բոլոր հեռւոր բաժանորդներին տպագրւած երկու-երկու ծրարներ տպագրւած թերթիկներով հանդերձ, առաջնադ տարիների նման, խնդրելով որ երկու ծրարներից մէկը ծանօթ չըն՝ ջաններում տարածեն: Բաժանորդ գրելու համար կարելի է կամ ուղղակի խմբագրութեանը գիմել կամ գրել «Մուրճ»-ի գործակալների մօտ, որոնց անունները տպւած են «Մուրճ»-ի երեսի թղթի վերայ:

ՄԱՐԿ ՏՈՒԷՆԸ «Մուրճ»-ում: Ներկայ համարում տպւած զրոյցով վերջացնում ենք Մարկ Տուէնի հումորիստական գրածների շարքը «Մուրճ»-ում: Մինչ ասիմ տպւած լենը կտորները, որոնց թարգմանողն է պօ Ալ. Բալանթարը, շուտով լոյս կը տեսնեն առանձին զրքովով:

«ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՅՐԱՆՍԻԱՑՈՒՄ» վերնագրով չօղւածը, որ մենք շտապում ենք տպագրել ներկայ համարում, ուղարկել է մեզ պ. Կարապետ Հայրապետեանց, որ թարգմանել է սույ չօղւածը РУССКАЯ ШКОЛА ամսագրից: Այդ չօղւածի վերայ մենք դարձնում ենք մեր ժողովրդական կրթութեան գործին հետաքրքրւածների առանձին ուշադրութիւնը:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ: Պր. Կիւլպէնկեանի չօղւածում № 9, Երես 1065, տող 19—20 տպւած է՝ «...մինչդեռ Բալախանէն մօտաւորապէս 50 մետր լաւնութիւն ունի»: Պէտք է լինէր՝ մինչդեռ Բալախանէն մօտաւորապէս 50 մետր ծովի մակերեսովից բարձր է»:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՕՍԱԿԱՆ ՄՈՂՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ: Կան հրապարակախօսներ, որոնք իրանց քարոզների հետևանքները ալթմեանից չեն հաւկանում, որովհետեւ ընդունակութիւնից զուրկ են երեսութների իրար հետ ունեցած կապը հասկանալ. բայց այն չտրիքը, որ դոյանում է դորանով—տուժում են հասարակաց կարծիքի մա-

սին գաղափար անգամ չունեցող մշակները, հողագործները, որոնք մի ազգի զլխաւոր մարմինն են կազմում: Արասխանեանցին հակառակելու ցանկութիւնով կոյրացած պ. Գրիգոր Արծրունին արդէն տարիներով, բարեբաղդաբար դեռ եւս անպտուղ՝ աշխատում է որ մեր երկրի հողագործների մի անազին մասը զլխաւոր կամ մինչև անգամ միակ ապրուստի աղբիւրը, հացահատիկների մշակութիւնը՝ սահմանափակելի, և որ հացահատիկների արտահանութիւնը մեր երկրից արգելւի: Այդ կը լինի հետեանքը, եթէ միայն պ. Արծրունու տարիներով քարոզող մտքերը հացի առուտուրի մասին մտնեն հասարակաց գիտակցութեան մէջ և եթէ երկրիս կառավարութիւնը նոյն թէօրիաներին հետևի: Այլապէս չի կարելի հասկանալ աչն եռանդը, որ նա ցոյց է տալիս Արասխանեանցի դէմ, որը ուրախութիւն է չափունել հացահատիկների արտահանութեան և, իբր զորս հետեանք՝ հացահատիկների դների բարձրանալու համար և որը ալդ հիմտն վերաջ վստահացել է գուշակել, որ մեր գիւղացիները աչմ շահ կ'ունենան իրանց հողագործական մշակութիւնը աւելի ընդարձակել: Իսկ եթէ ճիշտ է որ պ. Արծրունու կատաղութիւնը հացահատիկների գործի աչս նոր ուղղութեան գէմ ուրիշ ոչ մի դրական հետեանք չի կարող ունենալ, քան աչն, որ, հասարակաց կարծիքին հետեւելով, նաև տէրութիւնը առ միշտ արգելի մեր երկրից հացահատիկներ արտահանել— աչն ժամանակ մենք հարցնում ենք՝ ինչ բարոյական իրաւունք ունէք բողոքել պանդխտութեան և զտղթականութիւնների դէմ, քանի որ դուք ինքներդ ձեր քարողներով անհնարին դրութիւն էք ուղում ստեղծել գիւղացու համար գիւղում միալու: Եւ ինչ կալ աւելի վատ դրութիւն հացաբեր գիւղերի բնակիչների համար, քան երբ սոքա ընկած կը տեսնեն իրանց հողի արդիւնքի գները: Ապասենք որ մի օր ալդ նոյն քարողները մարմին առնեն հասարակաց կարծիքի մէջ: Իսկ մինչև որ ալդ չի կատարւել, մենք մեր բարոյական պարտքն ենք համարում բողոքել աչն վտանգաւոր հպեացքների դէմ որոնք ժողովրդական շահերի հակառակ ուղղութիւն ունին:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱԾ „ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻՑ

	Բ.	Կ.
1. «ՄՈՒՐՃ» ամսագիր, 1889 թ., երկու հատորով . . .	12	—
Նոյնը «Մուրճ»-ի այժմեայ բաժանորդների համար . .	7	—
2. «ՄՈՒՐՃ» ամսագիր 1890 թ. առաջինի, երկու կազմած հատորներով	12	—
Նոյնը «Մուրճ»-ի այժմեայ բաժանորդների համար . .	7	—
3. ՊՈՒՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.—ՅԵՅԵՐ» (վէպ)	1	—
4. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՐ (Ղալարցի)՝ «Մանուկների մարտողութեան զործարանների մի քանի հիւանդութիւնները»	—	05
5. ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ.—«ԽԵԻ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէպ հայ-կաթողիկեների կեանքից	1	—
6. ԼԷՅ.—«ԿՈՐԱՄՆԵՐ» (վէպ)	—	50
7. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱՋԱՐԵԱՆՅ, ՍՈՂՈՄՈՆ.—«ՀԱՅ ԳԻՒԴԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ» (Կեանքից պատկեր)	—	40
8. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ԱՅՅ ԹԻՒՐԲԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ» . .	—	60
9. ՊՈՒՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.—«ԲՂԴԷ», վէպ	1	20
10. ՓԱՓԱՋԵԱՆՅ, Վ.—«ԽԱԹ-ՍԱԲԱ» (հայ բռնան. կեանքից —	15	
11. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ԽԻԿԻՆ Մ.—«ՀԵՂԻՆԷ» (մեծ վէպ), ա. մասը —	50	
12. ՂԱՐԱԳԵՕՋԵԱՆՅ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ.—«ՍԵՒ-ԼԵՌՆՅԻՔ» (տոհմագրական պատկեր)	—	15
13. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ.—«ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐ»	—	03
14. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ.—«ՄԻՆԱՍԻ ԵՋԸ»	—	03
15. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ.—«ԵՋԻԳ ԱԳՋԻԿԸ»	—	05
16. ՆՈՅՆԸ.—«ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ»	—	03
17. ՔԵՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ.—«ԲՈՅՍԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ»	—	15
18. ԲԱԼԱԳԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ.—«ՄԻԿՐՈՐԵՆԵՐԸ»	—	10
19. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ՋԱԼԱԲԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱԲԱՆՔԸ» (պատկերներ ուս-տաճկական պատերազմի ժամանակից)	—	10
Դիմել՝ Вь Редацію журнала „МУРЧЪ“. Վճարել կարելի է նաև պոստի մարկաներով:		

ՀԱՅՍՏԵՍԱԻ

Ա. Արաւսիաւեանցի

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱԶԳԵՐԻ

Հին ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(Զարդարած Հին եզրագրական, փունիկական և ասորական գրութիւններով և Արեւելքի Հին պատուածիւնների քարտէզով):

281 երես, յառաջաբան եւ նիւթերի ցանկ

Կաշած է 800 օրէնայ, փայլուն Ռուբլի վերայ

Գինն է ճանապարհածախսով միասին 1 ռուբլի

Պէտք է ղիմել կամ Հեղինակին՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „МУРЧЪ“, և կամ՝ Въ центральнѣй книжный магазинъ. Ուսումնարաններին անուամ է 20% զիջում:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՒՂԵԱՅ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ վարչութիւնը յայտնում է իւր խորին շնորհակալութիւնը, նորին գերազանցութեան Ստեփան Պողոսեան Ղամբարեանցին, այն 200 ռուբլու համար, որ բարեհաճել է նւիրել ի չիշատակ իւր ամուսին ի Տէր հանգուցեալ, ողորմասէր տիկին Նունէ Ղամբարեանի հոգուն. յօգուտ մեր որբ և աղքատիք սանիկների ուսման, փոխանակ հոգոյ հաց (քէլէս) կոչւած ճաշը տալու:

«Թիֆլիզի Բնկերութեան Հայոց զրքերի հրատարակութեան»
խմբագրական մասնաժողովը սրանով յայտարարում է, որ տպագրու-
թեան համար ընդունւում են հետևեալ բովանդակութեան ինքնու-
րոյն և թարգմանական գրածքներ։

1. Գեղարւեստական։

2. Գիտնական. զուտ գիտնական գրածքներից կը տպագրւեն
միայն այնպիսիները, որոնք վերաբերում են հայոց կեանքի հետա-
զօտութեան, իսկ գիտութեան միւս ճիւղերից միայն ժողովրդակա-
նացրած զրքեր։

3. Դասագրքեր, նամանաւանդ ընդհանուր գրականութեան,
ընդհանուր պատմութեան, հայոց գրականութեան, բնական պատ-
մութեան և ֆիզիկայի ձեռնարկներ, կազմած մեր թեմական զույ-
րոցների համար։

4. Մանկական ընթերցանութեան համար։

5. Նիւթեր մեր ժողովրդի կեանքի ուսումնասիրութեան վե-
րաբերեալ (աւանդութիւններ, երգեր, սովորութիւններ և այլն)։

Մանօթութիւն. մանրամասն ծրագիր վերոյիշեալ նիւթերի
ժողովելու համար կը տպագրւի յետոյ։ Բնկերութեանս խմբ. մասնա-
ժողովը իրան է վերապահում ներկայացրած նիւթերից ընտրութիւն
և քաղւածք անել, եթէ ուղարկողը նախօրօք որոշ պայմաններ չէ
դնում։

Տպագրւած զրքերի համար վարձատրութիւն տրւում է մի
տպագրական թերթին՝ ինքնուրոյն գրածքների համար՝ 20 — 25 ռ.,
իսկ թարգմանական գրածքի համար՝ 15 — 20 ռուբլի։

Բացառիկ դէպքերում վարձատրութիւնը կարող է և աւելի
լինել խմբ. մասնաժողովի հայեցողութեամբ։

Հասցէն՝ Тифлисъ, Правленію Тифлискаго Общества изданія ар-
мянскихъ книгъ.

Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութիւնը յայտնում է սրանով, որ ընկերութեանս 1891 թ. անդամները կարող են ստանալ Կենտրոնական գրավաճառանոցից Ընկերութեան հետևեալ հրատարակութիւնները.

1. Տոլստոյ. — «Աստուած զիսէ արդարն ու մեղաւորը»:
2. Վալդէնէր — «Հաւատարիմ Սաւիտրին»:
3. Պէստալոցցի. — «Լինհարզ և Գէրտրուդ»:
4. «Նալ և Դամաշեանտի»:
5. Ռօզընհայն. — «Նաւի փոքրաւորը»:
6. Սպիրի. — «Ուռենց Յովսէփ» թարգմ. Ի. Զ. զինն է 15 կ.:
7. Պարոնեան՝ «Մեծապատիւ Մուրացկանները». զինն է 40 կ.:

Ընկերութեանս անդամներն այդ գրքերը կարող են ստանալ Կենտրոնական գրավաճառանոցից, ներկայացնելով իրանց անդորրագրերը:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ սորանով յայտարարում է, որ այսուհետև ընկերութեանս հետ զործ ունեցողները կարող են զիմել ընկերութեանս զրասենեակը (Բարոնակայիա փողոց տուն Սահակեանի) որ բաց է ամեն օր առ. 12—2 ժամը:

1892 թ. յունւարից լոյս կը տեսնէ Մոսկւայում պ. Մ. Բարխուդարեանի տպարանից

„ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ“

Բաժանորդագինն է երկու հատորին միասին 2 ռուբլի, իսկ իւրաքանչիւր հատորի զինն է 1 ռ. 50 կոպէկ:

Հրատարակիչ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՅ.

„Մ ՈՒՐ Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ— ՀԱՍՍՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1892 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Բ Ա Յ Ի Ա Ծ Է

Տարեկան գինն է 10 ռ.

Բաժանորդագրութեան համար ղիմել՝

ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ { Тифлисѣ. Въ редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“.

Կամ մեր գործակալութիւններին՝

ԹԻՖԼԻՍ.— Կենտրոնական գրախանութիւնը:

» պ. Յովհաննէս Թումանյան, Սիօնի փողոց № 27:

ԲԱՔՈՒ.— պ. Աւետիս Դաւթեանց (Մարգարէի ընկ. ընթերցարան):

» պ. Ստեփան Սուլիսեանց („Надежда“ ընկ., Наде-
режная, домъ Пашерданова).

ԲԱՔՈՒՄ.— պ. Սարգիս Մակարեանց (գրասենեակ եղբ. Յովհանն-
ների):

ԵՐԵՒԱՆ.— պ. Սիրական Տէր-Մարտիրոսեանցի գրասենեակ:

ԱԳՈՒԼԻՍ.— պ. Ստեփան Արասխանեանց:

ՄՈՍԿՒԱ.— պ. Վարդան Թումանեանց (Чистые Пруды д. Тупи-
цына, գրասենեակ Ս. Թումանեանց):

» պ. Ստեփան Վարդապետեանց, (Большой Харитоньев-
ский пер., д. № 6):

ՕՂԵՍԱ.— պ. Միքայէլ Մուրադեանց (գրասեն. եղբ. Յովհաննէրի):

ԹԱԻՐԻՁ.— պ. Ասատուր-բէկ Միքայէլեանց:

ՉՄԻԻՐՆԻԱ.— պ. Յովհ. Տէր-Միրաքեանցին (Մեսրոպեան վար-
ժարան):

ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ գտանւում է Թիֆլիս, Վեհաժինեան փողոց,
տուն № 8: